

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 84, № 3, 2017

ISSN 2409-8817

ELMİ ƏSƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

RESEARCH PAPERS

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 84, № 3, 2017

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

ТОМ 84, № 3, 2017

RESEARCH PAPERS

volume 84, № 3, 2017

BAKİ – 2017

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının
5 may 2017-ci il tarixli iclasının (protokol № 2) qərarı ilə nəşr edilir.*

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən nəşr olunur.

***“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.***

***Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir .***

Baş redaktor: Akif Abbasov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Məsul katib: İlham Cavadov - pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti:

Faiq Şahbazlı - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ənvər Abbasov – pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəfiq Qəndilov – kimya üzrə fəlsəfə doktoru

Qulu Novruzov – hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Yəhya Kərimov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Əjdər Ağayev – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Gültəkin Hüseynova – Respublika Təhsil Nazirliyinin sektor müdiri

Oruc Həsənli – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Asəf Zamanov – fizika-riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor

Şəmistan Mikayılov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Fərahim Sadıqov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Vidadi Xəlilov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Hümeyir Əhmədov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Fərrux Rüstəmov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Hikmət Əlizadə – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Ramiz Əliyev – psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İntiqam Cəbrayılov – pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Pirali Əliyev – pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Şahin Tağıyev – pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

MÜNDƏRİCAT

Ayaz Həsənov	Ana təbiətin yaxın dostu	6
---------------------	--------------------------	----------

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR

Novruz Musayev Kəmalə Kərimova	Kibernetik yanaşmanın tibbi təhsildə tədrisi və onun üstünlükləri	10
Nigяр Мурадова	Педагогическая экспертиза - основа третьего стратегического направления по развитию образования азербайджана	15
Təranə İsmayılova	Dərslıkdəki mətnlərin oxunması strategiyaları	20
Fıdan Yusıfova	Hekayənin süjet xəttinin inkişaf mərhələlərinin öyrədilməsi	24

TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Yusif Babanlı	Gənc nəsildə milli-mənəvi dəyərlərin tərbiyəsində ailə əsas amil kimi	27
Севиль Абдинова	К вопросу о педагогической работе по воспитанию любви к Родине у учащихся начальных класс	31
Namiq Cəfərov	Hərbi vətənpərvərlik təmayüllü yay istirahət düşərgəsində uşaqlarda şəxsiyyətin mənəvi iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması	34
Elduzə Əliyeva	Uşaq birliyi rəhbəri və onun fəaliyyətinin xüsusiyyətləri	39

METODİKA: FƏNLƏRİN TƏDRİSİ

Vaqif Qurbanov Lalə Musayeva	Dil təliminin oxu və danışiq aspekti: problemlər və vəzifələr	42
Rauf Sultanov	İologiyanın kurikulum əsasında tədrisin xarakterik xüsusiyyətləri və müəllimin təlim fəaliyyəti	46
Xalidə Həsənova Məftun Heydərova Aynurə Əliyeva	Riyaziyyatın ibtidai kursunda bəzi riyazi anlayışların öyrədilməsi metodikası	49
Elvin Aslanlı	Tənlik və bərabərsizliklərin həlli haqqında məsələlər	52
Фарида Агакишиева	Морфологические способы выражения отрицания в языке (на материале русского и английского языков)	55
Фахраддин Алиев	Роль информатики в обучении курса математики	59
Səidə Əliyeva	Mətn üzərində işin nitq inkişafında rolu	63
Gülнар Fərəsova	Tarixin tədrisində milli-mənəvi dəyərlər məsələsi	66
Nilufər Vəliyeva	Tarixin tədrisində interaktiv təlim metodlarından istifadənin üstünlükləri	71
Rahilə Yusifzadə	Tarixin mədəniyyət məzmun xətti üzrə tədrisinin məqsədi	74
Telli Məsimova	Məktəb riyaziyyat kursunda mərkəzi simmetriya metodunun tətbiqləri	76
Günəl Həmidova	Riyaziyyatın tədrisində məntiqli məsələlərin əhəmiyyəti haqqında	79
Pərvanə Məmmədli	Həndəsi çevrilmələrin məktəb həndəsə kursunda yeri	81

Arzu Ağacanova	Tarix təlimində anlayışların formalaşdırılmasının didaktik imkanları	84
Ülviyyə Qurbanova	Sahə anlayışı-fəza fiqurlarının səthinin sahəsi	87
Aygül Zamanova	Müəyyən inteqralın sahələrin hesablanmasına tətbiqi	89
Gülzar Əfəndiyeva	Məchulu mütləq qiymət işarəsi daxilində olan tənliklərin həlli metodikası	92
Samir Əhmədov	Azərbaycan tarixi kurslarında dövlətçilik ideologiyası aşıl原因 mövzuların öyrənilməsi	95
Afaq Məmmədova Elşad Qurbanov	Riyazi biliklərin mənimsənilməsində formalizmin mənbələri haqqında	99
Aynur Mustafayeva	Teoremlərin isbatında analitik və sintetik metodların tətbiqi	102
Zahir Əzizov	Riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar	106
Gülşən Həsənlı	Çox üzlülərin həcm anlayışı - fəza fiqurlarının həcmi	109
Ayən Mikayıllı	XI sinifdə "Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində" mövzusunun tədrisinə dair	111
Bənövşə Qayayeva	İnteraktiv təlim metodlarının məzmunu və mahiyyəti	115

PSIXOLOGİYA VƏ KORREKSİYA PEDAQOGİKASI

Qızxanım Qəhrəmanova	Tələbə kollektivində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin psixoloji və gender səbəbləri	118
Elmira Kərimova	Erkən yaşlı uşaqlarda psixoemosional gərginliyin profilaktikası	121
Gülnur Abbasova	Psixologiyada generalizasiya hadisəsinin mahiyyəti	126
Günay Cəlilova	Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında məktəb psixoloqunun rolu	129

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİLƏ TƏTBİQİ

Rövşən Hübətəliyev, Lalə Səfərəliyeva	İnternet şəbəkəsi	132
Bahar İsmayılova	Kompüter oyunları: müasir vəziyyət, problemlər, perspektivlər	135
Natəvan Allahverdiyeva	İnformatika elminin cəmiyyətdəki rolu və vəzifələri	141
Minə Rüstəмова	Elektrolitik dissosiasiya və elektrolitlərin xassələri mövzusunun tədrisində multimediyə vasitələrindən istifadə	145
Emil Əziz	Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə orta ixtisas məktəblərində və ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisinin məqsəd və vəzifələri	149

TƏHSİLDƏ İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Xuraman Səlimova	Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin müəyyən olunması	154
Könül Mahmudova	Ümumi təhsilin idarə olunmasında məktəb direktorunun rolu	157
Sevil Bəhrəmov	Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimin rolu	160
İlhamə Əsədova	Ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunmasında özünüaudit işinə sistemli yanaşma	164
Aygül Nağıyeva	Kitabxana müdirinin fəaliyyət istiqamətləri	169

PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI

Arzu Əliyeva	Orta ixtisas məktəblərində riyaziyyat müəllimlərinin hazırlığının psixoloji-pedaqoji əsasları	172
---------------------	---	------------

MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ

Muxsə Əzizli,	Antik dövrün riyaziyyatı fales və ilkin sübutlar	176
İnsaf Həmzəyeva	Abşeron yarımadasında üzvi və qeyri-üzvi çirkləndiricilər	178
Elnarə Musayeva		
Zemfira Piriyyəva		
Xəyalə Rüstəmli	Çox şaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi	181
Гамид Гамидов	Создание и стимулирование инноваций в развитии бизнеса в Азербайджане	184
Рашад Бадиров		
Айтан Гусейнли		

AKADEMİK HƏSƏN ƏLİYEVİN 110 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2017-ci ildə Azərbaycanın görkəmli təbiətşünas alimi, respublika Dövlət Mükafatı laureatı, əməkdar elm xadimi, akademik Həsən Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 110 illiyi tamam olur.

Azərbaycanda coğrafiya və torpaqşünaslıq elmlərinin müxtəlif sahələrinin təşəkkül tapmasında, bir sıra yeni elmi istiqamətlərin bugünkü simasının müəyyənlişməsində Həsən Əliyevin müstəsna xidmətləri vardır. Alim bütün zəngin fəaliyyəti boyunca ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji tarazlıq və ölkənin təbii sərvətlərindən səmərəli istifadə üzrə kompleks proqram və silsilə layihələri daim uğurla həyata keçirmişdir.

Azərbaycanın elm xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermiş görkəmli alim, bacarıqlı elm təşki-

latçısı və tanınmış ictimai xadim Həsən Əliyevin 110 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə birlikdə Həsən Əliyevin 110 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

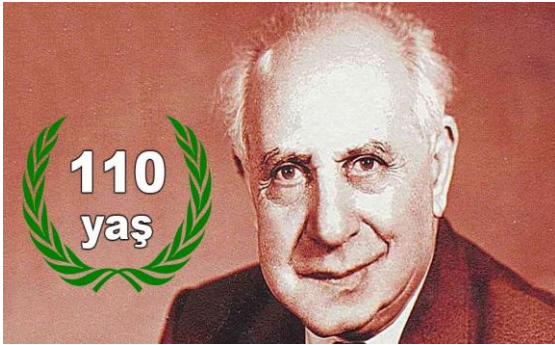
İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 7 fevral 2017-ci il.

Akademik Həsən Əliyevin 110 illiyi qarşısında

ANA TƏBİƏTİN YAXIN DOSTU

Vətənə və Azərbaycan elminə təmənnəsiz xidmətləri ilə xalqımızın milli yaddaşında əbədi iz buraxmış şəxsiyyətlər sırasında akademik Həsən Əlirza oğlu Əliyevin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Şərəfli bir ömrün məna dolu hər dəqiqəsini, hər anını xalqının xoşbəxtliyi yolunda sərf etmiş bu böyük zəhmətkeş alimin həyatı və elmi axtarışları gələcək nəsillər üçün əsl örnək, əsl tərbiyə məktəbidir.

XX əsrin əvvəllərində dünyaya göz açan Həsən Əliyev taleyin sərt və acı rüzgarları ilə üzləşməli olmuşdur.

Akademik Həsən Əliyev 1907-ci il dekabr ayının 15-də keçmiş Zəngəzur qəzasının Cəmərli kəndində anadan olmuş, 1924-30-cu illərdə Naxçıvan şəhərindəki kənd axşam məktəbində təhsil almışdır. Fitri qabiliyyəti və təhsilə olan xüsusi səyi nəticəsində 1930-32-ci illərdə əvvəlcə Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu, sonra da Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu (indiki Azərbaycan Aqrar Akademiyası) bitirmişdir.

Akademik Həsən Əliyevin elmi fəaliyyətinin 1932-34-cü illəri əhatə edən ilk mərhələsi Gəncə şəhəri ilə bağlı olmuşdur. O, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutuna göndərilmiş və elmi iş xüsusi marağı, istedadı nəticəsində aspiranturaya qəbul olunmuşdur.

1934-35-ci illərdə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun nəzdində yerləşən Şirvan

Zona-Təcrübə Stansiyasının direktoru vəzifəsində işləmişdir. 1935-41-ci illərdə isə SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı Torpaqşünaslıq bölməsinin elmi işçisi və elmi katibi olmuşdur. Bu dövrdəki fəaliyyəti ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanın xalq şairi mərhum Məmməd Araz demişdir: “Azərbaycan torpaqşünaslıq elmi öz yaranışı, inkişafı, tədqiqat yolu üçün həmişə Həsən Əliyevin ruhuna baş əyməlidir” (2, 4).

Görkəmli alimin elmi-ictimai fəaliyyət dairəsi çox geniş idi. O, təbiət elmləri sırasında bir çox elmi-tədqiqat institutlarına rəhbərlik etmişdir. 1943-44-cü illərdə SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı coğrafiya bölməsinin rəhbəri olmuş, dövlət əhəmiyyətli elmi və aktual problemlərin həlli üçün böyük səy göstərmişdir.

Akademik Həsən Əliyevin fitri istedadı Azərbaycan təbiətşünaslığının inkişafında həlledici amilə çevrilmişdir. Azərbaycanda coğrafiya, kənd təsərrüfatı, aqrobiologiya, torpaqşünaslıq, ekologiya kimi elm sahələri onun gərgin əməyi nəticəsində formalaşaraq inkişaf etmişdir. Yazıçı Hidayət yazır: “Akademik Həsən Əliyev görkəmli torpaqşünas coğrafiyaçı, Azərbaycan ekologiya problemləri haqqında ilk “həyəcan təbili” çalan vətəndaş ziyalı və müdrik şəxsiyyətdir”.

Akademik Həsən Əliyev 1949-52-ci illərdə Azərbaycan EA-nın Botanika İnstitutuna rəhbərlik etmiş, 8 cildlik “Azərbaycan florası” kitabının hazırlanmasına böyük əmək sərf etmiş, çarpına hərtərəfli qayğı göstərmişdir.

1952-57-ci illərdə Həsən Əliyev Azərbaycan EA-nın akademik katibi vəzifəsində işləyərkən respublika torpaq fondunun pasportlaşdırılmasına rəhbərlik etmişdir.

1965-ci ildə kənd təsərrüfatı elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün “Böyük Qafqazın torpaqları və ondan səmərəli istifadə yolları” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. 1952-60-cı illərdə Həsən Əliyevin elmi fəaliyyəti daha çox Azərbaycanın Böyük Qafqaz zonası ilə bağlı olmuşdur. O, torpaqların genetik-coğrafi cəhətdən öyrənilməsi ilə bağlı elmi-tədqiqat işləri aparmış, bir sıra qiymətli əsərlər çap etdirmişdir. Bunlara nümunə olaraq “Azərbaycanda qəhvəyi meşə torpaqlarının yayılması”, “Azərbaycanda qaratorpaqların bəzi xüsusiyyətləri”, “Böyük Qafqazın şərq hissəsinin qəhvəyi meşə torpaqları” və başqa elmi əsərlərinin adını çəkmək olar.

Kür-Araz ovalığının kənar şərq hissəsini əhatə edən Cənub-Şərqi Şirvan düzünün torpaqları 1950-60-cı illərdə Həsən Əliyev tərəfindən geniş miqyasda öyrənilmişdir. O, torpaq əmələgətirən süxurların xassələrini tədqiq etmiş, torpağın şorlaşma səbəblərini, karbonatlılığını müəyyənləşdirmişdir.

Akademik Həsən Əliyev 1956-cı ildə Azərbaycan EA-nın Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutunda işləyərkən meşə torpaqşünaslıq şöbəsini yaratmış və ömrünün sonuna qədər meşələrin və meşə torpaqlarının öyrənilməsi ilə məşğul olmuşdur.

Azərbaycanda Beynəlxalq Bioloji Proqramın və torpaq xəritəsinin hazırlanmasına böyük əmək sərf etmiş, ətraf mühitin qorunmasına qayğı və diqqətlə yanaşmış, eyni zamanda meşə torpaqlarının coğrafiyası, torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması problemlərini əsas tədqiqat obyektinə çevirmişdir.

İnsanın systemsiz təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində dağ və düzən meşələrinin sıradan çıxması, ayrı-ayrı qiymətli ağac növlərinin tükənmək təhlükəsi onu həmişə narahat etmiş və “Həyəcan təbili” (1976) əsərini bu məqsədlə yazmışdır. Alim müşahidələrinə əsasən bu nəticəyə gəlmişdir ki, Yer kürəsində hər il neçə-neçə qiymətli ağac növü sıradan çıxır. Meşə örtüyü cəmiyyət tarixinin ilk dövrlərinə nisbətən 60-65 % azalmışdır. Ona görə də ətraf mühidə baş verən dəyişikliklər bəşəriyyət üçün təhlükə törədir. Xəzərin tükənməz su xəzinəsi üstündə olan Nabran, Lənkəran, Astara rayonları ərazisində Xəzərsahili meşələr, nəhayət, Kür çayı üstündə hələ məhv olmamış Tuqay meşələri adamlara əsl xoşbəxtlik gətirir. Akademik Həsən Əliyev yazırdı: “Talış meşələri ölkəmizdə nadir ağaclar diyarıdır “

Akademik Həsən Əliyevin uzun illər apardığı elmi-tədqiqat işlərinə əsaslanan təşəbbüsü ilə “Qarayazı Tuqay meşəsi” qoruğu və Böyük Qafqazın şərq qurtaracağında meşə üzərində elmi-tədqiqat işlərini gücləndirmək və mövcud meşələri qorumaq məqsədilə Pirqulu Dövlət meşə qoruğu yaradılmışdır (3, 15). Respublikada mövcud olan əksər dövlət qoruqlarının təşkili bilavasitə görkəmli alimin təşəbbüsü ilə olmuşdur. Bəlkə də bu qoruqlar vaxtında yaradılmasaydı, Azərbaycan xalqı özünün bir sıra qiymətli flora və fauna nümunələrindən məhrum olardı.

Akademik Həsən Əliyev dərin məhəbbətlə sevdiyi Azərbaycan təbiəti haqqında belə demişdir: “Təbiət elə sənət əsəridir ki, burada nisbilik anlayışı yalnız duyğusuzlara şamil edilməlidir”.

Azərbaycanda təbiətsünaslıq elmləri ilə bağlı bir sıra problemlərin öz həllini tapmasında alimin böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, akademik Həsən Əliyev torpaq şəraitinin üzüm bitkisinə təsirini öyrənməklə 50 min hektar becərilməyən torpaqlarda üzüm yetişdirilməsini təklif etmişdir. Onun bu təklifi bir sıra rayonların, o cümlədən Cəlilabad rayonunun iqtisadi və sosial həyatında da böyük yüksəlişə səbəb olmuş, rayonun iqtisadi inkişafına köklü təsir göstərmişdir. Abşeronda zeytun bağlarının salınması da akademik xidmətlərindən biridir.

Akademik Həsən Əliyev “Azərbaycan təbiəti” elmi kütləvi jurnalın baş redaktoru idi. Son 25 il ərzində bu dövrü nəşrdə respublika meşələrinin vəziyyəti, ayrı-ayrı ağac cinslərinin yayılması, mühafizəsi və bərpası haqqında maraqlı məlumatlar öz əksini tapırdı. (3, 15)

Akademik Həsən Əliyev “Həyəcan təbili” əsərində təbiətin mühafizəsi və ekoloji tərbiyə sahəsində nöqsanları tənqid edərək yazmışdır: “Bir şeyi yadda saxlamaq lazımdır: yer üzərində bioloji mühit məhv olan deyil. Onun nizamının pozulması yeni bir mühit yarada bilər. Qeyd edək ki, Yer bioloji tarixində belə hallar olmuşdur. Lakin mühitin dəyişdirilməsi bəşərin varlığını təhlükə qarşısında qoyur. İnsan özü-özünün keşikçisi olmalıdır. Heç bir başqa canlı onun harayına çatmayacaq. Ona görə də, bizcə, bu gün heç bir təşvişsiz, haraysız həyəcan təbili çalmaq yerinə düşərdi. Bu (“təbili” heç yerdən asmaq lazım deyildir, o, müasir insanın ürəyidir. Bu ürək ətrafına daim, həmişə, hər yerdə öz sözünü deməlidir. Üzərində yaşadığımız, havasını udduğumuz Azərbaycan təbiətinə kor-koranə bəslənən münasibəti görəndə bu təbil daha böyük həyəcanla döyülməli, bizi ayıq-sayıq salmalıdır. Bəlkə də toya, yasa və digər mərasimə yubanmaq olar, təbiətə münasibətdə yubanmaq isə çox yaşamağa yubanmaqdır” (1, 14.). Alimin bu fikirləri ətraf aləmin gözəlliklərinə biganə, laqeyd olan bəzi insanların qəlbinə, hissənə xeyirxahlıq toxumu səpir, onlarda təbiətə məhəbbət hissini bir daha gücləndirir.

Akademik Həsən Əliyevin aşağıdakı fikirləri də faydalıdır: “Sağlam və gözəl təbiət insa-

na nəinki təkcə yeni fiziki qüvvə verir, habelə onun ağına, zehninə təsir edir. İnsanda özünə inam hissini, yaradıcılıq şövqünü artırır”. Bəli, sağlam təbiət sağlam insan deməkdir. Xüsusilə belə bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, insan təbiətdən istədiyini alarkən bəzən onun yarasını bağlamağı yaddan çıxarır. Xalq şairi Məmməd Arazın təbirincə desək: “Həsən Əliyev gördüklərimizi qoruyub saxlamağa, artırmağa, görmədiklərimizi isə duymağa, hiss etməyə çağırır (1, 4).

Respublikamızın təbiətinin rəngarəng, unikal sahələri çoxdur. Mühafizəsinə böyük ehtiyac duyulan belə yerlərdən biri də Sultanbud meşələridir. Sultanbud meşələri saqqız ağacı ilə zəngindir. Son vaxtlar saqqız ağacını yağlılığı, möhkəmliyi, uzunömürlülüüyü və başqa üstün xüsusiyyətlərinə görə qoruyub saxlamaq və artırmaq məqsədilə onun məhsuldarlığı, artırılma yolları, irsi xüsusiyyətləri və bəzi bioloji əlamətləri akademik Həsən Əliyev tərəfindən öyrənilmişdir. Bütün yuxarıda sadalanan elmi işlərinə görə 1978-ci ildə görkəmli alim respublika Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. O, 1955-ci ildə Azərbaycan SSR Təbiəti Mühafizə Komissiyasının Sədri seçilmişdir. Eyni zamanda 20 ildən çox Azərbaycan Respublikası Təbiəti Mühafizə Cəmiyyətinin Mərkəzi Şurasına rəhbərlik etmişdir. 1970-ci ildən isə Azərbaycan SSR Coğrafiya Cəmiyyətinin prezidenti vəzifəsində çalışmışdır.

Akademik Həsən Əliyevin elmi və ictimai fəaliyyəti elm sahəsində çalışan müasir alimlər üçün gözəl bir nümunədir. Görkəmli alimin biogeosenologiya, biocoğrafiya, torpaq eroziyası sahəsində tədqiqatları təbiətsünas alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. 1960-cı illərdə Brüsseldə “Azərbaycan SSR Dağlıq rayonlarında torpaq eroziyasının inkişafı və bu prosesin qarşısının alınması cəhdi” adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur.

Yüksək intellektə, böyük ürəyə malik olan Həsən Əliyev elmi kadrların yetişməsinə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşırdı. Onun rəhbərliyi altında neçə-neçə elmlər namizədi və elmlər doktoru təbiətin müxtəlif sahələrinin aktual problemlərinə dair dissertasiyalar müdafiə etmişlər.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 31 yanvar 1997-ci ildə elmin strategiyasını işləmək, müstəqil respublikanın ekoloji problemlərinin həlli

Ana təbiətin yaxın dostu

ilə bağlı alimlər qarşısında mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr irəli sürdü. Məhz bundan sonra Həsən Əliyev məktəbinin davamçıları tərəfindən tez bir zamanda - 14 fevral 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası akademik. Həsən Əliyev adına İctimai Ekoloji Fondu yaradıldı. Fondun bu gün qarşıya qoyduğu ən mühüm vəzifələrindən biri də böyük təbiətşünas alim, Azərbaycanda ekolojiya elminin banisi akademik

Həsən Əliyevin arzularını, əməllərini yaşatmaqdan ibarətdir Qədim tarixi ənənələrə və köklərə malik olan Azərbaycan adlı bir ölkənin ekoloji problemlərindən dünya alimləri qarşısında ürək yanğısı ilə çıxış edən, çaldığı həyəcan təbilinin gur səsi ilə hər bir vətən övladını ana təbiətin qorunmasına səsləyən təbiətçilərin sevimlisi, müdrik insan və dünya şöhrətli alim Həsən Əliyev bu gün də bizimlədir.

ƏDƏBİYYAT

1. H. Əliyev. Həyəcan təbili. Bakı, 1976.
2. Q. Məmmədov, M. Xəlilov. Azərbaycanın meşələri. Bakı, 2002.
3. T. İbrahimov. Kür-Araz ovalığı landşaftının mühafizəsi. Bakı, 2002.
4. T. İbrahimov. Azərbaycan qoruqları. Bakı, 2015.
5. B. Hüseyinov. İnsan təbiətlə nəfəs alır. Bakı, 2009.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə, 1 V cild. Bakı, 1980.

Ayaz Həsənov,
*ADPU-nun Cəlilabad filialının kabinet müdiri, bioloq,
əməkdar müəllim,
E-mail: amicəlilabad@mail.ru*

**KİBERNETİK YANAŞMANIN TİBBİ TƏHSİLDƏ TƏDRİSİ
VƏ ONUN ÜSTÜNLÜKLƏRİ**

Novruz Musayev,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
ATU
E-mail: drmusayev@gmail.com

Kəmalə Kərimova,
ATU-nun mühəndisi
E-mail: kamala.kerimova@inbox.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. Ə. Gərayev,*
ped.ü.fəls.dok. L.N.Nağıyeva

Açar sözlər: *kibernetika, yanaşma, tədris, texniki-tərəqqi, keyfiyyət, təhsil*

Key words: *cybernetics, approach, training, technical progress, quality, education*

Ключевые слова: *кибернетика, подход, обучение, технический прогресс, качество, образование*

Cəmiyyətin tam halında mövcudluğunu və inkişafını onun təhsil sistemi təmin edir. Əgər iqtisadi dirçəliş, elmi-texniki tərəqqi, rəşional düşüncə, intellektual potensialla şərtlənirsə, cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatı ictimai şüurun səviyyəsi ilə şərtlənir. Bütün bunların inkişafı isə, təhsil sisteminin müasir durumu ilə müəyyən edilir.

Təhsil ilk növbədə, gənc nəsli həyata hazırlamalı, cəmiyyətin hər bir üzvünü, bir vətəndaş kimi formalaşdırmalıdır. Praqmatik fəlsəfənin yaradıcılarından biri olan Amerika filosofu C.Dyui yazırdı: “Amerikanı Amerika edən, güclü, qüdrətli və möhtəşəm edən həmişə məhz insan amilinin ön plana çəkilməsi olmuşdur” Təhsilə münasibətdə bunlar nəzərə alınmalı və bilmək lazımdır ki, insanlar təhsil üçün yox, təhsil insanlar üçündür. O, konkret insanların konkret ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır. Elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə olunmaqla, nəzərə alınmalıdır ki, elmin əsas funksiyası heç də sadəcə insanın mənəvi-intellektual maraqlarına deyil, onun dünyanı məqsədyönlü sürətdə dəyişdirmək, öz əməli fəaliyyətini elmi əsaslar üzərində qurmaq məqsədinə xidmət etməkdir.

Texniki elmlərin təbiət elmləri və ictimai elmlərlə qarşılıqlı təsiri elmlərin o, cümlədən tibb elminin effektivliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Texniki elmlərin və tibb elminin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı üçün

əsas şərt, həkim və mühəndisin biri-birini tam başa düşməsidir. Dəqiq miqdari tədqiqat üsullarının tibbə nüfuz etməsi və tibb elminin riyaziləşməsi, həkimləri tez-tez texniki terminlərdən, mühəndisləri isə həkim ifadələrindən istifadə etməyə, mürəkkəb diaqnostika və müalicə qurğuları ilə təmasda olmağa məcbur edir. Müasir cərrahiyyə kabinetləri, ağır xəstələri müşahidə palataları, stasionarlarda böyrəkdən kənar qan təmizləmə şöbələri, hiperbarik oksigenləşdirmə şöbələri (barokameralar), gündəlik fəaliyyətlərində həkimləri əhatə edən mürəkkəb elektron qurğuları kompleksləri ilə təmin edilmişdir. Müasir dövrdə iri müalicə müəssisələri elə mürəkkəb texniki qurğularla təmin edilmişdir ki, onlar öz mürəkkəbliyinə görə heç də iri sənaye müəssisələrindəki texniki qurğulardan geri qalmırlar.

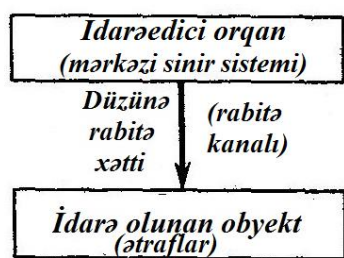
Burada heç bir qəribəlik yoxdur. İ.P.Pavlov yazmışdır: “İnsan, əlbəttə, sistemdir (kəbud desək – məşindir). Bütün təbiət üçün qaçılmaz və yeganə olan qanunlara tabe olan, lakin bizim müasir dünyagörüşümüzdə, ifrat dərəcədə özünü-tənəzləmə qabiliyyətinə malik olan bir varlıqdır”. Doğrudan da, insan orqanizmi, –mürəkkəb bioloji sistemdir, İ.P.Pavlovun sözləri ilə, “onun təşkil ediciləri, incə və dəqiq şəkildə biri-biri ilə əlaqəlidir, öz aralarında və ətraf mühit amilləri ilə tarazlıqdadırlar” Bu tarazlıq daim pozulur və özünü-tənəzləmə mexanizmləri vasitəsilə bərpa olunur. Ən yüngül ziyanlı xəstə-

liklər və ən ağır üzücü xəstəliklər bu və ya başqa dərəcədə orqanizmin funksional sistemləri arasında mövcud olan tarazlığı daim pozur. Ona görə də vaxtında bu pozuntuları izləmək və tətbiq olunan müalicə üsullarının effektivliyini artırmaq üçün, mürəkkəb nəzarət edici qurğular-dan istifadə edilir.

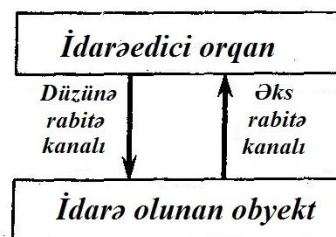
Qeyd edildiyi kimi, canlı orqanizmlər biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə olan, həm də öz aralarında informasiya mübadiləsi etməyə qabil olan, nizamlı quruluşlu elementlərdən (orqanlardan) təşkil olunmuşdur. Belə xassəyə malik olan sistemlərə kibernetik sistem deyilir. Bir kibernetik sistem kimi canlı orqanizm həm də ətraf mühit elementləri ilə informasiya mübadiləsində olur. Xarici mühitdən siqnalları (informasiyaları) qəbul etmək və onları sistem daxilinə ötürmək üçün kibernetik sistemlər, o cümlədən insan orqanizmi reseptorlara (texniki dildə, datçiklərə (çeviricilərə)) malikdirlər. Reseptorların qəbul etdikləri informasiyalar effektorlar vasitəsilə mərkəzi sinir sistemə ötürülür. Kibernetik sistemin üzvləri (orqanları) tərəfindən hazırlanmış informasiyalar (canlı orqanizmlərdə təsir potensialı şəklində) rabitə kanalları (canlı orqanizmlərdə sinir telləri) vasitəsilə mərkəzi sinir sistemə ötürülür. Kibernetik sistemlərdə informasiyalar siqnallar şəklində rabitə kanalları vasitəsilə mərkəzi sinir sistemə ötürülərkən, ötürülən siqnallar izomorfizm tələbini ödəməlidirlər. İzomorfizm dedikdə, fiziki nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif olan an-

layışların (maddələrin) biri-birinə elə uyğunluğu başa düşülür ki, bu zaman ötürülən məlumatın məzmunu (mənası) dəyişilməsin. İzomorfizmin pozulması ötürülən məlumatın (informasiyanın) təhrifinə səbəb olur. Kibernetik sistemin fəaliyyətinin məqsədə uyğun şəkildə dəyişdirilməsinə nail olmaq üçün, onu idarə etmək lazımdır. İdarə olunma–əvvəlcədən tərtib olunmuş (məlum olan) proqrama uyğun olaraq, kibernetik sistemə (obyektə) və ya onun fəaliyyətinə təsir göstərilməsinə deyilir. Qısa desək, idarə etmə, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün obyektə təsir göstərilməsinə deyilir.

İdarə etmənin məqsədi müxtəlif ola bilər. Sadə halda idarə etmə, idarə olunan obyektin hər hansı parametrinin sabit saxlanması ola bilər. Daha mürəkkəb kibernetik sistemlərdə isə, idarə olunmanın məqsədi, kibernetik sistemi dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmaq ola bilər. Müəyyən edilmişdir ki, istər canlı orqanizmlərdə idarə olunma mexanizmi (bioloji təkamül mexanizmi də daxil olmaqla) və istərsə də cansız aləm üçün idarə etmə mexanizmlərinin sxemi eynidir. Bu uyğunluq uzun müddətli təkamül prosesi nəticəsində canlılarda baş vermiş təkmilləşmə prosesi ilə, hazırda texniki qurğularda həyata keçirilən sadə təkmilləşmə prosesləri arasında analogiya aparmağa imkan vermişdir.

Şəkil 1

Şəkil 2

Bu analogiyaları öyrənən və onları texniki sistemlərə tətbiq edən elm sahəsinə *bionika* deyilir. Hər bir idarə etmə sistemində idarə edən və idarə edilən orqanı, həm də onlar arasında əlaqə saxlamağa imkan verən rabitə kanalını biri-birindən ayırmaq lazımdır. İdarə edici orqan

kibernetik sistemin ən vacib elementlərindən biridir. Bu orqan idarə etmə sistemi olub, ətraf mühitdən və sistemin ayrı-ayrı elementlərindən qəbul edilən informasiyaları emal edir və idarə obyektinə göstərə biləcək təsir mexanizmini (“əmr”) hazırlayır. İdarə edici təsir (siqnal) uy-

ğun effektorlar vasitəsilə idarə olunan obyektə ötürülür. Əgər idarə edici sistem, signal göndərildikdən sonra idarə olunan obyekt haqqında heç bir informasiya almırsa və idarə olunan obyekt haqda olan informasiyaları nəzərə almırsa, onda belə idarə idarəetmə açıq idarəetmə adlandırılır (şəkil 1). Məsələn canlılarda təkamül prosesi açıq idarəetmədir.

Daha geniş yayılmış, daha effektiv və müəyyən məqsəd daşıyan idarəetmə sistemi, əks rəbitəyə malik olan, qapalı idarəetmə sistemidir (şəkil 2). Belə idarəetmə sistemlərində, idarəetmə orqanı, həm ətraf mühətdən, həm sistemin başqa elementlərindən və həm də idarə olunan obyektədən alınmış informasiyaları emal edir, signal şəklində salır və əks rəbitə vasitəsilə sistemin çıxışından onun girişinə (idarə edici orqana) ötürür. Belə sistemlər qapalı kibernetik sistemlərdir. Qapalı kibernetik sistemlərə misal, özünü idarə edən sistemləri məsələn canlı orqanizmlərdəki idarəetməni göstərmək olar. Canlı orqanizmlərdə qanın tərkibi, temperatur və başqa parametrlərin normal göstəriciləri özünü idarəetmə sistemləri vasitəsilə avtomatik tənzimlənilir. Göründüyü kimi canlı orqanizmlərdə idarə etməni kibernetik yanaşma ilə yerinə yetirmək olar.

Kibernetik yanaşma, həm hesablaşma diaqnostikasında, həm müalicə prosesində və həm də avtomatik idarəetmə sistemlərində, o, cümlədən səhiyyənin təşkilində geniş istifadə edilə bilər. Kibernetik yanaşma tibbi müalicədə bir çox sahələrdə, o cümlədən müalicə proseslərinin riyazi modelləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Müalicə proseslərinin riyazi modelləşdirilməsi optimal müalicəvi təsir göstərmənin əsası ola bilər. Belə ki, məsələn, xəstənin orqanizminə yeridilən dərman preparatlarının miqdarı riyazi modelləşdirmənin köməyi ilə, elə hesablaşma (tənzimləmə) bilər ki, orqanizmə yeridilən həmin miqdarda dərman preparatı daha effektiv müalicəvi təsir göstərsin.

Müalicə prosesinə kibernetik yanaşma, bəzi orqanları əvəz edə bilən mürəkkəb protezlərin düzəldilməsində də geniş istifadə edilir. Əzələlərdə yaranan biocərəyanların tədqiqi göstərmişdir ki, bu biocərəyanların ədədi qiymətini bilavasitə əzələlərin özündən götürməklə ölçmək mümkündür. Belə yanaşma, mərkəzi sinir sistemindən (idarə edən sistem), əzələlərə (icra-

edici edici sistem, idarə edilən orqan) göndərilən informasiyanın miqdarını təyin etməyə də imkan verir. Həm də müəyyən edilmişdir ki, mərkəzi sinir sisteminin təsiri ("əmr") ilə əzələlərdə yaranan biocərəyanlar, bu əmrin (göstərişin) əzələlər tərəfindən yerinə yetirilmədiyini (icra olunmadığı) halda da yaranır, yəni, məsələn, ətraflar və ya onun müəyyən hissələri olmadıqda belə, bu biocərəyanlar yaranma (əmələ gələ) bilər.

Əzələ biocərəyanlarının bu xassəsi aktiv (bioidarə olunan) protezlərin hazırlanmasına imkan verir. Bildiyimiz kimi ayağın adı protezi, ayağın ancaq bir funksiyasını, dayaq funksiyasını yerinə yetirir, idarə və koordinasiya edici funksiyaları isə adı protezlər tərəfindən yerinə yetirmir.

Hazırda ətrafların bioelektriklə idarə olunan protezləri düzəldilmişdir. Belə protezlərdə, idarə etməni yerinə yetirmək üçün, xüsusi sistemlər hazırlanmışdır. Bu sistemlərə biopotensialları orqanizmdən götürən, gücləndirən və lazımı formaya çevirən qurğular daxildir. Əlavə olunan bu qurğular orqanizmdən götürülən bioelektrik signalalarını gücləndirir və onları protezin mexaniki hissələrini (elektrik mühərrikləri, reduktorlar və b.) idarə etmək üçün sağlam orqanizmlərdə istifadə olunan signal formasına çevirir və əslində protez hissələrini (əlin ovcunu, barmaqları, ayağın pəncəsini və b.) hərəkətə gətirmək üçün yararlı formaya (şəklə) salır.

Xarici amillərin, süni orqanlara (xüsusi halda protezlərə) göstərdikləri təsirləri qəbul edən çeviricilərin (datçiklərin) köməyi ilə əks əlaqə rəbitəsi yaradılır. Çeviricilərdən götürülən elektrik signalı, sağlam orqanizmin sinir telləri vasitəsilə mərkəzi sinir sistemində göndərdiyi signal formasına çevrilir və ətrafların sağ qalan (yaralanmamış) dərəcələrində olan (yerləşən) ətraf sinir telləri vasitəsilə mərkəzi sinir sistemində ötürür. Bununla da aktiv protezlərin, sağlam adamlarda ətrafların yerinə yetirdiyi funksiyaları yerinə yetirməsi fəaliyyəti təmin edilir.

Tibbi təhsildə kibernetik yanaşmadan istifadə edilmənin tədris edilməsi hər bir tələbəyə onların imkanı daxilində olan tapşırıq verməyə imkan verir. Təhsildə kibernetik yanaşmanın tədrisi, çevik tədris forması olmaqla, tibbi təhsil prosesində elm və texnikanın müasir inkişaf nailiyyətlərini tibdə tətbiq etməyə və müalicə prosesində ondan geniş istifadə etməyə imkan

Kibernetik yanaşmanın tibbi təhsildə tədrisi və onun üstünlükləri

verir. Təhsilə belə yanaşma, tələbələrdə tədrisə yaradıcılıqla yanaşmaq, sərbəst elmi vərdişlər qazanmaq kimi imkanları əldə etməyə sövq edir.

Bütün bu məsələlərdə fizikanın rolu çox böyükdür. Belə ki, fizikanın tədrisində texniki biliklərin elə elmi əsasları verilir ki, onun indiki durumu müasir elmi texniki tərəqqinin xarakterini və əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Onun öyrənilməsi isə tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına, onlarda elmi texniki tərəqqinin inkişafına yönəlmiş vərdişlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Tibbi təhsildə kibernetik yanaşmadan istifadə edilməsi, fizika, fiziologiya, travmatologiya, mikrobiologiya və s. fənlər arasında fənlərarası əlaqələrin güclənməsinə imkan verir. Təhsilə belə yanaşma tələbələrə qazandıqları bilik və bacarıqlara əsaslanaraq texniki layihələşdirmə bacarıqları qazanmağa, onlarda yaradıcılıq aktivliyinə, ixtisas yönümü qazanmasına və b. müsbət keyfiyyətlərin qazanılmasına səbəb

olur. Tədris müəssisəsində elektron hesablama maşınları olarsa, onlardan istifadə fiziki hadisələri və fiziki-texniki prosesləri modelləşdirməyə imkan verir. Tibbi tədrisdə kibernetik yanaşmadan istifadə, tələbələrə, elektron cihazlarının işləməsinin fiziki əsasları və quruluşu ilə tanış olmağa, elektron sxemlərinin göstəricilərini hesablamaq üçün elementar bilik və vərdişləri qazanmağa, belə cihazları layihələşdirməyə və sınaqdan keçirməyə imkan verir.

Problemə aktuallığı. Kibernetik yanaşmanın tibbi təhsildə tədrisi müasir təhsil sistemində aktual problem olub, texniki tərəqqinin tibbi təhsilə gətirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Problemə elmi yeniliyi tibbi təhsildə, kibernetik yanaşmanın tədrisindən istifadə edilməsidir.

Problemə elmi və praktik əhəmiyyəti, tələbələrin təhsildə qazandıqları bilik əsasında texniki yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirməsi, onlarda layihələşdirmə vərdişlərinin yaranması, peşəyönlülük anlayışlarının meydana gəlməsi, texniki bilik səviyyələrinin artması və s. göstəricilərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. N.İ. Musayev. Tibbi kadrların hazırlanmasında İKT-dən istifadə // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun xəbərləri, 2007, № 3
2. N.İ. Musayev. Tibbi və bioloji fizikanın ixtisas fənləri ilə əlaqəli tədrisinin elmi-metodik əsasları (monoqrafiya). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2010.
3. А.Н. Ремизов. Медицинская и биологическая физика. М., 1987.

Н. Мусаев, К. Керимова

КИБЕРНЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В МЕДОБРАЗОВАНИИ И ЕГО ПРЕИМУЩЕСТВА

РЕЗЮМЕ

Статья дает модели кибернетических подходов в медицинском образовании и пути их применения в медицине. Отмечается, что живые организмы по существу являются кибернетическими системами так как организм состоит из структурных элементов – органов, находящихся в состоянии взаимной связи и обмена информацией. Такие системы подходят понятию кибернетических систем. Поэтому, возможно применение кибернетических подходов по отношению к живым организмам и в медицинском образовании. Статью широко освещает применение кибернетических подходов в изготовлении и использовании управляемых протезов. Показано, что преподавание кибернетических подходов в медицинском образовании будет значительно способствовать повышению уровня технических знаний студентов, стимулированию интереса студентов к применению медицинской электроники в медицине, выбору специализации и т.д.

N. Musayev, K. Kerimova
THE ADVATAGES AND TEACHING OF CYBERNETIC APPROACHES
IN MEDICAL EDUCATION

SUMMARY

The article covers the cybernetic approach model in medical education and how to use it in medicine. It is noted that living organisms is a cybernetic system in essence as it is comprised of a number of structural elements – organs, that are interrelated and have mutual information exchange. This system matches the notion of a cybernetic system. That is why cybernetic approaches can be applied with regards to living organisms and such approach can be used in medical education. The article broadly covers the application of cybernetic approach in developing and use of controlled prosthetics. It shows that the use of cybernetic approach in medical education significantly serves the upgrade of technical knowledge of students, promotion of students' interests in application of medical electronics, qualification choice, etc.

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2016

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА - ОСНОВА ТРЕТЬЕГО СТРАТЕГИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПО РАЗВИТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Нигяр Мурадова,

ИОАР

доктор философии по педагогике, доцент

E-mail: rita-nigar@mail.ru

Рецензенты: проф. А.Н. Аббасов,

проф. И.Г. Джабраилов

Açar sözləri: pedaqoji ekspertiza, üçüncü strateji istiqaməti, milli təhsilin keyfiyyəti

Key words: pedagogical expertise, the third strategic direction, the quality of national education

Ключевые слова: педагогическая экспертиза, третье стратегическое направление, качество отечественного образования

Приоритет государственной политики Азербайджана в области образования детерминируется актуальностью проблем обеспечения качеством образования и отражается это в «Государственных стандартах по развитию образования в Азербайджанской Республике». «В этом документе мы видим главные линии новой философии образования, общества знания, творческого образовательного мышления. Основная ценность его в том, что он утверждает о том, что образование является стратегической платформой страны» [1]. Модернизация содержания отечественного образования выделяет пять стратегических направлений, в одном из которых, а именно в третьем (создание прозрачных и эффективных механизмов управления, ответственных за результаты в образовании) призывает внести продуктивные изменения в систему образования по экспертированию его качества. В соответствии с этим педагогическая экспертиза является одним из надежных механизмов управления качеством образования.

Безусловно, экспертиза относится к высоким технологиям в образовании и является убедительным механизмом воздействия на его практику. Однако она еще не стала необходимой составляющей в образовании Азербайджана. Тем не менее, потребность в экспертизе, в условиях реализации стратегических направлений отечественного образования, резко возросла. «Сегодня Азербайджан выработал основы политики контроля и оценки образовательной деятельности в

рамках глобальной реформы системы образования. Стандарты является важным этапом национальной политики в этой области и контроля его качества как составной части. Исходя из этого, диагностика, контроль, проверка и оценивание приобретают особое значение» [2]. Следовательно, уровень нового образования требует пристального внимания экспертов к сфере повышения качества его результатов. Следует, для выявления достижений новых требований в образовательной практике необходимы соответствующие критерии оценки и адекватные им контрольные измерители.

Современное качество отечественного образования как ключевая проблема его усовершенствования при отсутствии педагогической экспертизы его достижений актуализирует потребность в ней, и утверждают это следующие факторы: Унификация педагогических процессов и результативных гарантов качества предоставляемых образовательных услуг;

- усиление конкуренции между учебными заведениями на рынке образовательных услуг и рынке трудовых ресурсов, включая заказ на подготовку специалистов;

- переход к комплексной оценке деятельности педагогического процесса на базе показателей аккредитации;

- новые требования качества подготовки кадров; и др.

Вышеуказанные и другие факторы являются доминирующими показателями, характеризующие качество отечественного

образования. Тем самым эти показатели служат предметом пристального внимания экспертов к теоретико-практическим задачам в сфере повышения качества результатов образовательного процесса, приобретаемые процедурами педагогической экспертизы. В связи с этим, педагогическая экспертиза рассматривается как одно из приоритетных направлений в теории и практике современного образования и как проблема его качества является актуальной.

На современном этапе азербайджанской педагогической науки вопрос экспертизы выступает как проблема нового направления в системе отечественного образования. В связи с новизной и очевидной востребованностью, педагогической экспертизы в образовании, требуется изучение ее характеристики подробнее в целях разрешения противоречия между потребностью образования в педагогической экспертизе - с одной стороны, и не разработанностью ее как механизма управления качеством образования - с другой.

Современное образование в Азербайджане при отсутствии педагогической экспертизы в нем обнаруживает необходимость в научном обосновании ее понятия и характеризуется это, в основном, двумя недостатками, которые имеются в настоящее время в образовательной практике:

- отсутствием единых подходов субъектов педагогического процесса к осмыслению понятия «педагогическая экспертиза качества образования»;

- смешение процедур «контроль», «оценивание», «диагностика», «мониторинг» с процедурой «экспертиза».

Эти и другие недостатки служат причиной возникновения проблемных вопросов в этой области: кто проводит экспертизу? как ее рационально организовывать? Какие ее критерии являются основными? Какие ее показатели считаются значимыми? и т. д. и тем самым служат основанием создания сферы педагогической экспертизы в образовании. Из этого следует, что педагогическая экспертиза в условиях современного отечественного образования рассматривается как одно из его приоритетных направлений и является необходимым в образовательной практике

для выявления достижений педагогического процесса соответственно новым требованиям образования.

Вопрос педагогической экспертизы в зарубежной теории и практике достаточно освещен. Например, способы организации педагогической экспертизы (Г.В.Воробьев и др.); теория педагогических измерений (Р.Ибер); оценка и измерение в педагогике (Дж.Наели и др.); теоретические основы педагогической экспертизы (В.С.Черепанов); обоснование критериев качества и эффективности научно-педагогических исследований (В.М.Полонский и др.); методология исследования (Г.А.Федотова и др.); и другие. Однако данные исследования отражают, в основном, процедуру сбора информации, а анализ используемых результатов в различных видах деятельности образовательного пространства остается вне поля зрения. Тем не менее, обзор российской научной литературы в области образовательной экспертизы показывает, что целесообразно создание пространства экспертов-консультантов в области инновационного развития образования, обеспечивающее непрерывность полнофункциональной экспертизы качества развития образования. Тут значимое место отводится экспертно-консультативной деятельности (презентации педагогических идей, подготовка методических рекомендаций по улучшению системы оценивания, консультации при формировании экспертных групп, выборе форм управления педагогическим процессом).

На современном этапе в азербайджанской педагогической науке вопрос экспертизы стал более актуальным. Исследование по экспертизе находится на начинающем этапе. В республике наличествует ряд книг, исследовательских работ, научных статей и тезисов, в которых освещаются отдельные ее стороны, например, о понятии экспертизы, о знаниях и способностях экспертов, об их возможных ошибках и о путях их аннулирования (А.Н.Аббасов); по проблемам оценивания в рамках куррикулума (Э.М.Аббасов и др.); о методах проведения исследования в образовании (Р.Т.Гандилов и др.); об оценивании знаний предметного обучения (Джабраилов И.Г. и др.), и другие.

Отметим, что эти и другие научно-теоретические и практические вопросы (тесты, диагностика, методологические основы и проблемы экспертизы, экспертные методы, критерии и показатели мониторинга, измерение и оценивание уровня подготовки специалистов, степень управления педагогическим процессом и т. п.) отражаются в научных публикациях отечественных авторов. Однако в республике отсутствует ее научно-методического основания в практике.

Подчеркнем, что обобщающий обзор азербайджанской научной литературы показывает, что в образовательном процессе существуют множество средств, методов и форм его оценивания (мониторинг, оценивание, диагностика, ТСЕК и др.). «Применение ТСЕК в высшем образовании претворяет в жизнь три основных фактора: информационная книжка; образовательная договоренность; академическая справка или же таблица оценок» [3]. Эти факторы трактуют структуру управления в системе экспертирования по образованию. Однако в образовательном пространстве используются они не последовательно и не систематично. Причина этого изъяна объясняется отсутствием в нем сферы педагогической экспертизы, отсутствием её организационно-управленческой структуры в образовательной практике. Следует, что в условиях реализации стратегических направлений отечественного образования возрастает потребность в научно-практической обоснованности педагогической экспертизы в целях постоянного обеспечения исследования педагогического процесса.

Педагогическая экспертиза в образовании Азербайджана значит нововведение, новшество в отечественном образовании. Главным показателем ее является прогрессивное начало в развитии отечественного образования по сравнению со сложившимися традициями и массовой практикой в сфере проверки уровня его развития. Поэтому с учетом требований третьего стратегического направления педагогическая экспертиза в отечественное образование как фактор, вносящий изменений в систему контроля и оценки его уровня.

Резюмируя основание выше изложенного, следует, что:

- актуальность педагогической экспертизы в современном отечественном образовании объясняется не только востребованностью оценки его инновационности, осуществляемого в рамках его модернизации, но и отсутствием разработок по данному назначению в республике;

- система экспертирования качества образования является одной из ключевых проблем в практике современного отечественного образования, и педагогическая экспертиза служит ключом управления его достижений и тем самым основой в формировании и реализации новой образовательной политики Азербайджана;

- учитывая многообразие и многоплановость образовательных инноваций, отсутствие педагогической экспертизы в образовании усиливает актуальность ее присутствия в нем;

- потребность педагогической экспертизы в образовании актуализируется ее проблемой: разработкой ее модели, механизма по экспертированию образования, включающего систему разнообразных экспертных процедур.

Поэтому сегодня необходимо определить в образовании модель педагогической экспертизы соответственно Государственным стратегиям по развитию образования в Азербайджанской Республике. Модель педагогической экспертизы будет осуществляться качественно и способствовать развитию образования, если:

- а) будет произведен научный анализ экспертизы в целях:

- выявления направлений развития экспертизы нового образования;

- изучения сущности и специфики экспертизы в образовании;

- установления взаимосвязи экспертизы с современным образованием, определяющая тенденции его развития и содействующая его успеху (анализ результатов и оценка качества);

- б) будут определены теоретические подходы к экспертизе образования, представленные:

- четким определением понятия «экспертиза образования»;

- обоснованной классификацией типологии экспертизы, применяемой в сфере образования;

- классификацией концептуальных подходов к экспертизе образования;

в) разработаны и экспериментально проверены организационно-педагогические основы экспертного оценивания в образовании, включающие:

- организацию процесса и процедуры по экспортированию образовательных проектов и практик;

- реализацию технологий экспертизы образовательной деятельности;

- программно-методическое обеспечение подготовки специалистов по экспертизе в образовании.

Все это в целом дает научное основание сформулировать очередной теоретический вывод: педагогическая экспертиза рассматривается как одно из приоритетных направлений образовательной политики Азербайджана. Создание сферы педагогической экспертизы в образовании, системы ее работы (критериев и способов оценки, организация условий отслеживания результативности педагогических процессов и явлений, получение объективных их данных) в современ-

ных условиях является необходимым и значимым управленческим механизмом в его развитии, обеспечивающим достижение настоящих результатов, адекватных современным требованиям общества и государственным стандартам.

Актуальность проблемы. На современном этапе в отечественном образовании вопрос педагогической экспертизы является актуальным, требуется ее внедрения в его систему, составления ее дидактических материалов соответственно государственным стратегиям по развитию образования Азербайджана.

Научная новизна проблемы. На современном этапе педагогическая экспертиза рассматривается как предмет научного познания, целью, которого является формирование исследовательского взгляда на разработку ее модели как новшество, вносящее изменение в систему контроля и оценки уровня развития отечественного образования.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что в ней освещены модельные основы научной концепции педагогической экспертизы качества отечественного образования.

Практическая значимость проблемы. Научно теоретически обоснованные педагогические идеи по педагогической экспертизе отечественного образования являются полезным материалом для курсов всех учебных заведений

ЛИТЕРАТУРА

1. Джаббаров М.Ч. Баку, Fineko/abc.az.
2. Джахангиров А.Е. <http://news.day.az>.
3. Abbasov A.N., Əliyev S.T., Paşayev T. S. Avropa kredit transfer sistemi (A K T C) və onun ali təhsilə tətbiqi //ARTPI-nin Elmi əsərləri, 2011, № 3
4. Иванов Д.А. Экспертиза в образовании. Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. М.: Изд. центр «Академия», 2008.
5. Алексеев Н.Г. Принципы и критерии экспертизы программ развития образования // Вопросы методологии. М., 1994, № 2

N.S.Muradova

PEDAQOJİ EKSPERTİZA - AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFI ÜZRƏ ÜÇÜNCÜ STRATEJİ İSTİQAMƏTİN ƏSASIDIR

XÜLASƏ

Müasir dövrdə Azərbaycanın pedaqoji elmdə ekspertiza yeni istiqamət kimi təqdim olunur. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə dövlət Strategiyanın üçüncü istiqamətinə əsasən pedaqoji ekspertiza Azərbaycan təhsil sistemində innovasiya prosesinin prioriteti kimi təqdim olunur. Pedaqoji elmdə ekspertizanın nailiyyəti mexanizminin olmaması yeni təhsil keyfiyyətinin əsas tələbi kimi dayanır. Ona görə də nəticələrə əsaslanan səmərəli və etibarlı nəzarət mexanizmi yaradılmalıdır.

N.Sh.Muradova

**PEDAGOGICAL EXPERTISE - THE BASIS OF THE THIRD STRATEGIC DIRECTION FOR
THE DEVELOPMENT OF EDUCATION OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

At the current stage of the Azerbaijani educational science question pedagogical expertise serves as a new direction in the education system. New quality of education as the key problem of modernization in the absence of a mechanism of its achievements finds relevance in pedagogical expertise and requires its inception in education as an effective and reliable control mechanism responsible for its results.

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2016

DƏRSLİKDƏKİ MƏTNLƏRİN OXUNMASI STRATEGİYALARI

Təranə İsmayılova,

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant

ARTİ

E-mail: teraneler@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü. fəl.dok., dos. A.X. Hacıyev,*
ped.ü. fəl.dok. Ə.Ə. Gərayev

Açar sözlər: *oxu bacarığı, açar sözlər, icmal tutma, suallar, düşünmə, dərslik, problem, strategiya, nəzərdən keçir*

Ключевые слова: *навыки чтения, ключевые слова, анализ, хранение, вопросы, мышление, руководство, вызов, стратегия, обзор*

Key words: *reading skills, keywords, review, retention, questions, thinking, manual, challenge, strategy, review*

Dərslikdə verilmiş mətnlərin oxunmasının müəyyən strategiyalarla həyata keçirilməsi, mətnin şagirdlər tərəfindən düzgün anlaşılmasına, tətbiqinə, onların təfəkkürünün inkişaf etməsinə səbəb olur. Mətnlərin oxunması yalnız oxumaq xatirinə olmamalıdır. Oxu – düşünərək həyata keçirilməlidir. Şagirdin oxu fəaliyyəti düzgün təşkil olunmalı və idarə edilməlidir. Yəni şagirdlər oxu üçün təqdim edilən mətnin mənasını dərk etməyi problem, mətnin oxusunu isə problem həll etmə forması kimi dəyərləndirməli, məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyətini düşünmüş şəkildə təşkil etməli, yəni strategiyasını qurmalıdır. Oxuya strategiyalı yanaşma ona xidmət edir ki, şagird gözlənilən nəticəni mətnin oxusuna başlamazdan əvvəl aydın təsəvvür etsin. Şagird dəqiq bilməlidir: Hansı suallar cavablandırılmalıdır? Hansı plana əsasən oxu təşkil edilməlidir? Bu haqda artıq nələri bilir? Uğura nail olmaq üçün nələr etmək lazımdır?

Şagirdlər oxuduqları materiallar üzərində düşünməyi, məqsədə çatıb-çatmadıqları haqqında qərarlar qəbul etməyi, tapşırığı yerinə yetirməli, əldə edilmiş yeni bilikləri mövcud biliklərlə əlaqələndirməyi bacarmalıdırlar.

Müvafiq mətnlərə uyğun strategiyaları seçib, tətbiq etmək mümkündür.

• **“Açar sözlərin tapılması”.** Şagirdlərin öyrəniləcək mətni oxuyarkən mətnin mənasını açan, öyrənməyə kömək edən sözü və ya cümlələri taparaq dəftərində qeyd edir. Beləliklə, qeyd

olunmuş açar sözlər və mahiyyət daşıyan cümlələr mətni qavramağa şagirdə kömək edir.

• **“İcmal tutma”** strategiyasından da istifadə etmək olar. Bu, əsasən mətni oxuyarkən zəif mənimsəyən şagirdlər üçün daha əlverişlidir. Şagird mətni oxuyur və əsas məqamları icmal halına salır. Bu da şagirdə mətni anlamağa kömək edir.

• **“Sualların tərtib edilməsi”.** Şagirdlər fərdi və ya cütlər şəklində mətni oxuyur və mətni təhlil etmək üçün suallar hazırlayır. Müəllim tərəfindən qoyulmuş vaxt bitdikdən sonra hazırlanmış suallar şagirdlər tərəfindən bir-birilərinə verilir və müzakirə təşkil olunur. Sualları üç cür səciyyələndirmək olar:

- Mətnə dəqiq cavabı olan;
- Cavabı mətnaltı mənada olan;
- Mətnin ideyasına əsaslanan şagird mühakiməsindən irəli gələn.

• Suallar aşağıda təqdim edilən yollarla yaradılır.

- Əvvəlcə suallar tərtib edilir;
- Sonra onlar sadədən mürəkkəbə, səthidən dərinə, məntiqi ardıcılıqla düzülür.

• **Nəzərdən keçir, oxu, Yoxla, Çalış (NOYÇ) (Lerynger, 1981).** Bu strategiya oxudan əvvəl, oxu zamanı və oxudan sonra fəaliyyətləri əhatə edir. Beləliklə, strategiya dörd fəaliyyətin vəhdətindən ibarətdir: **Nəzərdən keçir, Oxu, Yoxla, Çalış.**

Nəzərdən keçir mərhələsində müəllimin vəzifələri:

Dərsləkdəki mətnlərin oxunması strategiyaları

- Mətni şagirdlərə təqdim edin;
- Oxudan əvvəl mətnin başlığı, verilmiş şəkil, qrafik və s. üzərində düşünməyi xahiş edin.
- Mətnin ölçüsündən və şagirdin hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq mətndəki birinci və sonuncu cümləni və ya abzası oxumaq xahiş edin;
- Mətni oxuyan zaman cavab tapmaq istədikləri sualları tərtib etməyi xahiş edin;
- Özünüz (*müəllim*) əvvəlcədən nümunəvi suallar tərtib edin ki, lazım gəldikdə şagirdlərə istiqamət verəsiniz və ya onların nəticələrini doğru dəyərləndirə bilərsiniz.

“Oxu” mərhələsi.

- Şagirdlər mətni oxuyurlar və özlərinin hazırladıqları suallara cavab verirlər;
- Şagirdlər qarşılaşdıqları yeni sözlərin mənalarını aydınlaşdırmaq üçün lüğətlərdən istifadəyə istiqamətləndirilməlidir;
- Şagirdlər inanmalıdırlar ki, mətni mənasını dərk etmək üçün hər sözün mənasını inadla aydınlaşdırmaq lazımdır;
- Onlar inanmalıdırlar ki, mətni oxuyan zaman öz tərtib etdikləri suallara cavab tapmaq-la yeni yaranmış suallara da cavab tapmağa qadir olacaqlar.
- Oxunun bu yolla təşkili şagirdləri bir sualın müxtəlif doğru cavablarının olmasına inandıracaqdır

Yoxla mərhələsi.

- Bu mərhələdə şagirdlər öz cavablarının nə qədər keyfiyyətli, anlaşılıqlı və aydın olduğunu yoxlayırlar;
- Şagirdlər mətndən qeydlər götürdüyü zaman müəllimin onlarla qarşılıqlı fəaliyyəti çox vacibdir;

- Müəllim şagirdlərin nə yazdıqlarını, cavabları haradan və necə əldə etdiklərini müəyyən-ləşdirmək üçün onlarla əks-əlaqə yaratmalıdır.

Çalış mərhələsi.

- “Çalış” son mərhələ olub şagirdlərə öyrənməyi başqa müstəvidə təqdim edir.
- Bu elə bir mərhələdir ki, burada sözlərin iki və daha artıq mənə daşması və bunun da mətnin məzmunun dərk edilməsinə təsiri müzakirə edilə bilər:

- müəllim mətnin məzmunun dərk edilməsinə təsiri olan bir və ya bir neçə çoxmənalı və ya omonim söz yazıb bunun şərh edilməsini uşaqlardan xahiş edə bilər);
- Bütün sinfə bir sual verib, onun cavabının hazırlanıb təqdim edilməsini xahiş edə bilər;
- Hazırlanmış cavabların qruplarda müzakirəsinin təşkili isə məzmunun şagirdlər tərəfindən daha dərinləndirilməsinə şərait yaradır.

➤ **Anlayış təyinetmə.** Mətn oxunur, anlayışlar müəyyənləşdirilir. Mətnin mahiyyətini açan anlayışların mahiyyətini ön plana çəkilir və onlara aid nümunələr göstərilir. Məsələn,

Anlayış – Xəritə

Xüsusiyyəti - Yer səthinin bütövlükdə və ya onun böyük hissələrinin ümumiləşdirilmiş şərti işarəli təsviri.

Nümunə: Siyasi xəritə, fiziki xəritə və s.

Səbəb/nəticə forması. Müəyyən şəraitin nəticəsi kimi meydana çıxan əşya və hadisənin səbəblə əlaqəsini müəyyənləşdirir. Məsələn:

Səbəb	Nəticə
Min illər boyu daşqınlar çay vadilərinə yeni torpaqlar gətiriblər	Çay vadiləri əkin üçün yararlı torpaqlarla zəngindirilər

Şagirdləri daha dərinə düşünməyə istiqamətləndirən suallar:

- Nə baş verib?
- Bunun səbəbi nə idi?
- Nəticədə nə baş verdi?
- Nəticənin ən mühüm amilləri nədən ibarətdir?

- Bu amillər arasında hansı əlaqə var?
- Nəticə həmişə səbəbə görə baş verəcək?

Nə üçün hə, nə üçün yox?

- Amillər (faktorlar) fərqli olanda nəticələr necə dəyişir?

- Mətdə təsvir edilən hansı səbəb nəticə prosesini gördünüz?

➤ **Müqayisə / Qarşılaşdırma strategiyası.** Bu strategiyanı müxtəlif oxşar mövzular arasında və yaxud da bir mövzunun içində müxtəlif məlumatları müqayisə və qarşılaşdırma məqsədi ilə istifadə etmək olar. Məsələn: Azərbaycanın iri şəhərlərindən bəhs edən mətdə bunu belə tətbiq etmək olar.

Mövzu: Azərbaycanın iri şəhərləri

Müqayisə olunacaq şəhərlər: Bakı və Lənkəran

Bunlar arasında hansı oxşar cəhətlər mövcuddur? Onların hər ikisi Xəzər dənizindən gəlir əldə edir.

Bakının Lənkərandan fərqli cəhətləri: Paytaxt şəhəridir, Abşeron yarımadasında yerləşir, şoran torpaqlardır, neft sənayesi şəhərdir.

Lənkəranın Bakıdan fərqli cəhətləri: Əyalət şəhəridir, Azərbaycanın cənub şərqində Lənkəran ovalığında yerləşir, əsasən kənd təsərrüfatı zonasıdır

Nəticə: Hər iki şəhərin şərq sahillərini Xəzər suları yuyur.

Bu strategiya zamanı şagirdləri daha dərinə düşünməyə istiqamətləndirən suallar:

- Hansı anlayışlar müqayisə edilir və ya qarşılaşdırılır?

- Müqayisə etmək üçün hansı kateqoriyalar, xüsusiyyətlər və ya atributlardan istifadə edilir?

- Onlar nə qədər oxşadırlar?
- Bəs onlar nə qədər fərqlidirlər?
- Hansı xüsusiyyətlər onları fərqləndirən mühüm cəhətlər hesab edilə bilər?

- Müqayisə edilən mərhumlardan daha çox bir-biri ilə oxşadırlar ya fərqlidirlər?

- Bu məsələlərlə bağlı biz hansı nəticələrə gələ bilərik?

- Nəyə görə müəllif bu mərhumlardan müqayisə edir və ya qarşılaşdırır.

- Müqayisə / qarşılaşdırma strukturu necə meydana çıxır?

➤ **Mətni düşünərək oxuyub mənanı müəyyən etmək.** Şagird *oxudan əvvəl, oxu müddətində və oxudan sonra* konkret strategiyalardan istifadə edir:

- **Mətn və oxucu**

Şagird mətni oxumazdan əvvəl məsələ ilə bağlı mövcud məlumat və ya təcrübəsi üzərində düşünür;

- **Mətn-mətn**

Şagird oxuduğu mətni bundan əvvəl oxuduğu digər mətnlərlə əlaqələndirir.

- **Mətn-dünya**

Şagird oxuduğu mətni dünyada və ətrafında baş verən hadisələrlə əlaqələndirir.

Problemin aktuallığı. Dərslərdə verilmiş mətnlərin oxunmasının müəyyən strategiyalarla həyata keçirilməsi, mətnin şagirdlər tərəfindən düzgün anlaşılmasına, tətbiqinə, onların təfəkkürünün inkişaf etməsinə səbəb olur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə verilmiş oxu strategiyalarına görə müəllimlər dərslərdə verilmiş mətnləri şagirdlərə yalnız oxumaq xatirinə oxutmayacaqlar. Bu strategiyalardan istifadə etməklə şagirdlərə oxuduqları mətnlərlə bağlı müzakirələr aparmağa şərait yaradacaqlar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə ümumtəhsil məktəblərinin müəllimlərinə dərslərdəki mətnlərin oxunub - təhlil olunması zamanı istifadə edilən strategiyalardan düzgün istifadə olunmasına kömək edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Süleymanova Təhsilin əsasları. Bakı, 2014.
2. İ saxanlı H., İsmayılova E., Nəsirova F. The Azerbaijani language – Azərbaycan dili. Bakı: Xəzər Universiteti, 1997.
3. Rəsulova S. Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxu. Bakı, 2012.

СТРАТЕГИИ ЧТЕНИЯ ТЕКСТОВ В УЧЕБНИКЕ

РЕЗЮМЕ

Автор статьи справедливо отмечает, что в учебниках нужно видеть инвестиции в собственное образование, а, следовательно, и в собственный успех. В статье подчеркивается, что повальное увлечение техниками, позволяющими увеличивать скорость чтения, которые мы можем наблюдать сегодня, на первый взгляд, кажется спасительным, но и от них не будет никакого толка, если прочитанное не будет осмыслено и использовано. Автор на конкретных примерах доказывает успешность предложенных стратегий.

Т.М. Ismailova

THE STRATEGY OF READING THE TEXTS IN THE TEXTBOOK

SUMMARY

Books can not be read, books need to be studied. In books you need to see investments in your own education, and consequently - in your own success. The craze for techniques that allow us to increase the speed of reading that we can observe today seems at first sight to be salutary, but there will be no sense from them if the reading is not understood and used. Learn to read correctly, and you will definitely.

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2017

HEKAYƏNİN SÜJET XƏTTİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Fidan Yusifova,

ADPU

E-mail: fidi.fidos@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.elm.dok. Y.M. Babayev,*
ped.ü.fəls.dok. Ə.M. Abbasov

Açar sözlər: *süjet, ekspozisiya, zavyazka, kulminasiya, razvyazka, final*

Ключевые слова: *сюжет, экспозиция, завязка, кульминация, развязка, финал*

Key words: *plot, exposition, conclusion, culmination, final*

Süjet və kompozisiya üzərində şagirdlərin işini elə təşkil etmək lazımdır ki, əsərin oxusu, mətn üzərində şagirdlər sinifdə hadisələrin bir – biri ilə necə əlaqələndiyini, süjet xəttinin necə inkişaf etdirildiyini öz gözləri ilə görsün, bu sahədə yazıçının sənətkarlığını qiymətləndirməyi bacarsınlar. V-VII siniflərdə bədii əsərlərdə bədii əsərlərdə süjet daxilində birləşən hadisələrin əlaqəsini bağlılığını daha yaxşı başa salmaq üçün nümunələrə əsaslanmaq, müvafiq əyani vasitələrdən istifadə etmək faydalıdır. Aparılan təcrübələr göstərir ki, şagirdlər ən çox “süjeti necə qurmaq olar?” sualı ilə maraqlanırlar. Bu, xüsusilə orta məktəbdə bədii yaradıcılıqla məşğul olan şagirdləri daha çox düşündürür. Bədii əsərin süjetini və yazıçının sənətkarlıq xüsusiyyətinin öyrənilməsinə sinifdə görülən işlər məhdudlaşdırmır, sinifdən xaric işlərdə, xüsusilə məktəbin bədii yaradıcılıq dərəcəyində “Kompozisiya və süjet bədii əsərdə mühüm yaradıcılıq işidir”, “Yazıçı süjeti necə qurur?”, “Süjet qurmanın şərtləri hansılardır?” və s. mövzularında məruzə və söhbətlər keçirməyə də xüsusi fikir verirlər.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsinin tədrisi zamanı böyük və kiçik qruplarla iş formasının tətbiq olunması məqsəduşundur.

Mövzu: C.Məmmədquluzadənin «Qurbanəli bəy» hekayəsinin təhlili.

Məqsəd: Hekayənin əsas ideyasını şagirdlərə mənimsətmək. Şagirdlərdə şərəf və ləyaqət hisslərini gücləndirmək. İKT-dən istifadə bacarıqlarını möhkəmləndirmək.

Standart: **1.2.1.** Bədii nümunələri (dastan, hekayə, novella, dram, poema) növ və janr baxımından müqayisə edir; **1.2.2.** Digər obrazlarla müqayisə etməklə və yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir; **1.2.4.** Bədii nümunələrin mövzusunu, ideyasını və süjet, kompozisiya xüsusiyyətlərini şərh edir, əsaslandırılmış münasibət bildirir; **2.1.1.** Bədii nümunələrlə bağlı təqdimat və çıxışlarında sitatlardan, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edir.

İnteqrasiya: Azərbaycan dili, rus dili və ədəbiyyatı, Azərbaycan tarixi

İş forması: Siniflə birgə və qruplarla iş.

Metod və iş növləri: Müəllimin izahı, müsahibə, Əqli hücum, klaster, Venn diaqramı, problemin həlli, ifadəli oxu.

Təchizat: Ədəbiyyat, VIII sinif üçün dərslik; videomaterial, lövhədə iş vərəqləri; noutbuk və proyektor;

Dərsin gedişi

Seçmə suallar:

1. C.Məmmədquluzadə nə vaxt anadan olmuşdur?

2. İlk qüvvətli əsəri necə adlanır?

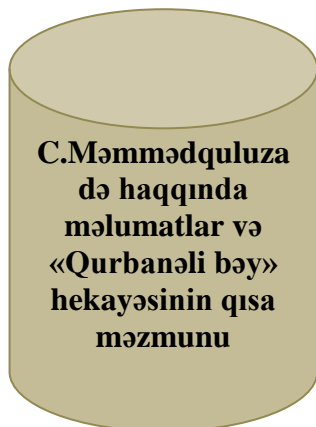
3. Əsərlərini hansı jurnalda çap etdirmişdir?

4. C.Məmmədquluzadənin hansı hekayələri vardır?

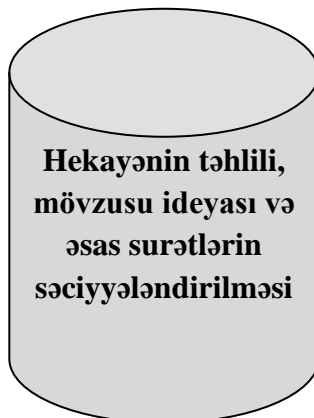
Yazıçının həyat və yaradıcılığı və hekayənin məzmunu ilə bağlı kiçik sorğudan sonra BİBÖ cədvəli təqdim olunur. Şagirdlər cədvəlin birinci sütununu doldururlar.

BİBÖ

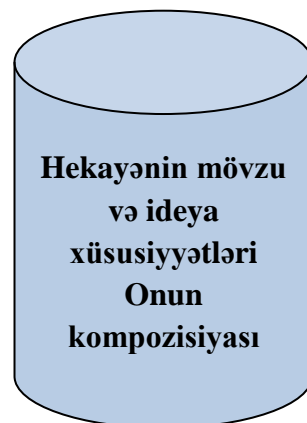
Bilirəm

İstəyirəm biləm

Öyrəndim

Motivasiya. Hekayənin məzmunu ilə keçən dərstdən tanış olmuşunuz və indi deyə bilərsiniz ki, bu hekayəni yazmaqda C. Məmmədquluzadənin niyyəti nə olmuşdur? İnsanda hansı keyfiyyətlər olsa, hər yerdə hörmətlə qarşılanar?

Tədqiqat sualının qoyuluşu. Cəlil Məmmədquluzadə Qurbanəli bəy kimi yaltaq adamları və Azərbaycan kəndlisinin acınacaqlı vəziyyətini göstərə bilibmi?

Hekayənin süjet xəttinə baxaq:

Ekspozisiya – Ad gününə hazırlıq

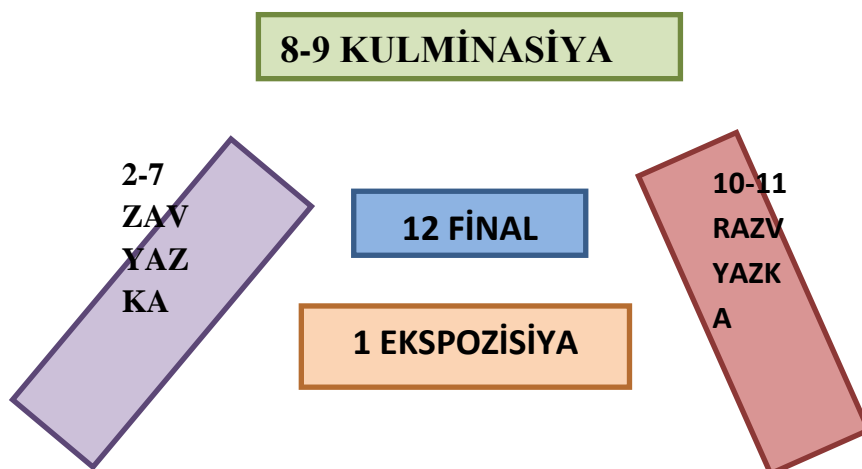
Zavyazka (düyün) - Qonaqların gəlişi

Kulminasiya (zirvə) - Ziyafətdə Qurbanəli bəyin dəvəti

Razvyazka – Qurbanəli bəyin evə qayıdışı

Final – Qonaqların gəlişi

Hekayənin süjet xətti

QIYMƏTLƏNDİRMƏ QRUPLARARASI QRUP DAXİLİ

Hər qrup digər qruplardan şagird öz qrupundakı ən fəalını müəyyənləşdirir. Qrupdakı hər şagirdlərin ən fəalını müəyyən edir.

Ev tapşırığı: Bu 2 mövzudan biri üzrə kiçik inşa yazın:

- 1) Lovğalığın sonu xəcalətdir.
- 2) Düzlüyə zaval yoxdur

Problemin aktuallığı. Hekayə janrını şagirdlərə tədris edərkən süjet və kompozisiya anlayışlarını düzgün priyom və metodlardan istifadə edərək mənimsətmək, eyni zamanda tədris ediləcək əsərlərin əhəmiyyətini nəzərə çatdırmaqdır.

Problemin elmi yeniliyi. Ümumtəhsil məktəblərində hekayə janrının tədrisində süjet və kompozisiya anlayışlarının mənimsədilməsi prosesində yeni təlim metodlarına nəzər salmaq, onun tədrisi prosesində dərslərin gedişi və istifadə olunan metodları, tədris ediləcək əsərlərin şagirdlərin təlim - tərbiyəsində, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Hekayə janrının mənimsədilməsində süjet və kompozisiya anlayışlarının tədrisinin əhəmiyyəti və tədris prosesində istifadə olunan metodların göstərilməsindən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənli B., Hüseynoğlu S., Məmmədova S., Mustafayeva A. VII sinif ədəbiyyat dərsləri. Bakı: Bakınəşr, 2014.

2. Həsənli B., Hüseynoğlu S., Məmmədova S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat: VII sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2014.

3. Məmmədova N. Ədəbiyyat dərslərində fərdi tapşırıqların əhəmiyyəti // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2004, № 1

Ф.Юсифова

ИЗУЧЕНИЕ ЭТАПОВ РАЗВИТИЯ СЮЖЕТНОЙ ЛИНИИ РАССКАЗА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о стадиях развития сюжетной линии при изучении рассказа. Ученики обучаются основным условиям построения сюжета. В классах обсуждаются правила работы в группе. В статье особо отмечается, что для получения высоких результатов очень важно внедрение новых методов обучения.

F.Yusifova

TEACHING THE DEVELOPMENT STAGES OF PLOT LINE OF THE STORY

SUMMARY

The article deals with teaching the development stages of plot line of the story. The importance of teaching the notions such as plot and composition and the methods used in this direction are showed in the article. It is also noted that, in order to get higher results in teaching story it is important to use different new methods.

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2017

**GƏNC NƏSİLDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN TƏRBIYƏSİNDƏ
AİLƏ ƏSAS AMİL KİMİ**

Yusif Babanlı,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor
ADBTİA

E-mail: babanlı.yusif@mail.ru

Rəyçilər: *prof. N. Məcidov,*
prof. Q. Cəfərov

Açar sözlər: *gənc, ailə, tərbiyə, mənəvi dəyər, milli dəyər, vətənpərvərlik, məktəb, cəmiyyət, şəxsiyyət*

Ключевые слова: *молодежь, семья, образование, нравственные ценности, национальные ценности, патриотизм, школа, общество, личность*

Key words: *youth, family, education, moral values, national values, patriotism, school, society, personality*

Milli-mənəvi dəyərlər deyəndə nələr nəzərdə tutulur? Ulu öndər Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizi çox gözəl xarakterizə etmişdir. “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında, fəaliyyətində formalaşmışdır.

Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”. Milli mənəvi dəyərlər çox geniş məfhumudur. Burada əsasən torpaq, dil, ocaq, əcdad, soy kök, övlad və qadınla bağlı şərəf, ləyaqət və digər ənənələr nəzərdə tutulur. Milli mənlik hər bir xalqın özünəməxsus tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Həmin proses dövründə baş verən bir sıra sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi hadisələr milli mənlik şüurunun məzmununa təsirsiz ötüşmür. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini həm müdafiə etməyi, həm də qoruyub saxlamağı bacaran, dövlətlə vətəndaşların mənafeyini üzvi şəkildə birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyası ölkədə vətəndaş birliyi və vahid solum üçün uğurlu təməldir. Milli-mənəvi ideologiyamızda ailə kiçik dövlət modeli kimi qəbul olunaraq, müqəddəs və ülvi sayılır. Böyüklərə ehtiram və hörmət, kiçiklərə sevgi, diqqət və qayğı zəngin milli-mənəvi dəyərlərimizin başlıca qayəsini təşkil edir. Gənc nəsl biliklər sistemi ilə silahlandırmaq, onda dünyagörüşü yaratmaq öz-özlüyündə hələ azdır, mənəvi cəhətdən kamil, əxlaqda saf vətəndaşlar tərbiyələndirmək cəmiyyətimizin özülünü, dayaqlarını möhkəmləndirmək deməkdir. İnsan nə qədər bilikli, savadlı, fiziki cəhətdən sağlam olsa da, əxlaq baxımdan kasıb,

mənəviyyatca yoxsuldursa, cəmiyyətin sağlam əsaslar üzərində bərqərar olunduğunu söyləmək çətindir. Odur ki, gənc nəslin tərbiyəsində milli mənəvi dəyərlərə üstünlük vermək vacibdir.

Ailə tərbiyəsinin nəzəri və texnoloji əsasları, ailə tərbiyəsi ilə bağlı konsepsiyalar müxtəlif tarixi dövrlərdə və müxtəlif ictimai quruluşlarda zahirən dəyişməmiş qalmışdır. Bu konsepsiyalar milli mənəvi və ümumbəşər dəyərləri, doğruluq və şərəf, ləyaqət və xeyirxahlıq, insanlara məhəbbət, əməksevərlik və digər dəyərləri özündə birləşdirir.

Ailə cəmiyyətdə sosial əhəmiyyətinə və tərbiyəvi təsirinə görə heç bir sosial institutla müqayisə edilə bilməz. Ona görə ki, məhz ailədə şəxsiyyət formalaşır və inkişaf edir. Sosial rolları mənimsəyir, cəmiyyətə adaptasiya olunurlar. Məhz ailədə insan mənəviyyatının əsasları, davranış normaları, daxili aləm və fərdi keyfiyyətləri formalaşır. Ailə təkcə bir insanın deyil, eləcə də cəmiyyətin inkişafına, onun əxlaqi sağlamlığına təsir göstərir və insanların sosial aktivliyini artıran faktorlardan biridir. Ailənin tərbiyəvi rolu orada böyüyən insanın bütün fiziki və mənəvi həyat kompleksinə dərin təsiri ilə şərtlənir. Ailənin göstərdiyi təsir digər tərbiyəvi təsirlərdən ona görə üstündür ki, ailədə elə keyfiyyətlər formalaşır ki, onları ailədən kənar formalaşdırmaq çətin olur. Şəxsiyyətin formalaşmasında genetik əsaslar, sosial-mənəvi mühit nə qədər əhəmiyyətli rol oynasa da, ailə mühitinin başlıca rol oynaması danılmaz faktır. Ailə mühitinin stabilliyi ailə dəyərlərinə riayət olunması səviyyəsi ilə düz mütənasiblik təşkil edir. Ailə dəyər-

ləri – sağlam ailə mühitinin yaradılması və onun qorunub saxlanması üçün lazımlı, əhəmiyyətli hesab edilən məfhumlar toplusudur.

Hələ uşaqlıq yaş dövründən valideynlərin uşaqlar qarşısında qoyduğu tələb və tapşırıqlar mühüm rol oynayır. Zamanında uşağın təlim-təربiyəsi ilə məşğul olmamaq, lazımi qayğını göstərməmək sonda mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Ona görə də gəncliyin mənəvi təربiyəsi məsələsinə kompleks yanaşmaq lazımdır. Nümunəvi və məsuliyyətli valideynlər öz övladlarının həyatda inamla və güvənlə addımlamaları üçün onların təربiyəsinə ciddi yanaşır, onlara düzgün davranış təcrübəsi, rəftar və ünsiyyət mədəniyyəti aşılayır. Onlarda dəqiqlik, doğruluq, böyüyə hörmət, yaxşılıq və xeyirxahlıq, yoldaşlıq və dostluq, qayğıkeşlik, prinsiplilik, obyektivlik, ədalət və sadəlik kimi müsbət keyfiyyətlərin inkişaf etməsi qayğısına qalır. Həmçinin uşaqlıq yaş dövründə milli mənəvi dəyərlərin düzgün təربiyəsi də ailənin əsas vəzifələrindən biridir. Məlumdur ki, uşaqların təربiyəsində buraxılmış kiçik səhvlər yeniyetməlik və gənclik dövründə böyük fəsadlara gətirib çıxarır. Bu fəsadlar onların təlimdə müvəffəqiyyətinə mane olmaqla yanaşı həmçinin cəmiyyətdə sosiallaşmasında maneələr yaradır. Bu baxımdan şəxsiyyətin sosiallaşması, milli mənəvi dəyərlərin, mədəni irsin yeni nəslə ötürülməsinə ciddi yanaşmaq lazımdır. Şəxsiyyətin təşəkkülü prosesinə və onun nəticələrinə ailənin güclü təsirini nəzərə alaraq dövlət və cəmiyyət ailənin düzgün təربiyəvi təsirini təşkil etmək üçün ailəyə birinci dərəcəli əhəmiyyət verməlidir. Çünki müasir dövrün sürətli informasiya, yeni kommunikasiyalar əsri olduğunu nəzərə alsaq, gənclərin zərərli ideologiyalarla zəhərlənməsinin qarşısı da düşünülmüş metodlarla alınmalıdır.

Gənclərin ədalət və düzgünlük, humanizm, vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, mərhəmət, xeyriyyəçilik, cəsarət və şücaət, mərdlik, təmizlik, halallıq, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, böyüklərə hörmət, əməksevərlik ruhunda təربiyə edilməsindən əsas rollardan birini də ailə oynayır. Ona görə də, ailələrdə bu məsələlərə ciddi fikir verilməlidir. Milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərə sadıqlıq prinsipi ön plana çəkilməklə ailələrdə təربiyə işinin təşkilində bütün əxlaqi kateqoriyaların təbliği yolu ilə gənclərə sağlam həyat tərzi, düzgün yaşam fəlsəfəsində aşılanmalı-

dır. Gənc nəslin təربiyəsində mədəniyyətin, incəsənətin, bədii ədəbiyyatın, folklor nümunələrinin, o cümlədən tanınmış yazıçı və şairlərin əsərlərinin böyük rolu vardır. Həmçinin dövlətçilik təfəkkürünün, millətə, vətənə bağlılıq hissələrinin gücləndirilməsi baxımından dövlət atributlarına –Azərbaycanın bayrağına, himninə, gerbinə ehtiram və hörmət də geniş təbliğ ediləlidir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də qloballaşmadır. Qloballaşma prosesi müasir həyatımızdan yan keçə bilməzdi. Müstəqilliyə qədəm qoymuş gənc bir dövlət ucun qloballaşma adı altında milli-mənəvi dəyərlərinin sıxışdırılması, onun məhvinə gətirib çıxara bilərdi. Lakin bu prosesdən ümumi inkişafımız ucun səmərəli istifadə edərək uğurla çıxmışıq. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dünyada multikulturalizm dəyərlərinə önəm verən ölkə kimi tanınır. Dövlətimiz etnik, dini, sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabər, həmrəy və qarşılıqlı dostluq şəraitində yaşadığı unikal ölkələrdəndir. Bizim xalqımıza məxsus milli dəyərimizin çox qədim kökü vardır. Lap qədimdən bu ənənə yaşadılıb müasir dövrə kimi davam etdirilir. Hazırda isə bu dəyərlər həm dövlət siyasəti, həm də ictimai münasibətlər sistemi kimi inkişaf etdirilir. Prezident İlham Əliyev milli dəyərlərimizi yüksək qiymətləndirərək vurğulamışdır ki, “Bizim üstünlüyümüz ondan ibarətdir ki, gənc və güclü dövlətimiz möhkəm təməl üzərində qurulub. Çox əsirlik tarix, mədəniyyət üzərində qurulub. Milli-mənəvi dəyərlər bizim üçün ən vacib məsələdir. Biz təbii ki, ümumbəşəri dəyərləri bölüşürük. Ancaq bizim üçün başlıca dəyərlər öz milli Azərbaycan dəyərlərimizdir”.

Gənc nəslin milli mənəvi təربiyəsinə vətəninə sevmək, doğma yurda qayğı, məhəbbət bəsləmək, xalqını həmişə üstün tutmaq, tarixi sۆykökünə sadıq qalmaq, vətənin təbii sərvətləri qorumaq və s. dəyərlər daxildir. Bütün bu dəyərləri insan əsasən dünyagörüşünün formalaşdığı bir dövrdə əldə edir ki, bu da yeniyetməlik və gənclik dövrünə təsadüf edir. Şəxsiyyətin yeniyetməlik və gənclik dövrə ailədən başladığından təربiyə prosesində ailə amilinin rolu böyükdür. Ailədə gənclərin təربiyəsi sırasında ən mühüm yerdə onların vətənpərvər ruhda təربiyə

olunması olmalıdır. Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsindən danışarkən ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik gərək insanın qəlbində olsun. Bircə o demək deyildir ki, vətənpərvərlik tələb edirsən, o da vətənpərvər olur. Vətənpərvərlik hissini hər bir gəncin qəlbində olması üçün lazımı tədbirlər görülməlidir”.

Ailələrdə milli mənlilik şüuru və milli ləyaqət hissini formalaşdırılması vətənpərvərlik hissini mühüm vəzifələrindəndir. Milli mənlilik dedikdə, hər bir millətin mövcudluğu, özünəməxsusluğu, milli özünüdərk, milli ləyaqəti nəzərdə tutulur. Yeniyetmə və gənclərdə vətənpərvərlik hissini tərbiyəsində ailə ilə məktəb birgə işləsə daha yaxşı nəticələrə nail olmaq olar. Çünki, vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə təlim prosesində asudə vaxtlarda aparılan işlər gənc nəsildə vətənə sədaqət, onun nailiyyətlərini, müstəqillik və suverenliyini qorumaq hissələri formalaşdırılmasına yönəldilir. Gəncliyin milli mənəvi tərbiyəsində əsas rolu ailə, məktəb, yoxsa əmək kollektivinin oynaması məsələsi tez-tez müzakirə olunur. Təbii ki, bu məsələdə hər kəs öz mövqeyindən çıxış edir. Ağıllı insanlar isə hesab edirlər ki, hər üç ünvan gənclərin tərbiyəsində, onlarda milli mənəvi hissələrinin formalaşmasında kompleks iş görmə-

lidir. Yəni hər üç institut gəncliyin işlə xüsusi maraqlanmalıdır.

Gənc nəsildə milli-mənəvi dəyərlərin tərbiyəsində mənəviyyatın sağlam əsaslara söykənməsinin müstəsna rolu var. Mənəvi tərbiyənin formalaşmasında bir sıra faktorlar gəncliyin düşüncəsinə təsir göstərir. Məlumdur ki, ailədə başlayan tərbiyə məktəbdə, ictimaiyyətdə bu və ya digər formada davam edir. Heç şübhəsiz, bütün bunları şərtləndirən amillərdən biri çatışmırsa, bu özünü gənclərin həyat tərzində hansı formada göstərəcəkdir. Burada digər faktorlar olmasına baxmayaraq, ən mühümü ailə tərbiyəsi olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Buna görə də gənclərin mənəvi tərbiyəsində heç vaxt ailə amilini kiçiltmək olmaz. Təbii ki, ailələr sosial statusuna, tərkibinə və s. görə müxtəlif olur. Şübhəsiz ki, bunlarda o mühtədə böyüyən uşağın tərbiyəsinə təsir edəcəkdir.

Problemin məqalənin aktuallığı. Müasir dövrdə milli-mənəvi tərbiyənin inkişafı və gənclərdə bu dəyərlərin bünövrəsinin məhz ailədən qoyulması əsas məsələlərdəndir.

Problemin elmi yeniliyi. Gənc nəsildə milli-mənəvi dəyərlərin tərbiyəsi dövlət siyasəti və ictimai münasibətlər sistemi kimi diqqət mərkəzindədir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Milli-mənəvi dəyərlər mövzusunda tədqiqat aparılanlar və müəllimlər üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası: Ali məktəblərin magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2010.
3. Quliyev D., Babanlı Y. İlham Əliyev və Azərbaycan gəncliyi: Monoqrafiya. Bakı: “Təknur” MMC-nin mətbəəsi, 2013.
4. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. Bakı: Nurlan, 2007
5. Сухоилинский В.А. Родительская педагогика. Избр. пед. соч. М.: Педагогика, 1981
6. http://www.clb.az/files/mv/Menevi_irs.pdf

Ю. Бабанлы

СЕМЬЯ КАК ГЛАВНЫЙ ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье отражена главенствующая роль семьи в формировании национально-нравственных ценностей у молодёжи. Показана роль семьи в воспитании у молодёжи таких качеств как справедливость, гуманизм, мужество, честность, уважение к старшим и др. Так же указана необходимость осуществления государственной политики и выстраивания общественных отношений для развития национальных и нравственных ценностей.

Yusif Babanlı

Y.Babanli

**THE FAMILY AS A MAIN FACTOR OF NATIONAL-MORAL EDUCATION
OF THE YOUNGER GENERATION**

SUMMARY

The article reflects the dominant role of the family in the formation of national and moral values among young people. The role of the family in the education of young people and formation qualities such as justice, humanity, courage, honesty, respect for elders and others are shown . The need to implement public policies and building public relations for the development of national and moral values is also indicated .

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2017

К ВОПРОСУ О ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ ПО ВОСПИТАНИЮ ЛЮБВИ К РОДИНЕ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАСС

Севи́ль Абди́нова,

*докторант по программе доктора наук по философии
ИОАР*

E-mail: sevil_1978@mail.ru

Рецензенты: *док.фил. наук, доц. Ф.Ш. Шахбазлы,
док.пед.наук проф, Л.Н. Гасымова*

Açar sözlər: tərbiyə, ibtidai sinif şagirdləri, pedaqoq, valideyn, Vətənə məhəbbət, Milli Qəhrəman, həmvətən, üsul

Ключевые слова: *воспитание, учащиеся начальных классов, педагог, родитель, любовь к Родине, Национальный Герой, соотечественник, метод*

Key words: *education, primary school learners, educator, parent, love for the Motherland, National Hero, compatriot, method*

В процессах формирования личности и характера, а также гармонического развития человека, одним из ведущих факторов является воспитание. В этом аспекте особо следует отметить воспитание детей в возрасте учащихся начальных классов общеобразовательных школ. При этом процесс воспитания малолетнего ребенка происходит в двух сферах под воздействием двух воспитательных факторов – под произвольным воздействием окружающей среды (окружающей природы, социальной и общественной сферы) и путем специально организованной деятельности педагогов и воспитанников, направленной на реализацию целей образования в условиях педагогического процесса. Естественно, что под понятие воспитания входят в значительном количестве вопросы различного происхождения и содержания. В общем случае виды воспитания классифицируются по разным основаниям. Среди них в начальных классах особое значение приобретают умственное, нравственное, трудовое, физическое, гражданское, патриотическое и эстетическое воспитание. Однако, несмотря на такое многообразие видов воспитания, в любом случае целенаправленное и эффективное управление процессом можно обеспечить только лишь путем научно-методической или же специально организованной педагогической воспитательной работой.

Несмотря ни на что, воспитание настоящего, с большой буквы гражданина – одна из краеугольных задач образовательного учреждения. Основная цель гражданского воспитания состоит в формировании гражданственности как интегративного качества личности, заключающего в себе уважение к государственной власти, гармоническое проявление патриотических чувств, а самое главное, любовь к Родине, к своему Отечеству. Становление любви и верности к своей Родине как качества личности помимо объективных условий функционирования общества в возрасте учащихся начальных классов определяется также и субъективными усилиями педагогов, родителей, общественных детских организаций.

В содержание работы по воспитанию чувства любви к Родине (Отечеству), проводимого в школе и семье, особое место занимает также воспитательная работа, проводимая учителями и родителями в формировании любви к Родине путем воспитания любви и уважения ко всяким (научным, трудовым) позитивным действиям, в том числе героическим поступкам соотечественников. Причем среди этих соотечественников следует обращать особое внимание на Национальных Героев, борющихся за свободу, суверенитет своего народа, Родину в частности, и человечества, в общем.

Любовь к Родине, как качество личности проявляется в любви к своему отечеству, преданности, готовности служить своей родине и защитить ее от всяких недобрых поступков, беречь ее государственную суверенность. В этом качестве личности заложена идея уважения и любви ко всем материальным и моральным ценностям своей Родины, ее природе.

Воспитание у детей (учащихся начальных классов) любви к Родине должно охватывать широкий масштаб чувств к Родине – включения в активный созидательный труд во благо Родины, привития бережного отношения к истории отечества, к его культурному наследию, к обычаям и традициям народа, любви к малой Родине (к своим родным местам); воспитания готовности к защите Родины; изучения обычаев и культуры разных этносов, входящих в состав населения своей страны.

Для успешного осуществления работы по воспитанию любви к Родине в начальных классах общеобразовательных средних школ, учитель может применять и экспериментировать различные методы, а также использовать различные средства.

В этом деле большую роль могут играть предметы гуманитарного и естественнонаучного циклов. Изучение природы родного края, его исторического прошлого эмоционально переживается ребенком, укрепляет и развивает чувство любви к Родине.

Для воспитания у детей высокого чувства любви к Родине необходимо формировать у них знания и представления о достижениях своей страны в области науки, техники, культуры. Этот способ воспитательной работы школы может достигаться путем знакомства учащихся начальных классов с жизнью и деятельностью выдающихся ученых, конструкторов, писателей, художников, актеров и других деятелей своей Родины – своих знаменитых соотечественников. Дело в том, что при этом расширяется также общее знание учащихся.

Следует отметить, что хотя методы и подходы в педагогической работе воспитания у детей любви к Родине могут быть многочисленными и разнообразными, одна-

ко, учитель должен выбирать именно те, при которых, безусловно, можно получить ожидаемые результаты.

Кроме того, учитель сам (или сама) должен профессионально владеть применяемым с его стороны воспитательным методом. Необходимо учесть, что только лишь при таком правильном выборе можно уверенно прогнозировать искомый результат.

При воспитании чувства любви к Родине на примере жизни Национальных Героев эффективным способом являются также рассказы, беседы, диспуты, а также свободные сочинения по данной тематике (по данному вопросу).

При хорошем и удачном выборе темы и сюжета рассказа или диспута, а также сочинения, они, довольно эффективно воздействуя на чувства детей, помогают им понять и усвоить смысл заключенных в них нравственных оценок и норм поведения. Можно выделить три основные задачи этих методов при их применении в воспитательной работе для создания у учащихся начальных классов средней общеобразовательной школы чувства к Родине: вызвать положительные нравственные чувства (сопереживание, сочувствие, радость, гордость) или негодования по поводу отрицательных действий и поступков персонажей рассказа (диспута или сочинения); раскрыть содержание нравственных понятий и норм поведения; представить образ нравственного поведения и вызвать стремление подражать положительному примеру.

Учитывая тот психологический возрастной фактор, что формирующееся сознание учащихся начальных классов постоянно ищет опору в реально действующих лицах, которые отражают (подражают) усваиваемые ими идеи и (или) идеалы, естественно, что этому их поиску активно могут содействовать примеры подражательности.

Исходя из вышеописанного, учителям целесообразно, даже необходимо, использовать в своей работе по воспитанию у учащихся начальных классов чувства любви к Родине методы подражания Национальным Героям.

В своем многолетнем личном опыте я убедилась, что при сочетании с методами

рассказа, беседы, а также написания свободных сочинений о жизни, борьбе, героических поступках, смелости и т.п. позитивных чертах Национальных Героев, методы подражания и примера могут быть значительно эффективными. При этом, во-первых, учащиеся начальных классов получают достаточно информации о причинах, приводящих к совершению их соотечественниками героических поступков; во-вторых, у них (у детей) проявляется такие черты характера как храбрость, мужество, смелость, а также большая любовь к своей Родине.

Актуальность темы статьи. Статья посвящена одному из важных вопросов по формированию личности и характера человека-ролью педагогической воспитании проводимой с уча-

щихся начальных классов общеобразовательных средних школах. Поэтому актуальность ее темы не вызывает сомнения.

Практическая значимость статьи. Предложенная в статье метод-использование явления подражательности и примеры Национальных Героев успешно могут применяться в деятельности по воспитательной работе учителей начальных классов.

Научная новизна статьи. Исходя из своего многолетнего личного опыта, автор впервые показала, что при сочетании с методами рассказа, беседы, а также написания свободных сочинений о жизни, борьбы, героических поступках, смелости и т.п. позитивных чертах Национальных Героев явления подражания и примера могут быть значительно эффективными методами при воспитании у детей чувства любви к Родине.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. Гасанов, А. Агаев. Педагогика. Баку. 2007.
2. А. Пашаев, Ф. Рустамов. Педагогика. Баку. 2010.
3. В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов. Педагогика. М., 2002.
4. С.М.Гулиев. Совместная деятельность семьи, школы и общественности в нравственном воспитании школьников. Баку. 1982.
5. С.Абдинова. Дошкольное и начальное образование. Вып. 2. 2015.
6. С.Абдинова. Вестник Нахичиванского Института Учителей. Вып. 4., 2015.

S. Abdinova

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDİLƏRİNDƏ VƏTƏNƏ MƏHƏBBƏT TƏRBİYƏSİ ÜZRƏ PEDAQOJİ İŞƏ DAİR

XÜLASƏ

Məqalədə insanın xarakter və şəxsiyyətinin formalaşmasında ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai sinif şagirdləri ilə aparılan tərbiyə işinin rolundan danışılır. Bu zaman uşaqlarda Vətənə məhəbbət hisslərinin tərbiyəsi üzrə aparılan işin xüsusi əhəmiyyəti qeyd olunur. Göstərilir ki, bu məqsədlə milli qəhrəmanların təqlidi və nümunə göstərilməsi üsullarından uğurla istifadə etmək olar.

S. Abdinova

ABOUT THE PEDAGOGICAL WORK ON EDUCATION OF LOVE FOR THE MOTHERLAND AMONG STUDENTS IN PRIMARY CLASS

SUMMARY

The article deals with the role of pedagogical work of education in formation students' character and personality in primary schools. The importance of pedagogical work in formation of students' love to motherland is mentioned in the article. It is also noted that the imitation of national heroes and showing examples can be useful methods in this work.

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2017

HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏMAYÜLLÜ YAY İSTİRAHƏT DÜŞƏRGƏSİNDƏ UŞAQLARDA ŞƏXSİYYƏTİN MƏNƏVİ İRADI KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Namiq Cəfərov,

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
ADPU

E-mail: namiqceferov25@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. P.B. Əliyev,*
ped.ü.fəls.dok., dos. M.S. Kazımov

Açar sözlər: *fiziki tərbiyə, düşərgə, uşaqlar, iradi keyfiyyətlər, vətənpərvərlik, ümummilli lider Heydər Əliyevin ideya və prinsipləri*

Ключевые слова: *физическое воспитание, лагерь, дети, волевые качества, патриотизм, идеи и принципы общенационального лидера Гейдара Алиева*

Key words: *physical education, camp, children, volitional qualities, patriotism, national leader Heydar Aliyev's ideas and principles*

Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizinin Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilməsi, bir milyon insanın qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşməsi, təhsilin qarşısında vətənpərvər gənclərin tərbiyə olunması vəzifəsini qoyur. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda təhsilin əsas məqsədləri sırasında “Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insanın hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək” olduğu göstərilir (4,7).

Ümumi təhsil məktəblərində tədris edilən fiziki tərbiyə fənninin məzmun xətləri sırasında “Şəxsiyyətin mənəvi iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması” mühüm yer tutur. İbtidai, ümumi orta və tam orta təhsil səviyyəsində məzmun xətləri üzrə ümumi təlim nəticələrindən məlum olur ki, şagird gün rejiminə nizam-intizamla riayət edir; rəqibə hörmətlə yanaşmaqla mübarizəni yarış qaydaları daxilində aparır; hərəkəti fəaliyyətini qaydalar çərçivəsində qurur; komandalı fəaliyyət zamanı yoldaşları ilə əməkdaşlıq edir; komandalı fəaliyyət zamanı öz fəaliyyətini etik normalara müvafiq qurur; hərəkəti fəaliyyət zamanı təqdirədirici mənəvi iradi xüsusiyyətlər nümayiş etdirir (4, 5).

Ümumi təlim nəticələri əsas standartların və alt standartların tərkib hissəsidir. Deməli, şagirdin fəaliyyətində bu məsələyə xüsusi diqqət

yetirilməlidir. Bu tələblər təlim qarşısında qoyulmuşdur lakin məktəblinin məktəbdənkənar fəaliyyətində də mənəvi iradi keyfiyyətin formalaşmasına diqqət yetirmək vacib məsələlərdəndir.

Bu baxımdan mənəvi iradi keyfiyyətlər insanın həyat yolunu təyin edən, onun ictimai, mənəvi simasını səciyyələndirən qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə insan fəaliyyət göstərən bir şəxsiyyət kimi, bütünlükdə belə hərəkətin icrasında, əxlaqi prinsiplərə istinad edir (3).

Şəxsiyyətin mənəvi iradi keyfiyyətlərinin inkişafı prosesinə müəyyən yaş dövründə yeni, həm də olduqca mühüm bir amil –özünütərbiyə əlavə olunur. İnsan şüurlu şəkildə özünə lazım olan mənəvi iradi keyfiyyətləri tərbiyə etməyə başlayır. Psixi fəaliyyətin heç bir sahəsində, məsələn, nə təxəyyül, nə təfəkkür sahəsində və başqa sahələrdə insana öz üzərində hakim olduğu iradi hərəkətlər sahəsində olduğu qədər aydın surətdə hiss edə bilmir. Ona görə də şəxsiyyətin təşəkkülündə onun inkişafının elə dövrü mühüm mərhələ təşkil edir ki, həmin dövrdə böyüyən insana nəinki öz hərəkət və davranışına tənqidi cəhətdən qiymətləndirməyi bacarır, həm də öz qarşısında özünütərbiyə və öz şəxsiyyətinin mənəvi iradi keyfiyyətlərini dəyişmək vəzifəsi qoyur (1,3).

Uşaqlarda mənəvi iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılması əsas amillərdən biridir. Uşaqlarda özünə inam, intizamlılıq, məsuliyyət, vətənpərvərlik və s kimi keyfiyyətləri aşılamaq həm

də məktəbin üzərinə düşür. Hər bir uşağın daxilində olan mənəvi iradi keyfiyyətlərin aşkara çıxarılması müəllimlərin üzərinə düşür. Uşaqlarda mənəvi iradi keyfiyyətləri formalaşdırmaq üçün onlarda müəyyən hərəkətlər formalaşdırılmalıdır. Mənəvi iradi hərəkətlər müəyyən məqsəd uğrunda mübarizə prosesində meydana çıxan maneələri aradan qaldırmaq üçün tələb olunan səylə bağlı şüurlu hərəkətlərdir. Fransız intibah dövrünün yazıçısı və filosofu olan Mişel de Monten belə bir fikir söyləmişdir ki, uşağı tək-cə mənəvi tərbiyə etməklə kifayətlənmək olmaz, onun fiziki hazırlığının təkmilləşməsinə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir (1).

Şagirdlərdə mənəvi iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılması üçün ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə fənninin böyük imkanları var. Fiziki tərbiyə fənni həm dərstdə, həm də məktəbdənkənar tədbirlərdə uşaqların mənəvi iradi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Mənəvi iradi keyfiyyətlərdən olan vətənpərvərlik fiziki tərbiyənin tədrisi prosesində uşaqlarda inkişaf edir və formalaşır (3).

Fiziki tərbiyə hərəkəti bacarıq, vərdislərin formalaşdırılması və fiziki keyfiyyətlərin (hərəkət qabiliyyətlərin) inkişafının idarə edilməsi prosesini əks etdirir. Fiziki tərbiyənin tətbiqi xüsusiyyəti insanın hərbi, əmək və s. fəaliyyətə fiziki cəhətdən hazırlanması prosesindən ibarətdir. Fiziki tərbiyənin prinsiplərindən biri şəxsiyyətin hərtərəfli harmonik inkişaf etdirilməsi zamanı şagirdlərdə iradi keyfiyyətləri hərəkətlər və oyun zamanı inkişaf etdirmək əsas şərt kimi götürülür (2).

Şagirdlərin mənəvi iradi keyfiyyətlərini 3 qrupda birləşdirmək olar:

1. İlkin iradi keyfiyyətlər: iradi güc, təkidlilik və s.
2. Törəmə iradi keyfiyyətlər: qətiyyətlilik, cəsarət, özünü ələ alma, inam və s.
3. Üçüncü iradi keyfiyyətlər: məsuliyyətlik, intizamlılıq, işgüzarlılıq, təşəbbüskarlıq, vətənpərvərlik və s.

Uşaqlarda mənəvi iradi keyfiyyətlərin formalaşdırılması daim aktual mövzu olub. Çünki uşaqların bir-biri ilə ünsiyyət qurması, davranışları, liderlik və ən əsas vətənpərvərlik kimi keyfiyyətlərin inkişaf etməsi əsas məqsədlərdəndir. Cəmiyyətdə baş verən hər bir proses mənəvi iradi keyfiyyətlər ilə sıx əlaqədədir. Bu

səbəbdən də uşaqlarda mənəvi iradi keyfiyyətlərin düzgün tərbiyə olunması əsas vacib məsələlərdən biridir.

Müasir Azərbaycan məktəblisini ən vacib vəzifələrdən biri uşaqlar vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməkdir. Çünki bizə bu gün bu çox vacibdir. Biz elə etməliyik ki, hər bir uşaq öz ölkəsini sevsin, onu müdafiə etməyə daim hazır olsun və ərazi bütövlüyünü bərpa etsin.

Uşaqlarda elə bir hiss aşılmalıyıq ki, vətən üçün canından keçməyə daim hazır olsunlar. Torpaqlarımızın 20%-i Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal olunub. Hər il vətən uğrunda şəhid veririk. 2016-cı il aprelin 2-dən 5-dək Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təxribatının qarşısının alınması, bizim bir millət kimi vətənpərvər olduğumuzu dünyaya nümayiş etdirdi.

Vətənpərvərlik hissləri ilk növbədə şagirdlərə daha çox aşılanmalıdır. Ümumi təhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin ermənilərin törətdikləri faciələr haqqında məlumatı olmalıdır. Onların vətənpərvər böyüməsi üçün hər bir müəllim və valideyn öz töhfələrini verməlidir.

Vətənpərvərlik iradi keyfiyyətlərdən biridir. Bu iradi keyfiyyətlər formalaşdırılması ailə, məktəb və cəmiyyətin üzərinə düşür. Müharibə şəraitində olan respublikada vətənpərvər uşaqların və gənclərin yetişməsi əsas prioritet məsələlərdəndir. Bunun üçün respublikamızda bir çox işlər görülür. Ümumtəhsil məktəblərində dərs zamanı və dərstdənkənar işlər aparılır. Müxtəlif tədbirlərdə şagirdlərin çıxışları və onların Mübariz İbrahimov, Fərid Əhmədov kimi şəhidlərin davamçıları olmaları tövsiyə olunur.

Tədris ili bitdikdən sonra uşaqlar üçün müxtəlif yay düşərgələri təşkil olunur. Onlar öz istirahət vaxtlarını bu yay düşərgələrində keçirirlər. Burada əylənir, biliklər əldə edir və yeni dostlar qazanırlar. Lakin Hərbi Vətənpərvərlik Düşərgələrinin yaradılması çox vacib məsələlərdəndir. Bu düşərgələrdə uşaqları vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək üçün geniş imkanlar var.

Artıq 12 ildən çoxdur ki, Səbail Rayon İcra hakimiyyəti və respublika Müdafiə Nazirliyi tərəfindən "Hərbi vətənpərvərlik təmayüllü yay istirahət düşərgəsi" təşkil olunur. Azərbaycanın gülər guşələrindən olan Quba və Qusarda 200-ə yaxın uşaq bu düşərgədə həm istirahət edir, həm də vətənpərvər hissini daha dərinləndirən anlamaq üçün müəyyən tədbirlər keçirilir.

Hərbi vətənpərvərlik düşərgələrinin məqsədi ondan ibarətdir ki, böyüyən gənc nəslin vətənə olan sevgisini yüksəltmək, onun işğaldan azad olunması üçün görə biləcək xidmətlər və düşməninə qarşı döyüşə hər zaman hazır olmasını fiziki və hərbi-taktiki bacarıqlara yiyələnməsini və bacarıqlara yiyələnməsini formalaşdırır.

2016-cı il 11-24 iyul tarixlərdə Səbail rayon ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan uşaqların hərbi vətənpərvərlik düşərgəsinə yola salmaq mərasimi keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni hərbi orkestr tərəfindən ifa edildi. Tədbirdə Səbail rayon İcra hakimiyyətinin rəhbərliyi, Müdafiə Nazirliyinin bir neçə vəzifəli şəxsi, uşaqlar və valideynlər iştirak edirdi.

İlk növbədə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin müavini çıxışında böyüyən gənc nəslin Ulu Öndər Heydər Əliyev ideyaları əsasında böyüməsi, onların vətən qarşısındakı vəzifələri, vətəni qorumaq üçün bu düşərgənin əhəmiyyətini nəzərə çatdırdı. Bundan əlavə, düşərgədə uşaqların "Gənc Heydərçilər" adlandırılması onlar üçün daha fəxr ediləcək bir hissə olduğunu da bildirdi. "Ulu Öndər Heydər Əliyevin belə bir kəlamı var; "Müstəqillik qazanmaq olar, amma onu saxlamaq çox çətindir". Onu saxlamaq üçün isə bizim gənclərimiz öz səylərini bu yolda əsirgəməməlidirlər. "Vətənpərvərlik insanın canından, qanından gəlməlidir. İstər - istəməz hər kəs bu vətənin övlədidir və hər kəs bu Vətənə borcludur".

Çıxışlarda düşərgənin əhəmiyyəti haqqında danışıldı, Ulu Öndər Heydər Əliyev və onun davamçısı olan Cənab prezident İlham Əliyevin ideyalarını yerinə yetirməyin gənclərin üzərinə düşdüyü vurğuladı. Hərbi vətənpərvərlik düşərgəsi həm istirahət, həm də əsil vətənpərvər Azərbaycan övladı yetişməyə kömək edəcəyi vurğulandı.

Sonra uşaqlar 8 qrupa bölündülər və hər bir qrupa rəhbər və müəllim təhkim olundu. Onlar siyahı üzrə qrupa məxsus olan uşaqları bir avtobusa topladılar və Qusar rayonu N sayılı hərbi hissəsinə yola düşdülər. Burada onlar gündəlik gün rejimi ilə tanış oldular. Gün ərzində görülməli işlər düşərgə rəhbəri tərəfindən axşam qrup rəhbərlərinə bildirilirdi.

Düşərgədə uşaqlar hərbi silahlarla tanış oldu, onların sökülüb yığılması, hərbi avadanlıq və zirehli nəqliyyat maşınlarının nümayiş olun-

ması, hər gün müxtəlif abidə və komplekslərin ziyarət olunması təmin olunurdu. Uşaqların arasında müxtəlif hərbi və idman oyunları keçirildi.

Hərbi hissənin təlim-tərbiyə işləri üzrə müavini ilə uşaqların görüşü keçirildi. O, hərbi hissə və yaradılacaq şərait haqqında məlumat verdi. Aprel döyüşlərində şəhid olmuş zabit və əsgərlər 1 dəqiqə sükutla yad olundu. Vətənpərvərlik, iradə, mübarizlik və intizamlılıq iradi keyfiyyətlərin əsgər və zabitlər arasında ən əsas olduğunu bildirdi.

Düşərgədə iştirak edən uşaqlar tarixi yerlərə səyahət etdilər. Onlar Quba rayonunda yerləşən Soyqırımı Memorial Kompleksini ziyarət etdilər.

Ulu Öndər Heydər Əliyev irsinin öyrədilməsi və daim yaşaması üçün düşərgədə işlər görüldü. "Gənc Heydərçilər" Quba və Qusar rayonlarında olan Heydər Əliyevi adına Kompleksdə oldular. Onlar burada muzey və "Xalqa bağlı olan ömür" adlı filmə baxdılar. Sonda düşərgə iştirakçıları Ulu Öndərin abidəsi önündə xatirə şəkli çəkirdilər. Bu tədbir onlarda Ulu Öndər kimi vətənpərvərlik, liderlik, cəsurluq və multikulturalizm keyfiyyətlərinin inkişaf etdirməyə kömək etdi.

Hərbi vətənpərvərlik təmayüllü yay istirahət düşərgəsində "Gənc Heydərçilər" arasında hərbi idman oyunları keçirildi. Bu hərbi oyunlar "Gənc Heydərçilər" arasında mənəvi iradi keyfiyyətləri tərbiyə edir və onları daha da möhkəmləndirməyə kömək edirdi. Hərbi vətənpərvərlik oyunları aşağıdakı məqsədlə təşkil edilir:

1. Uşaqlarda bir sıra müsbət əxlaqi keyfiyyətləri üzə çıxarır, vətəni müdafiə etmək, düşmən qarşısında ayıq-sayıq olmaq, kollektiv fəaliyyət göstərmək, çətinliklərə dözmək və daim mübariz olmaq kimi iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə kömək edir.

2. Oyun zamanı uşaqların zehni fəallığı yüksəlir, diqqətlər bir yerə cəmləşir və verilmiş tapşırığı həll etmək üçün iradə göstərirlər.

3. Hər bir oyun zamanı uşaqlar müəyyən bir qaydaya riayət etməlidirlər. Bu qaydalara riayət edildikdə onlarda intizamlılıq və məsuliyyətlik iradi keyfiyyəti formalaşır. Belə qaydalar uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına və iradəsinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır.

4. Bu oyunlar zamanı birgə fəaliyyət baş verir. "Gənc Heydərçilər" və qrup rəhbərləri bir-

Hərbi vətənpərvərlik təmayüllü yay istirahət düşərgəsində uşaqlarda şəxsiyyətin mənəvi iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması

gə yarışılar. Onlar arasında ünsiyyət bacarığı və bir-birinə dəstək yaranır. Bundan əlavə bir-birinə kömək göstərməkdə nümunə olurlar. Bu da uşaqların şəxsi münasibətlərinə müsbət təsir göstərir və müəllimlərin hərəkətləri təqlid etməklə özlərində müsbət iradi keyfiyyət olan komanda hallında fəaliyyət və cəsarətli olmaq yaradır.

5. Hərbi vətənpərvərlik oyunları uşaqların psixoloji inkişafına müsbət təsir göstərir. Onlarda psixi fəallıq yaradır və aqlın, iradənin, hislərin belə fəallığı şəraitində onların şəxsiyyətinə müsbət təsir göstərir (3, 4).

2016-cı il 18 iyul tarixində Hərbi vətənpərvərlik təmayüllü yay istirahət düşərgəsinin 60 nəfər Gənc Heydərçilərlə anket sorğusu apar-

dıq. 6 sualdan ibarət olan anket sorğusu aşağıdakı kimi oldu:

1) Mənəvi iradi keyfiyyəti necə izah edərdiniz?

2) Fiziki tərbiyə məşğələlərində mənəvi iradi keyfiyyətlərə necə yiyələnmək olar?

3) Mənəvi iradi keyfiyyətlərinizin formalaşması üçün hansı idman növündən istifadə edirsiniz?

4) Mənəvi iradi keyfiyyətlərə yiyələnmək üçün düşərgədə hansı işlər görülür?

5) Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə təşkil edilən hansı oyunlarda nəticələrin yüksəkdir?

6) Heydər Əliyev irsi sizdə hansı mənəvi iradi keyfiyyətlərə yaradır?

Cədvəl № 1

Suallar nömrəsi	Tam doğru cavab		Əsasən doğru cavab		Yarımqıq cavab		Səhv cavab		Cavab verməyən	
	nəfər	%	nəfər	%	nəfər	%	nəfər	%	nəfər	%
1.	44	73	3	5	7	11	4	7	2	4
2.	26	44	8	14	17	28	8	14	1	2
3.	55	90	1	2	1	2	2	4	1	2
4.	36	59	14	24	7	11	2	4	1	2
5.	57	95	1	2	0	0	1	2	1	2
6.	41	68	17	28	0	0	0	0	2	4

60 nəfərlə apardığımız anket sorğusunun nəticələrinin ümumiləşdirilməsi cədvəl şəklində nümayiş edilir. Burada 2-ci sualın tam doğru cavabının faizi aşağı olmuşdur. Bunun da səbəbini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1) ümumi təhsil məktəblərində fiziki tərbiyə dərslərinin aşağı səviyyədə keçilməsi;

2) fiziki tərbiyə dərslərinin yalnız bir oyun üzərində qurulması;

3) fiziki tərbiyə dərslərinin təcrübi baxımdan düzgün təşkil edilməməsi;

4) fiziki tərbiyə dərslərində uşaqların mənəvi iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması üçün müəllim tərəfindən heç bir cəhd edilməməsi;

5) uşaqların mənəvi iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması üçün müəllimin səriştə yönü tapşırıqları verilməməsi və müəllimin peşakarlığının və yaradıcı düşüncəsinin aşağı olması ilə əlaqədardır.

Aparılan işinin yekunu olaraq söyləyə bilərik ki, düşərgədə mənəvi iradi keyfiyyətin yük-

səlməsi üçün aparılan idman yarışları, test müsabiqəsi, məntiqi və hərbi estafet oyunları, Heydər Əliyev adına Kompleksə, qədim abidə və tarixi yerlərə səfərlər və sonda keçirilən gözəl musiqili bağlanmış ən gözəl iradi keyfiyyətlərdən olan mübarizlik və inam bu düşərgədə uşaqlara aşılana ən gözəl keyfiyyətlərdən sayılmalıdır.

Problemin aktuallığı: Müasir dövrdə gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi aktualıq kəsb edir. Ərazilərimizin bütövlüyünün təminində yetişən gənc nəslin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Bu baxımdan, hərbi vətənpərvərlik təmayüllü yay istirahət düşərgəsində uşaqların mənəvi iradi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi yüksək qiymətləndirilməlidir.

Problemin elmi yeniliyi: Hərbi vətənpərvərlik təmayüllü yay istirahət düşərgələrində məktəblilərin mənəvi iradi keyfiyyətinin formalaşdırılması işinin məzmunu işlənmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində yay istirahət düşərgələrinin təcrübəsindən istifadə mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı M.İ. Fiziki mədəniyyət və mənəvi kamillik. Bakı, 1993.
2. Hüseynov F., Əsgərov A., Allahverdiyev B., Musayev V., Qaybalıyev E. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-11-ci siniflərində fiziki tərbiyə. Bakı, 2012.
3. İbrahimov C. Psixologiyadan mühazirə konspektləri: Qiyabi təhsil alan tələbələr üçün yardımçı vəsait. Bakı, 2002.
4. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
5. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər) Bakı: Mütərcim, 2012.

Н.Джафаров

ФОРМИРОВАНИЕ У ДЕТЕЙ НРАВСТВЕННО-ВОЛЕВЫХ КАЧЕСТВ ЛИЧНОСТИ В ЛЕТНИХ ЛАГЕРЯХ С ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКИМ УКЛОНОМ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена формированию у детей нравственно - волевых качеств личности в летних лагерях с военно-патриотическим уклоном. Одним из главных факторов общего воспитания детей несомненно является их нравственное воспитание. Автор относит к ним, волевые качества, уверенность в себе, активность, которая формируется и развивается у детей школьного возраста.

В данной статье рассматриваются результаты исследования связи физического и нравственно-волевого воспитания у детей школьного возраста в Азербайджане.

N.Cafarov

FORMATION SPIRITUAL-MORAL QUALITIES OF CHILDREN IN MILITARY PATRIOTIC BIASED SUMMER CAMP

SUMMARY

The article deals with the formation of spiritual-moral qualities of children in military patriotic biased summer camp. One of the main factors in teaching children is moral education. It includes qualities such as self-confidence, activity which help to form and improve pre-school children's education. In the article the content of formation children's moral qualities in military patriotic biased summer camp is worked out.

Redaksiyaya daxil olub: 27.03.2017

UŞAQ BİRLİYİ RƏHBƏRİ VƏ ONUN FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elduzə Əliyeva,

ARTİ-nin böyük elmi işçisi

E-mail: elduze-eliyeva@rambler.ru

Rəyçilər: *ped. üz. fəl. dok. N.L.Axundov,*
ped.üz.fəl. dok. K.F.Mahmudova

Açar sözlər: *uşaq birliyi, təşkilatçılıq bacarıqları, məktəb üzrə öhdəliklər, bacarıq və keyfiyyətlər*

Ключевые слова: *детское объединение, организаторские способности, обязанности перед школой, умения и качества*

Key words: *children union, the ability of organizing, commitments for school, skills and qualities*

Şagirdlərin asudə vaxtlarının mədəni yaradıcılıq və əlavə tərbiyələndirici fəaliyyət kimi dəyərləndirilməsi işinin təşkili uşaq birliyi rəhbərinin əsas öhdəliyidir. Bu vəzifə hər bir sinifdə təhsil alan şagirdlərin özünəməxsusluğunu nəzərə almaq şərti ilə xüsusi yaradıcı yanaşma tələb edir. Uşaq birliyi rəhbəri şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesini mükəmməlləşdirən və rəngarəngləşdirən, asudə vaxtlarının tam yararlılığını, mükəmməlliyini təmin edən bir çox funksiyaları yerinə yetirir.

Uşaq birliyi rəhbərinin məktəb üzrə iş planı bir dərs ili üçün hesablanır və keçiriləcək bütün tədbirlər ayrı-ayrı rüblər, yarım illər üzrə paylaşdırılır. Belə vəzifə xüsusi bacarıq və keyfiyyətlər tələb edir. Bu bacarıq və keyfiyyətlərə aşağıdakıları daxil etmək olar: təşkilatçılıq bacarıqları; bütün yaş həddinə məxsus şagirdlərlə işləyə bilmə bacarığı; estetik zövqün yüksək olması; ünsiyyət və əlaqə yarada bilmə bacarığı; psixoloji cəhətdən dözümlülük; natiqlik bacarıqları və əlbəttə ki, uşaqlara olan sevgi.

Bütün bu bacarıqlarla yanaşı uşaq birliyi rəhbərinin fəaliyyətinin spesifik(özünəməxsus) xüsusiyyətləri vardır.

Uşaq birliyi rəhbərinin bütün işi aşağı və yuxarı sinif şagirdlərinin asudə vaxtlarının təşkilinə, məktəb tədbirlərinin hazırlanması və keçirilməsinə yönəlmişdir. Bu mütəxəssisin öhdəliklərinə, əlavə olaraq, gəzintilərin təşkili, məktəb bazası əsasında sinifdən xaric məşğələlərin (dərək və bölmə) planlaşdırılması daxildir.

Uşaq birliyi rəhbərinin "Pedaqogika" üzrə ya orta profilli, ya da ali təhsilə sahib olmalıdır. Bəzən uşaq birliyi rəhbərinin işini, öhdəliklərini məktəb psixoloqu yerinə yetirir. Bu da, heç təsadüf deyil. Çünki məktəb psixoloqu, öz fəaliyyəti ilə bağlı olaraq, uşaqlarla işləməyi çox gözəl bacarır, təşkilatçılıq vərdişlərinə və səriştəsinə malikdir. O, daha artistik və yaradıcı şagirdləri özünün təşkil etdiyi maraqlı tərtibata və ya tamaşaya cəlb edə bilər.

Öz işi zamanı uşaq birliyi rəhbəri müxtəlif köməkçi vasitələrdən istifadə edir. Bunlara interaktiv lövhələr və işıqlandırıcıları nümunə göstərmək olar. Onun şəxsi keyfiyyətləri arasında isə mənəvi və dözümlülüyünü və məsuliyyətliyini xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Uşaq birliyi rəhbərinin məktəbdə müəyyən öhdəlikləri vardır. Uşaq birliyi rəhbərinin gün ərzində məktəb üzrə işinin planlaşdırılmasına aşağıdakılar daxildir;

• Təhsil sənədlərinin hazırlanması.
• Şifahi və yazılı üsullardan istifadə edərək şagirdlərdə ünsiyyətin qurulması.

• Texniki vasitələrdən və informasiya-kommunikativ texnologiyalardan istifadə olunması.
• Təkcə şagirdlərlə deyil, eləcə də, onların valideynləri ilə əlaqənin yaradılması.

• Yeni-yeni metodik ədəbiyyatın axtarılması və istifadə olunması.

• Bayram tədbirlərinin, gəzintilərinin və şagirdlərin sinifdən xaric işlərinin təşkili.

Uşaq birliyi rəhbərinin bütün iş planı gələn dərs ili üçün keçən ildən hazırlanır. Artıq yeni dərs ilinin başlanğıcında o, sinif rəhbərlərinin və bütün məktəb kollektivinin qarşısında mühazirə xarakterli nitqi ilə çıxış edərək hamını görülməli işlərin illik planı ilə tanış edir. Növbəti mərhələdə isə sinif rəhbəri əldə olunmuş məlumatları valideyn iclasında bütün valideynlərlə bildirir.

İllərlə uşaq birliyi rəhbərinin daxilində çoxlu sayda ssenarilərin, tədbirlərin və metodiki

ədəbiyyatın toplusu yığılır. Təşkilatçı-pedaqoq bu təməl əsaslardan hər il istifadə edir və şagirdlərlə birlikdə yeni, mükəmməl tərtibatlar qurur.

Uşaq birliyi rəhbərinin məktəb üzrə öhdəliklərinə aşağıdakıların da daxil edilməsi və sadalanması vacibdir:

- Şagirdlərin sinifdən xaric fəaliyyətinin inkişafına şərait yaratmaq; dərnəklər yaratmaq və bu işə lazım olan mütəxəssisləri cəlb etmək.

- Şagirdlərə və sinif rəhbərinə lazım olan metodiki köməyi göstərmək.

- Şagirdlərin təşəbbüskarlıq, müstəqillik, yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

- Şagird kollektivinin həmrəyliyi və birliyini təmin etmək.

- Məktəbdə özünüidarəetmənin formalaşdırılmasına şərait yaratmaq və bütün suallar üzrə yardım göstərmək.

- Şagirdlərin tətillər zamanı gəzintilərini, istirahətlərini sinif rəhbərini və valideynləri cəlb etməklə təşkil etmək.

- Tədris ili ərzində icra olunmuş və aparılmış işlərin yekununu çıxarmaq.

Uşaq birliyinin rəhbərləri şagirdlərin inkişafı, onların bilik və bacarıq dairəsinin daha da genişlənməsi üçün əlavə təhsilinə də diqqət ayırmalıdır. Əlavə təhsil sisteminin yaradılmasında əsas məqsəd şagirdlərin ilkin maraq və istedadlarının aşkarlanması, onun maraqlarının formalaşması və peşə seçiminin müəyyənləşməsidir. Bu sistemin şagirdlərin həyatında böyük rolu və əhəmiyyəti var:

- Şagirdlərin tələblərinə cavab verir;

- Onların şəxsiyyət kimi formalaşmasına kömək edir;

- Şagirdlərin psixoloji və sosial rahatlığını təmin edir;

- Onlarla yaradıcı potensiallarını və imkanlarını aşkarlamağa imkan yaradır;

- Şagirdlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni qaydasına salmaqla əsas rolu oynayır;

- Şagirdləri özünü inkişafa və intizama şövq edir;

- Dərs zamanı əldə olunmuş bilik və bacarıqların daha da dərinləşməsinə, mükəmməlləşməsinə real şərait yaradır;

Əlavə təhsilin dəyəri bir də onunla ölçülür ki, şagirdlər məktəbdə alınan təhsilin, dərs məşğələlərinin vacibliyini, lazımlılığını daha dərin-dən dərk edirlər və bunun nəticəsində də dərslərə daha ciddi yanaşırlar. Şagird aşağı siniflərdən özünü doğruldursa, deməli, gələcəkdə həyat və peşə yolunda daha az səhvlərə yol verəcək, böyük nəticələr əldə edə biləcək.

Əlavə tədris və təhsil sistemi şagirdlərə müstəqil şəkildə inkişaf etməyə, yaradıcı fəaliyyətə bağlılığı formalaşdırmağa və öz həmyaşıdları arasında öz statusunu yüksəltməyə imkan verir.

Məktəbdən kənar məşğulluğa şagirdi cəlb etmək onda intizamlılığı, təşkilatçılığı və özünüidarəetməni formalaşdırır. Kütləvi şəkildə məşğələləri şagirdə qrup daxilində işləməni, komanda ruhunu möhkəmləndirməni, əlaqə qurmağı və təkcə özünün deyil, bütün qrup üzvlərinin qarşısında cavabdehliyi, məsuliyyətliyi öyrədir.

Problemə aktuallığı. Müasir dövrdə təhsilin qarşısında duran öhdəliklər və bu öhdəliklərin səmərəli nəticə verib-verməməsinə müəyyən etmək üçün təhsilin keyfiyyətinin göstəricilərinə təsir edən istiqamətlərdən biri də uşaq birliyi rəhbərinin fəaliyyəti, onun üzərinə düşən vəzifələr və bu fəaliyyətin təhsilə göstərdiyi təsir aktual problemlərindən biridir.

Problemə elmi yeniliyi. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində uşaq birliyi rəhbərinin fəaliyyətinin fəaliyyəti araşdırılaraq sistemli şəkildə öyrənilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə öz əksini tapan uşaq birliyi rəhbərinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, məktəb üzrə iş planı və bu kimi məsələlər öz əksini tapdığı üçün bu problem gənc müəllimlər, tələbələr və bu işlə məşğul olan mütəxəssislər üçün gərəkli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Pedaqoji ustalığın əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 1999.
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991.
3. Mehrabov A.O.. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.
4. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L.. Pedaqogika. Bakı 2012.
5. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. М.: Академа, 2000.
6. <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/437/>

7. <http://edunews.ru/>

8. <http://aztehsil.com/ubr/591-mktbd-uaq-birliyi-rhbrinin-mk-funksiyas.html>

Е. Алиева

ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ ДЕТСКОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются особенности деятельности руководителя детских объединений, его работа с учениками в обучающем-воспитательном процессе, а также план по организации досуга учащихся. В заключение статьи отмечается, что привлечение учащихся к внеклассным занятиям формирует дисциплинированность, организаторские и управленческие навыки, а также обучают учеников работать в группе и повысить командный дух.

E. Aliyeva

THE LEADER OF CHILDREN UNION AND THE FEATURES OF HER ACTIVITY

SUMMARY

The article deals with the activity of the leader of children union, her work in teaching process, as well as the organization of planning leisure time. At the end of the article it is noted that attracting students to extracurricular activities formulates discipline and the ability of organizational and management skills, as well as working in a group.

Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2017

DİL TƏLİMİNİN OXU VƏ DANİŞIQ ASPEKTİ: PROBLEMLƏR VƏ VƏZİFƏLƏR

Vaqif Qurbanov,

pedaqogika üzrə elmlər doktoru
ADPU

E-mail: qurbanov.43@mail.ru

Lalə Musayeva,

fəlsəfə doktoru programı üzrə doktorant
ADPU

E-mail: lalemus_440@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü. fəls.dok., dos. L.X. Əliyeva,*
filol.ü. fəls.dok., dos. E.Ş. Abışov

Açar sözlər: *ədabi tələffüz, tələffüz normaları, oxu, ifadəli oxu, ədəbi-bədii mətn, bədii oxu, mədəni oxu, gözlənilən nəticə, son nəticə, tədqiqat, müzakirə, tətbiqetmə*

Ключевые слова: *литературное произношение, нормы произношений, чтение, выразительное чтение, литературно-художественный текст, художественное чтение, культурное чтение, ожидаемый результат, окончательный результат, исследование, дискуссия, внедрение*

Key words: *literary pronunciation, pronunciation standards, expressive reading, literary text, dramatic reading, cultural reading, the expected results, the final result, research, discussion, implementation*

Dünyada gedən qloballaşma prosesi Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyasını da qaçılmaz edir ki, bu da təhsil prosesində yeni təlim texnologiyalarından, interaktiv metodlardan səmərəli istifadə olunması tələbini meydana çıxarır. Eyni zamanda fəal təlim şagirdlərdə yaradıcılıq, dərk etmə fəallığına, müstəqilliyə və digər təlim-tərbiyə keyfiyyətlərinin formalaşmasına daha yaxşı, əsaslı zəmin, şərait yaratdığı üçün müasir dövrün tələbidir [1, 4]. Bütün bunlar öz yerində alqışlanmalı, aktual söhbətin başlanğıcıdır. Ancaq biz burada bir məsələni xüsusi olaraq vurğulamaq üçün ondan başlayaq ki, təhsil uğurlarımız üçün ilk növbədə müəllimlərimizin aşılacağı **oxumaq** və **danışmaq** bacarıq və vərdislərinə minnətdar olmalıyıq. Bu qiymətə heç bir şübhə yeri qalmamalıdır; çünki necə oxumağın, necə danışmağın qaydalarını onlardan əxz etməsəydik, fikri başa düşməz, dərk etməz və məqsədyönlü danışmağı da öyrənməzdik.

Təhsil almış insan dəfələrlə eşidir və oxuyur ki, **b e l ə y a z a r l a r, b e l ə o x u y a r l a r** və oxunduğu kimi də danışarlar. Ancaq bir məsələ də var: savadlı gənclərimiz, müəllimləri-

miz, alimlərimiz mətni düzgünlü oxuyur və ya danışarlar?

Oxu və danışmaq şifahi nitqlə bağlı məsələdir. Şifahi nitq də ədəbi tələffüz normaları ilə tənzimlənir.

Savad, savadlılıq yazı ilə bağlı məsələdir. Yazılı nitq orfoqrafik normalarla tənzimlənir. Bizim qəti fikrimiz belədir ki, gənclərin, müəllimlərin, alimlərin savadlılıq problemini həll edə bilməmişik. Ancaq savadlı gənclərimizin, müəllimlərimizin, alimlərimizin ədəbi tələffüz normaları ilə oxuyub-danışmaq problemini həll edə bilməmişik. İndiki dövrdə onların ən azı 80-90 faizi oxuyarkən və danışarkən ədəbi tələffüzü gözləmədən həmin proseslərə necə deyirlər, bir növ, yola verirlər. Bəs bu dövr keçid dövrüdürmü? Keçid dövrü nə qədər olur? Nəyi gözləyək, nə qədər gözləyək? Oxu və nitq üzrə mədəni səviyyə təhsildə islahatlar keçirmədən nə vaxt düzələcək?

Bizim qəti qənaətimizə görə, aid nitq rejimi ilə bağlı məsələlərə məktəbdə müəllimlərin arasında, dərslərlərə dair metodik vəsaitlərdə, təlim prosesində diqqət yetirilməyincə, nəzarət artırılmayınca, məsuliyyət gücləndirilməyincə hər şey yerində sayacaq: fonetik, normaların ar-

dınca leksik, qrammatik - üslubi normalara da məhəl qoyan olmayacaq.

Ancaq həyəcan şeypuru çalınmalı, start təbili vurulmalıdır. Xüsusən də hər şey ibtidai təhsildən başlanmalıdır. Bu işə o dərəcədə ciddi yanaşılmalıdır ki, müsbət əks-sədası valideynlərdən eşidilmiş olsun.

Metodistlərimiz müəllimlərin dərslərini dinləyərkən, alimlərimiz dərsləkləri tədqiq edərkən, tərtib edərkən – hər kəs öz sahəsində fəallıq göstərməyə borclu olduğunu bilməlidir...

Biz bu məsələdə dərsləklərdəki mətnlərin fonetik təhlilindən və dərsləri müşahidələrimizdən başlamaq istəyirik.

V sinifdə Azərbaycan dilindən dinlədiyimiz dərs zamanı müəllimdən “Əsl dost” [Bax: 2, 13] mətnini hissə-hissə şagirdlərə oxutdurmağını xahiş etdik. Şagirdlər həmin mətni oxudular, lakin necə oxudular? Qeydlərimizə görə, biz mübahisə doğuracaq və çətin orfoqramları çıxarar, burada 35 sözün yazıldığı kimi oxunduğunun və müəllimin də bu nöqsanlara reaksiya vermədiyinin şahidi olduq. Halbuki mətndə *dostluq, onlar dərslərinə, hazırlaşır, işləyir, istəyirsən, başlanma-sına, yaxınlaşdı, istəyəndə, tərsliyindən, yaxınlaşdı* və s. ədəbi tələffüzlə, *dosluq, onnar dərslərinə, hazırlaşır, işdiyir, isdiyirsən, başdanmasına, yaxınlaşdı, isdiyəndə, tərsdiyindən, yaxınlaşdı* oxunmalı idi.

Məsələyə eynilə bu cür yanaşmanı başqa bir sinifdə “İradənin gücü” [2, 15] mətnini oxutdurarkən də müşahidə etdik. Həmin mətndə 45 sözün ədəbi tələffüzü düzgün yazılışından fərqli oxunmalı idi. Misal üçün, *nəzakətli-nəzakətli, gözlənilmədən-gözdənilmədən, özündən-özünən, kobudluq-kobuddux, ulduzları-ulduzdarı, yaxınlaşdı-yaxınlaşdı* və s.

Müəllimin də bir mətndə 45 sözün mədəni tələffüzünə biganə qalması nə deməkdir? Belə nöqsanlar bir çox yerdən qaynaqlanır. Biz onlardan təkə birinin üzərində dayanmaq istəyirik ki, bu da məsələnin interaktiv təlimlə bilavasitə əlaqədar olmasıdır.

Qərbdən əxz olunan interaktiv təlimdə dərslərin planı və təxmini vaxt bölgüsünün aşağıdakı kimi olması məsləhət bilinir:

1. Motivasiya – 15 dəqiqə
2. Tədqiqatın aparılması – 5 dəqiqə
3. Məlumatın müzakirəsi – 10 dəqiqə

4. Ümumiləşdirmə, nəticələrin çıxarılması – 5 dəqiqə

5. Yaradıcı tətbiqetmə - 4 dəqiqə

6. Qiymətləndirmə - 4 dəqiqə

7. Ev tapşırığı – 2 dəqiqə

Düzdür, bölgünün dərslərin 45 dəqiqəyə görə bölgüsünün təxmini olur, lakin biz bunu açıq dərs keçirən müəllimlərdən götürmüşük. Metodik tədqiqat əsərlərinin hər birində, bölgü həm də dərslərin mərhələləri kimi verilib. Onda belə çıxır ki, müasir dərs 7 mərhələdən ibarətdir. Eyni zamanda və ya həmçinin də belə yəqin etmək olar ki, dərslərin tipləri də həmin mərhələlərə görədir. Ancaq *interaktivlər* bu nəticəni qəbul etmirlər. Deyirlər ki, müasir dərslərin tipi mərhələlərə görə ola bilməz və məsələyə bu cür yanaşma köhnəlmiş pedaqoji anlayışdır, ənənəvi dərslərə aiddir. Bəs biz bu barədə necə düşünürük və hansı mövqedə möhkəm dayanırıq?

Motivasiya 15 dəqiqəlik olan dərs bölgüsü haqqında:

1) bu vaxt şagirdlərin diqqətini əsas məsələdən uzaq sala bilər; çünki motivasiya əsas məsələyə münasibətdə hazırlıq işi və ya vasitə rolunu oynayır;

2) 15 dəqiqədənsə bir problemlə sualla əsas məsələyə keçid etmək olar və həm də sual məntiqi keçid rolunu oynaya bilər;

3) motivasiya yeni bilik verən dərsə aid hazırlıq mərhələsidir; möhkəmləndirmə dərslərində belə geri çəkilmələr, ricətlər məntiqi qurulan, yaşanan təfəkkürdən uzaqdır.

4) 15 dəqiqənin 5 dəqiqəsini dərk olunması üçün məsələyə, 10 dəqiqəsini məzmun üzərində oxuya sərf etmək daha məqsədmüvafiq olar, çünki oxu-rabitəli mətn sistemində dair işlərin diqqət qapısıdır və hər şey də oradan keçməlidir.

5) Motivasiya mətnin məzmununun dərk edilməsi məqsədi ilə qurulur. Mətni oxumadan onun dərk olunması necə mümkün ola bilər?

Motivasiyanın ardınca tədqiqatın aparılması mərhələsinə, təxminən, 5 dəqiqə vaxt nəzərdə tutulur.

Deməli, *o x u* adlı mərhələ yoxdur. Əgər onların da ardınca *məlumatın, qiymətləndirmə* mərhələsi gəlsə və bunlarda da oxu yoxdursa, V sinfin sonunda şagird “mətni tələffüz qaydalarına uyğun oxuya” [3,20] nəticəsi necə çıxarılır və yaxud da, oxu məzmun xətti üzrə 2.2.1. Tələffüz qaydalarını gözləməklə mətni düzgün

oxuyur [3, 21] standartının reallaşdırılması harada qalır.

Metodik təfəkkürümüzdə “Oxu problemi” belə yaranmışdır. İbtidai təhsildə oxu fənninin proqram və dərslərini “Azərbaycan dili” fənninin içərisində əridərkən belə bir problemin yaranma biləcəyini proqnoz edə bilməmişlər. Edə bilməzdilər də. Çünki Azərbaycan dili kurikulumunu tərtib edənlər dil təliminin məzmunu üzərində işləyəndə, onun tərtibatını keçəndə düşünməli idilər ki, Azərbaycan dili fənni – şagirdlərə yazını, oxunu danışmağı ədəbi dilin normaları əsasında öyrədən elmdir. Nə ənənəvi təlimə iman gətirənlərin düşündüyü kimi, dilçilik qaydalarının lokomativ məzmun xətti olmasıdır, nə də müasir düşüncə sahibləri tərəfindən ədəbi tələffüzlə oxunu və nitqi diqqətdən kənar qoyulmasıdır.

Məlum olduğu üzrə, V-XI sinif Azərbaycan dili dərslərinin məzmunu dövlət standartlarına uyğun qurulur. Elə isə metodistlər nəyə görə dərslərin bölgü prinsipində oxuya – qiraətə yer verməmişlər? Xüsusən də indiki zamanda ədəbi tələffüz vərdişləri seçim – qiymətləndirmə testologiyasında nəzərə alınmadığından Azərbaycan dili və ədəbiyyat təlimində oxu və danışmada ədəbi tələffüz normalalarının gözlənilməsi imkanlarında və yollarında tormozlanmalar baş vermiş nəticədə *oxu problemi* yaşanmışdır.

Dərsləri müşahidələr və müəllimlərlə söhbətlərdən bu qənaətə gəlmək olur ki, oxu problemi olmasa idi, ədəbi tələffüzlə danışmaq problemi də meydana çıxmazdı.

Azərbaycan dili kurikulumunda oxu standartı səssiz və səsli oxunu, düzgün və ifadəli oxunu, ədəbiyyat kurikulumunda oxu standartı bədii oxunu nəzərdə tutmalıdır. Lakin bu məsələdə də ziddiyyətli məqamlar var; ancaq müəllimlər həmin məqamı dərk etmirlər. Belə ki, heç bir mətnin ilkin oxusu ifadəli oxu hesab olunma bilməz. İfadəli oxu dərk etmək üçün keçirilən oxu deyil, məzmun dərk olunandan sonra başqalarına çatdırılan oxuya ifadəli (və ya bədii) oxu deyilir.

K.D. Uşinski vaxtilə bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Xüsusən də ki aksiomadır. Ədəbiyyat dərsləri şagirdi bədii oxuya və danışığa yiyələndirmək vəzifəsini həyata keçirməlidir. Ona görə də siniflər üzrə təlim nəticələri və məzmun standartlarında belə bir qeydlər var:

V sinfin sonunda şagird:

• bədii nümunələri məzmununa uyğun ifadəli oxuyur [3,38].

Məzmun standartları üzrə əsas və alt-standardlarda isə ifadəli oxu ilə bağlı standart yoxdur [Bax: 3,39].

Belə çıxır ki, “Şifahi nitq” məzmun standartı təqdimatlar etməkdən ibarətdir. Çünki orada necə oxuyur, necə danışır, bağlı heç nə nəzərdə tutulmur.

Biz belə hesab edirik ki, “V sinfin sonunda şagird: “bədii nümunələri məzmununa uyğun ifadəli oxuyur” müddəası aşağıda məzmun standartlarında - “bədii nümunələri məzmununa uyğun ədəbi tələffüz normaları ilə ifadəli oxuyur” şəklində olub, müəllimlərə aydın istiqamət verməlidir.

Təlim nəticələrində verilən müddəalar intonasiya və orfoepiya əhatə etmir, yalnız nəzm və nəsrin mətninin oxusunu əhatə edir [Bax: 3, 38]. Bizim təklifimiz isə həm intonasiyanı (ton, tembr, fasilə, vurğu) və həm də orfoepiyanı əhatə etmiş olur.

Orfoepiya amili hazırkı vaxtda aktualıq kəsb etməkdədir. Nitq mədəniyyətinin bir fənn kimi bütün təhsil müəssisələrinin tədris proqramına daxil edilməsi – həmin aktualıqdan irəli gəlir. Vaxtilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev qarşıya belə bir məqsəd qoydu: Nitqi tədqiq etmək lazımdır, necə danışırıq, necə danışmalıyıq? Yazıldığı kimi, oxumalıyıq və yaxud yazıldığı kimi?

Son bir neçə gündə mətn əsasında yeni standartlar hazırlanıb [4]. Bu yenilik də həmin ideyadan nəşət alıb: nitqi tədqiqdən, nitqi təhlildən.

Beləliklə, buna qədər dediklərimizi xülasə etmiş olsaq, aşağıdakı ümumiləşdirmələrlə fikrimizə yekun vura bilərik:

1. Oxu ana dilinə yiyələnməyin əsası – fundamentidir. Ədəbi tələffüz normaları ilə oxu həmin əsasın sementi, suyu, qumudur.

2. Nitqin gözəlliyi onun intonasiya və orfoepiyasının gözəlliyidir. Bu gözəlliklə oxumağı bacarmadan gözəl nitqə yiyələnmək qeyri-mümkündür.

3. Dil və ədəbiyyat fənləri üzrə standartlara əlaqə və vəhdətdə - inteqrasiya yolu ilə həssas yanaşmadan ana dilimizin gözəlliyi və iki fənnin ortaq məqsəd və vəzifə daşıyıcıları sayıldıklarını dərk etmədən nitq mədəniyyətimizi

Dil təliminin oxu və danışq aspekti: problemlər və vəzifələr

yüksəldə bilmərik. Və nəhayət bu fikrin hikmətini də qulağımızda sırğa etməliyik ki: “Mədəniyyəti yüksək olan xalq həmişə inkişaf edəcək, həmişə irəli gedəcək !” (Heydər Əliyev).

Problemin aktualığı. Dil təlimində şagirdlərin oxu və danışq vərdislərinin gücləndirilməsi metodikamızın həmişə problemlərindən olmuşdur. İndiki interaktiv təlimdə isə bu məsələ daha da aktuallaşmışdır. Çünki şagirdlərdə oxu və danışq vərdisləri

formalaşmağa əsas verən müvafiq standartlar mövcuddur.

Problemin yeniliyi. Oxu və danışq vərdislərinin mətnlər üzərində aparılması və bu işə nəzarətə şagirdlərin cəlb olunması metodikası optimal hal sayıla bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tələb olunan forma və metodlardan həm müəllimlər, həm də dərslük və metodik vəsaitlər tərtib edənlər faydalana biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri: Metodik vəsait. Bakı, 2012.
2. Azərbaycan dili: V sinif üçün dərslük. Bakı: Altun-Kitab, 2012.
3. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı: Mütərcim, 2012.
4. Abituriyent. Xüsusi buraxılış, 2016.

V.Курбанов, Л.Мусаева

АСПЕКТЫ ЧТЕНИЯ И ГОВОРЕНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ: ПРОБЛЕМЫ И ЗАДАЧИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы формирования навыков чтения и говорения у учащихся при обучении языку. Автор отмечает, что в интерактивном обучении эти проблемы приобрели наибольшую актуальность, так как данные навыки формируются на основе соответствующих стандартов. В заключение статьи подчеркивается, что оптимальным является развитие навыков чтения и говорения на основе текстов.

V.Gurbanov, L.Musayeva

READING AND SPEAKING ASPECTS OF LANGUAGE TEACHING: PROBLEMS AND DUTIES

SUMMARY

The article deals with the formation of reading and speaking skills of students. It is noted that this problem is more actual in interactive teaching. Because there are some relevant aspects which help the formation of reading and speaking skills of students. At the end of the article the formation of reading and speaking skills on the base of texts is considered to be more effective.

Redaksiyaya daxil olub: 15.02.2017

İOLOGİYANIN KURİKULUM ƏSASINDA TƏDRİSİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜƏLLİMİN TƏLİM FƏALİYYƏTİ

Rauf Sultanov,
ADPU-nun professoru,
biologiya üzrə elmlər doktoru
E-mail: rsultanov@bk.ru

Rəyçilər: *ped. ü. elm. dok., prof. İ. Cəbrayilov,*
ped.ü. fəl. dok., dos. A.X. Hacıyev

Açar sözlər: *biologiya fənn kurikulumu, tədrisin prinsipləri, təfəkkür, dünya görüşünün formalaşması, təlim prosesi, interaktiv təlim metodları, biologiya, tədrisinin xüsusiyyətləri, təlim fəaliyyəti, təlim prosesi, biologiya təlimin məzmunu, məzmun standartları*

Ключевые слова: *куррикулум по биологии, принципы обучения, мышление, формирование мировоззрения, процесс обучения, интерактивные методы обучения*

Key words: *curriculum of biology, principles of education, thinking, formation world view, training process, interactive training methods, biology, features of training, training activity, the process of education, content standarts*

Biologiya fənn kurikulumu təhsil islahatının yerinə yetirilməsi istiqamətində görülmüş işlərdən biri kimi meydana çıxmışdır. Bu sənəd bilavasitə şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına istiqamətlənməklə özünün humanist, demokratik, innovativ və integrativ xarakterinə görə fərqlənir. Məzmun standartlarının, təlim strategiyalarının, qiymətləndirməyə dair məzmun, vasitə və mexanizmlərin verilməsi biologiya fənn kurikulumunun həm də kompleks bir sənəd olduğunu göstərir.

Biologiya fənni üzrə yeni məzmununda insan, onun sağlamlığı, insanın sosial mahiyyəti, insan və təbiətin qarşılıqlı münasibətləri, insanın psixoloji xüsusiyyətlərinə aid həyati əhəmiyyəti olan ən zəruri bilik və bacarıqlar əhatə olunur.

Kurikulumda canlıların hüceyrədən biosferədək təşkili səviyyələri, canlılar aləminin kimyəvi və bioloji təkamülü, irsi dəyişikliklərin qanunauyğunluqları, ekoloji problemlər, onun dərk edilməsi və həlli yolları, sadəcədən mürəkkəbə doğru istər mərhələlər, istərsə də siniflər üzrə şaquli və üfiqi integrasiya nəzərə alınmaqla təqdim edilir. Şagirdin tədqiqatçılıq bacarıqları, inkişaf etdirilir. Burada məlumatları ümumiləşdirmək, eksperimentlər aparmaq, məruzə, referat, təqdimatlar hazırlamaq, bitkiləri becərmək, heyvanları bəsləmək və insan sağlamlığını qorumaq bacarıqları formalaşır.

Biologiya fənn kurikulumunda şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün, fənlə bağlı həyati bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, integrativlik, sadə-

dən mürəkkəbə doğru inkişaf, məzmun və fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili, fənnin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqinin təmin edilməsi məsələləri nəzərdə tutulur.

Biologiya bu fənlərdən biri olmaqla canlılar aləmindən bəhs edir, şagirdlərə canlı təbiətin maddiliyini, qanunauyğunluqlarını, canlıların yaranması, quruluşu, yayılması, inkişafı, qorunması, ən başlıcası isə biososial varlıq olan insanın öz orqanizminin quruluşu və həyati xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə şərait yaradır. İnsanın davamlı inkişafı və sağlamlığının qorunması ilə bağlı zəruri bilik, bacarıq və əməli vərdişlər verir.

Biologiya təbiətə aid digər elm sahələri ilə sıx əlaqədardır. Fizikanın, kimyanın, riyaziyyatın, coğrafiyanın bir sıra qanunları və ekoloji problemlər haqqında təsəvvürü olmayan bir insan həyatı lazımi səviyyədə dərk edə bilmədiyindən, biologiyanın tədrisi prosesində həmin fənlərə istinad edir.

Canlılar aləmi insanın iqtisadi həyatında mühüm yer tutur. Bu baxımdan təsərrüfat sahələrində bitkilərin, heyvanların və digər canlıların rolu haqqında biliklərlə yanaşı, şagirdlərə genetikə, seleksiya, biotexnologiya, bionika, mikrobiologiya, biofizika, biokimya, fiziologiya, molekulyar biologiyaya aid elmi yeniliklərin çatdırılması zərurəti yaranır.

Bütün bunlar şagirdlərin intellektual inkişafı, vətəninə sevnən yetkin şəxsiyyət kimi formalaşması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Elmi-texniki tərəqqi orta məktəblərdə bio-

logiyanın məzmununun və onun tədrisi metodikasının daim təkmilləşdirilməsini tələb edir. Təbiət elmləri içərisində biologiyanın xüsusi yeri olduğundan, ümumtəhsil məktəbləri qarşısında duran əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsində, rəqabətə davamlı şəxsiyyətin yetişdirilməsində biologiyanın dərinədən öyrənilməsinə böyük ehtiyac yaranır.

Bütün bunlar təlim prosesində öyrənənlərin ayrı-ayrı fənlər üzrə verilən bilik və bacarıqların passiv iştirakçısı deyil, əksinə ətraf aləmi dərk edilməsinə yaradıcı təfəkkürlə yanaşan subyektlər kimi münasibət bildirməsinə gətirib çıxarmışdır. Ona görə də təhsil pillələrində müasir tələblərə uyğun öyrənilən bioloji fənlər onların əhatə etdiyi mövzular əlaqəli şəkildə dövrün düşüncə tərzinə uyğun aparılmalıdır.

Tətbiq olunan yeni fənn kurikulumlarının hazırlanması və tətbiq olunmasının müəyyən məqsəd və vəzifələri vardır. Biologiya üzrə məzmun standartlarının müəyyənləşdirilməsi prosesində fənn üzrə əsas təlim prosesinin nəticələrinin balansının gözlənilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Biologiya üzrə məzmun xətləri ümumi təlim nəticələrinin reallaşmasını təmin etmək üçün müəyyən olunur və onu sistemləşdirmək məqsədini daşıyır. Burada fəaliyyət standartları isə kurikulumda bioloji biliklər üzrə təlimin həyata keçirilməsi üçün məzmun standartlarının öyrənənlərə mənimsədilməsini təmin edir. Fəaliyyət standartları baxılan təhsil pilləsində nəyin əhatə olunduğunu və məzmun standartlarına nail olmaq öyrədənin rolunun nədən ibarət olduğunu müəyyən edir. Fəaliyyət standartları bütün siniflərdə istifadə olunmaqla, təhsil pillələri və siniflər üzrə getdikcə dəyişir.

Biologiya fənni üzrə IV və VII siniflərdə məzmun standartında şagirdlərin qarşısında aşağıdakı biliklərin öyrənilməsi məqsəd və vəzifə kimi qoyulmuşdur. Burada biz yalnız bir alt standart üzrə biliklərin VI-XI siniflərdə öyrənilməsinin təhlilini apararkən VI sinfin sonunda şagirdin “Canlılar aləmini öyrənən elm sahələrini fərqləndirməyi, canlıların quruluşunu, təsnifatını, rol və əhəmiyyətini ” izah etmək qarşıya qoyulmuşdursa, VII sinifdə isə fərqli olaraq şagirdlər canlılar aləmini öyrənən elm sahələrini, onların müxtəlifliyini şərh etmək, sistematik kateqoriyaları bir-birindən fərqləndirməyi öy-

rənəməyi qarşıya vəzifə kimi qoyulmuşdur.

VIII sinifdə isə “İnsanı öyrənən elm sahələrini onun orqanizminin təşkil səviyyələrini” şərh etməyi, IX sinifdə-canlıları öyrənən elm sahələrinin (sitologiya, histologiya, biokimya) xüsusiyyətlərini, canlıların kimyəvi tərkibini, mikro təkamülü, müasir laboratoriya avadanlıqlarından istifadə etməyi, X sinifdə-canlıları öyrənən elm sahələrinin (embriologiya, paleontologiya, genetika) xüsusiyyətlərinə, makrotəkamülə dair topladığı məlumatları təqdim etməyi və XI sinifdə isə canlıları öyrənən elm sahələrinin (seleksiya, biotexnologiya, biokimya, mikrobiologiya) xüsusiyyətlərini, nailiyyətlərini və müasir avadanlıqlardan istifadə etməyi şərh etməyi qarşıya məqsəd və vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Biologiya fənn kurikulumunda hər bir əsas standart alt standartlarla müşayiət edilir. Əsas standartta məzmunlar sinifdə və bütün təhsil pilləsi ərzində eyni formada ifadə olunur. Amma burada alt standartlar dəyişir.

Burada görüldüyü kimi biologiya məzmununun alt standartında şagirdlər VI sinifdə-canlılar aləmini öyrənən elm sahələrini fərqləndirməyi, VII sinifdə-canlılar aləmini öyrənən elm sahələrini, onların müxtəlifliyini şərh etməyi, VIII sinifdə-insanı öyrənən elm sahələrini şərh edir və kiçik təqdimatları hazırlamağı, IX sinifdə - sitologiya, histologiya və biokimya kimi canlıları öyrənən elm sahələri barədə məlumat toplamağı və təqdimat hazırlamağı, X sinifdə-embriologiya, paleontologiya, genetika kimi canlıları öyrənən elm sahələrinin xüsusiyyətlərinə dair məlumatlar toplamağı və təqdimat hazırlamağı, XI sinifdə-seleksiya, biotexnologiya, mikrobiologiya və biokimya kimi canlıları öyrənən elm sahələrini şərh edir və təqdimat hazırlamağı bacarmağı qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Biologiyanın fənn kurikulumunda alt standart V sinifdən IX sinifə qədər məzmun baxımından həm sinif daxilində proqramın tələbi, biliyin kateqoriyaları baxımından dəyişir, həm də sinifdən-sinifə keçdikcə təhsil pilləsi istiqamətində dərinləşir.

Məsələn :biologiya fənn kurikulumunda VII sinifdə alt standartların məzmunu deklorativ idrak texnologiyasına aiddir, yəni öyrənmə və anlama ilə əlaqədar olub kifayət qədər yaddaşa əsaslanır. Lakin VIII sinifdə prosedural, yəni təhlil etmə, tətbiq etmə ilə əlaqədar olub emosio-

nal taksonomiyaya aid problemin həllinə yönəlir. Amma IX sinif üzrə isə kontekstual yəni sintezetmə ilə əlaqədar olub, psixomotor taksonomiyaya aid edilir. Burada öyrənən öz bilik dairəsi çərçivəsində yeni informasiyalar əldə edir.

Nəticədə biliyin sinifdən-sinfə dərinləşməsi və genişlənməsi ilə əsaslandırılır. Hər sinifdə proqram materialının tələbi idrak, emosional və digər taksonomiyaların tətbiqi imkanları, yəni mövzu və bölmə daxilində tətbiq, təhlil, sintez etmə öz əksini tapır.

Məzmun standartları həmişə öz mürəkkəbliyi ilə seçilir. Burada mövcud mürəkkəbliyə alt standartlarda aydınlıq gətirilir. Mürəkkəb bir fikrin sadə biliklərə bölünməsi öyrədənə fəaliyyətinin düzgün təşkilinə şərait yaradır.

Biologiya fənn kurikulumlarında VI-XI siniflərdə təqdim edilən nümunələrdə ayrı-ayrı siniflərdə məzmun standartlarının alt standartlara necə bölündüyünü müşahidə etmək olur. Hər bir məzmun standartında məzmun və fəaliyyətin həmişə bir-birini necə tənzimləməsini müşahidə etmək mümkündür.

Biologiya fənn kurikulumun məzmun standartlarının təhlili göstərir ki, bir əsas standartda həm məzmun, həm də fəaliyyət vardır. Məzmun standartlarında həm bilik kateqoriyaları (dekolrativ, kontekstual, prosedural) həm də fəaliyyət bacarıqları (idrakı, ünsiyyət, psixomotor) öz əksini tapır. Eyni ahəngdarlıqla alt standartlar üçün də bu fikri qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumu (6-11 siniflər) Bakı, 2011.
2. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010
3. Əlizadə Ə.Ə. Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psix - pedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008.
4. Sultanov R.L Kurrikulum və Baloniya prosesinə gedən yol. Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji- psixoloji problemləri. Mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları Naxçıvan, 2011.
5. Sultanov R.L .Ümumtəhsil məktəbləri üçün 6-cı sinif biologiya fənn kurikulumunda. Bioloji proseslər. Bakı: Qızlar seminariyasının elmi əsərləri, 2013.
6. Sultanov R.L Biologiya fənn kurikulumlarında 6-cı sinifdə. Canlıların quruluşu və müxtəlifliyi. Bakı: Mütərcim, 2013.

R. Султанов

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ НА ОСНОВЕ КУРИКУЛУМА И ОБУЧАЮЩАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧИТЕЛЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена характерным особенностям преподавания биологии на основе курикулума и обучающей деятельности преподавателя. Автор подчеркивает правильное определение результатов процесса обучения при выявлении содержательных стандартов по биологии, а также анализируется обучающая деятельность учителя.

R. Sultanov

CHARACTERISTIC FEATURES OF TEACHING BIOLOGY ON THE BASIS OF CURRICULUM AND THE TRAINING ACTIVITY OF TEACHER

SUMMARY

The article deals with characteristic features of teaching biology on the basis of curriculum and the training activity of teacher. In this article the identification of the results of training process of the subject during the identification of content standards over biology, as well as teachers' training activity are analyzed.

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2017

RİYAZİYYATIN İBTİDAİ KURSUNDA BƏZİ RİYAZİ ANLAYIŞLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Xalidə Həsənova,
Dosent

Məftun Heydərova,
baş müəllimi

Aynurə Əliyeva,
böyük laborantı
SDU

E-mail: novreste1982@box.az

Rəyçilər: *riyaz.ü.fəls.dok., dos. S.B.Əkbərova,*
dos. X.S.Həsənova

Açar sözlər: *riyazi təhsil, ibtidai sinif, kəmiyyət, ədəd, riyazi anlayışlar*

Ключевые слова: *математическое обучение, начальный класс, количество, число, математические понятия*

Key words: *mathematical training, initial class, quantity, number, mathematical concepts*

Məlumdur ki, bəşər tarixinin bütün inkişafı dövründə hər bir xalq öz dövlətini iqtisadi, siyasi, elmi-mədəni, hərbi və s. cəhətdən qüdrətli, güclü, yüksək sivilizasiyalı bir dövlət səviyyəsində görmək istəmiş və hazırda da bu istiqamətdə var gücləri ilə ardıcıl mübarizə aparmaqdadır. Təbii ki, öz müstəqilliyinə yenidən nail olmuş Azərbaycan xalqı da bu sahədə səylə çalışmaqdadır. Aydınır ki, belə yüksək, beynəlxalq əhəmiyyətli inkişaf səviyyəsində çatmaq üçün hər bir xalqın məxsus olduğu dövlətin qüdrətli, güclü maddi, iqtisadi, elmi-texniki bazası, yüksək elmi biliyə malik olan kadr potensialı və s. olmalıdır. Bütün bu nailiyyətləri əldə etmək üçün isə dövlətin müasir inkişafa, tərəqqiyə doğru aparan güclü milli təhsil konsepsiyası və onu həyata keçirən savadlı, bilikli, yüksək təhsilli mütəxəssislərinin, kadr potensialının olması olduqca vacibdir.

Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev bu barədə çox gözəl demişdir: “Təhsil millətin gələcəyidir”. Ona görə də, müasir dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər öz inkişaf səviyyəsini qoruyub saxlamaq, həmçinin daha yüksək inkişafa çatmaq üçün ilk növbədə millətin təhsilinin, elminin, tərəqqisinin qayğısına qalırlar və qalmaqdadırlar. Burada müasir Azərbaycan dövlətinin, onun rəhbərliyinin milli təhsilə, elminin tərəqqisinə diqqət və qayğısını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Aydınır ki, riyazi təhsil müasir elmi texniki tərəqqinin, iqtisadi, qüdrətli maddi bazanın böyük nailiyyəti olan kompüter və informasiya texnologiyalarının yaranmasında, intensiv inkişafında olduqca zəruri, mühüm əhəmiyyətə malik olan təhsil növüdür.

Riyazi təhsilin əsası, bünövrəsi məhz orta məktəblərin ibtidai siniflərində (I-IV) yaradılır, yuxarı siniflərdə isə daha da genişləndirilərək formalaşdırılır.

Qeyd etmək vacibdir ki, riyaziyyatın ibtidai kursunun əsas mühüm anlayışları - ədəd və kəmiyyət anlayışlarıdır. Lakin, kəmiyyət anlayışının özü həm ibtidai sinif müəllimləri, həm də şagirdlər üçün “müərrəd”, “abstrakt” mənə kəsb edir. Aparılan elmi-pedaqoji təcrübələr göstərir ki, “kəmiyyət” anlayışının mənasını, onun dəqiq elmi izahını bəzən ibtidai sinif müəllimlərinin özləri də aydın, səlis və düzgün şərh edə bilmirlər. Ona görə də, həmin qrup ibtidai sinif müəllimləri “kəmiyyət” anlayışı, onun “ədəd” anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqəsi barədə konkret, dəqiq elmi təsəvvürlər yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Əlbəttə, burada çoxlu sayda müxtəlif səbəblər var və biz bunların hamısı haqqında danışmağı qarşıya məqsəd qoymamışıq.

Bu məqalədə ancaq kəmiyyət və ədəd anlayışlarının qavranılmasında müəyyən çətinliklərə

liklərlə rastlaşdığımız bəzi məsələlərin dəqiq, aydın elmi şərhini verməyə çalışacağıq.

Kəmiyyət dedikdə elə obyekt, əşya və ya hadisə başa düşülür ki, o başqa bir obyektədən özünəməxsus olan bir əlamət və ya mühüm xassə ilə seçilsin və bu əlamət yalnız həmin obyektə aid olsun. Başqa sözlə, real aləmdə mövcud olan obyekt və hadisələrdən qiymətləri “böyükdür”, “kiçikdir”, “bərabərdir” münasibətləri ilə ifadə olunana bilənlər kəmiyyət hesab olunur. Məsələn, parçanın uzunluğu, hündəsi fiqurların sahəsi, cisimlərin həcmi və s. hündəsi kütlə, sürət, temperatur, enerji və s. fiziki, vaxt və s. astronomik kəmiyyətlərdir.

Buradan alınır ki, kəmiyyət əşya və obyektin hər hansı elə ümumi xassəsidir ki, o bir cüt (və ya daha çox) obyektin eyni ölçüdə həmin xassəyə malik olub - olmadığını müəyyən etməyə imkan verir. Bu isə o deməkdir ki, hər bir kəmiyyətin qiymətini ifadə edən ədədi tapmaq üçün onu mütləq ölçmək lazımdır. Kəmiyyəti ölçmək üçün əvvəlcədən qəbul edilmiş konkret ölçü vahidi seçilir. Ölçmə prosesi nəticəsində alınan ədəd, istənilən həqiqi ədəd olmaqla ölçülən kəmiyyətin ədədi qiymətini ifadə edir ki, bu ədədin də konkret olaraq hansı kəmiyyətə aid olması kəmiyyətin ölçüldüyü vahidin həmin ədədin sonunda yazılması ilə tamamilə müəyyən edilir. Bu isə hər bir kəmiyyətin digər kəmiyyətdən fərqləndirən ən mühüm əhəmiyyətinin ifadəsidir. Məsələn, 12 m – uzunluğun, 8 kq - kütlənin, 7 saat-vaxtın və s. ifadəsini göstərir. Deməli, hər bir kəmiyyəti ölçmək, yəni bu kəmiyyətin qiymətini ifadə edən həqiqi ədədi tapmaq üçün ölçülən kəmiyyətin qiymətini ölçü vahidi kimi qəbul edilmiş başqa bir eynicinsli kəmiyyətin qiyməti ilə müqayisə etmək deməkdir. Məsələn, uzunluq-m, sm, mm və s., sahə - mm^2 , sm^2 , m^2 , a, ha və s., kütlə-q, kq, s, ton və s. kimi olan vahidləri ölçülülər.

Burada kəmiyyət anlayışı ilə bilavasitə əlaqədar olan aşağıdakı bəzi mühüm əlamətləri qeyd etmək yerinə düşərdi:

1) Hər bir kəmiyyət ölçülə biləndir onun özünün xüsusi ən böyük və ən kiçik ölçü vahidləri vardır,

2) Kəmiyyətlərin ölçmə prosesinin nəticəsi müəyyən bir adsız (müərrəd) həqiqi ədədlə ifadə olunur ki, bu ədəd də seçilmiş ölçü vahidi-

nin həmin kəmiyyətdə neçə dəfə yerləşdiyini göstərir.

Riyaziyyat elmində əsas adsız (müərrəd), ölçüsüz mənfi olmayan skalyar (ancaq ədədi qiymətləri ilə təyin olunan) kəmiyyətlər öyrənilir. Bu zaman həmin kəmiyyətlərin adsız ədədlərin ölçü vahidi 1 (bir) ədədi qəbul edilir. Bu isə onu göstərir ki, riyaziyyatın ibtidai kursunda öyrənilən kəmiyyətlərin (parça uzunluğu, fiqurun sahəsi, cisimlərin həcmi, kütlə, zaman və s.) heç bir fiziki, kimyəvi, astronomik və s. mənə və keyfiyyətləri, yəni müşahidə və müqayisə olunan əşya və obyektlərin nə rəngi, nə forması, nə də hazırlandığı material nəzərə alınmır. Bütün bunlar abstraktlaşdırılaraq, ümumiyyətlə adsız (müərrəd) bir riyazi kəmiyyət kimi öyrənilirlər. Deməli, simvolik qəbul edilmiş hər bir adsız, ölçüsüz ədəd, konkret olaraq müəyyən kəmiyyətin ədədi qiymətinin ifadəsidir.

Ona görə də, ibtidai sinif müəllimlərinin özləri bu vacib, mühüm xassə və əlamətləri düzgün, dəqiq təsvir etməklə riyaziyyat kursunda simvolik olaraq hər hansı hərflə (a, b, x, y,) işarə olunmuş adsız (müərrəd) ədədlərin konkret kəmiyyəti xarakterizə etdiyini şagirdlərə aydın, elmi cəhətdən düzgün izah etməyi bacarmalıdır. Belə olan hallarda, şagirdlərdə ədəd və kəmiyyət anlayışları, onların bir-biri ilə sıx əlaqə və vəhdəti tam aydın şəkildə qavranılır. Məhz buna görə də, şagirdlərin ibtidai riyazi təhsilinin elmi cəhətdən düzgün qavranılması və müvəffəqiyyətli davamı müərrəd (adsız) riyazi anlayışların - ədədi və hesab əməllərinin onlarda vaxtında aydın, dəqiq formalaşdırılmasından çox asılıdır. Beləliklə, biz burada riyaziyyatın ibtidai kursunda çox prinsipial, mühüm əhəmiyyətə malik olan ədəd və kəmiyyət anlayışları, onların ölçülməsi, müqayisə edilməsi, bir-biri ilə kəsilməz, sıx əlaqədə olması, ədəd anlayışının genişləndirilməsində, formalaşdırılmasında və inkişaf etdirilməsində kəmiyyət anlayışının bəzi zəruri, vacib əhəmiyyətini, rolunu müəyyən etməyə çalışdıq.

Bütün bunları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlirik ki, ədəd anlayışı riyaziyyatın əsas anlayışı olmaqla, onun yaranması, inkişafı və elmi əsaslandırılması bilavasitə kəmiyyətlərin ölçülməsi ilə əlaqədardır. Məhz buna görə də, ibtidai siniflərin riyaziyyat kursunda bu anlayış-

Riyaziyyatın ibtidai kursunda bəzi riyazi anlayışların öyrədilməsi metodikası

ların öyrədilməsində diqqətli olmaq olduqca zəruri və vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalədə riyazi təhsil müasir elmi texniki tərəqqinin, iqtisadi, qüdrətli maddi bazanın böyük nailiyyəti olan kompüter və informasiya texnologiyalarının yaranmasında, in-

tensiv inkişafında olduqca zəruri, mühüm əhəmiyyətə malik olan təhsil növünün araşdırılmasıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Məqalədə irəli sürülən ancaq kəmiyyət və ədəd anlayışlarının qavranılmasında müəyyən çətinliklərlə rastlaşanda bəzi məsələlərin dəqiq, aydın elmi şərhini verməyə çalışır.

ƏDƏBİYYAT

1. Н.Я.Виленкин и др. Математика. М.: Просвещение. 1977.
2. М.П.Стойлова, А.М.Пашкало. Основы начального курса математики. М., 1988.
3. S.S.Həmidov. I-IV siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2004.
4. R.Məmmədov və b. Riyaziyyat. Bakı, 1976.
5. N.A.Sadıxov, N.S.Kazimov. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1981.

X.C.Гасанова, М.Н.Гейдарова, А.Р.Алиева

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ НЕКОТОРЫМ МАТЕМАТИЧЕСКИМ ПОНЯТИЯМ НА НАЧАЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

РЕЗЮМЕ

Предметом настоящей статьи является изучение некоторых основных соотношений между понятиями величин и чисел на начальном курсе математики. Как известно, характерное свойство величины заключается в том, что она действительно может быть измерена, в результате которого получается число, выражающее отношение рассматриваемой величины к величине, принятой за единицу меры.

В заключение статьи автор подчеркивает, что обучение понятий величин и чисел в математике, необходимо и целесообразно во взаимных отношениях, не отделяя их друг от друга.

Xh.S.Hasanova, M.N.Haydarova, A.R.Aliyeva

METHODS OF TEACHING SOME MATHEMATICAL CONCEPTS IN ELEMENTARY MATHEMATICS COURSES

SUMMARY

The subject of present article is the study of some basic relations between concepts of sizes and numbers in initial rates of mathematics. As it is known, the characteristic property of size consists that it can be really measured, as a result of which the number expressing relation of considered size to size accepted for a unit of measure turns out.

As a result of researches we come to a conclusion, that the training of concepts of sizes and numbers in mathematics, is necessary and expediently in the mutual relations without parting them from each other.

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2017

TƏNLİK VƏ BƏRABƏRSİZLİKLƏRİN HƏLLİ HAQQINDA MƏSƏLƏLƏR

Elvin Aslanlı,
ADPU

E-mail: aslanlı_e@mail.ru

Rəyçilər: *prof. A.S. Adıgözəlov,*
*dos. N.B. Nəsirov***Açar sözlər:** *tənlik, bərabərsizlik, məsələ, riyaziyyat, metod***Ключевые слова:** *уравнение, неравенство, проблема, математика, метод***Key words:** *equation, inequality, problem, mathematics, method*

Parametr daxil olan tənlik və bərabərsizliklərin həlli metodunu şərh etməzdən əvvəl ümumilikdə tənlik və bərabərsizliklərin həlli haqqında bəzi əsas məsələləri qeyd edək. Tənliklər və bərabərsizliklər xəttinin əsas anlayışları koordinatlar metodunun kəşfi və onun ardınca analitik həndəsənin inkişafı cəbrin təkcə ədədi sistemlərlə əlaqədar məsələlərə deyil, habelə müxtəlif həndəsi fiqurların öyrənilməsinə tətbiq etmək üçün imkan yaratdı. Tənlik və bərabərsizliklər mətnli məsələlərin həlli vasitəsi, cəbrin öyrənmə obyektini olan düsturlar, onun həllindən ibarət ədədin və ya müstəvinin nöqtələri koordinatlarını müəyyən etmək üçün münasibətdir. Deməli, tənlik (bərabərlik) ümumi riyazi anlayış olaraq çox cəhətlidir. Məktəbdə tənlik və bərabərsizlik anlayışlarının formalaşmasına, onların həllinin ümumi və xüsusi metodlarına, funksiya və digər mövzularla qarşılıqlı əlaqəsinə daima diqqət etmək lazımdır. Tənlik və bərabərsizlik anlayışlarının formalaşdırılması onların müxtəlif sinifləri həllinin ümumi və xüsusi metodlarının, tətbiqi-nəzəri istiqamətlərinin və digər mövzularla (ədədi sistemlər, funksiyalar və s.) qarşılıqlı əlaqəsinin, ümumiləşdirilmiş anlayış və metodlarının öyrənilməsi, məchul, bərabərlik, məntiqi alınma, eyni güclülüyə əsaslanma prosesində baş verir. Bütün ədədi sistemlər hər hansı tənlik və bərabərsizliklərin, onların sisteminin həlli ilə əlaqədar meydana gəlir. Tərsinə hər bir yeni daxil olan ədədi sistem müxtəlif tənlik və bərabərsizliklərin tərtibi və həlli imkanlarını genişləndirməklə yaranır. Tənliklər və bərabərsizliklər xətti habelə funksiyalar və alqoritmik xətti ilə də qarşılıqlı əlaqədədir. Tənlik və bərabərsizliklərin qrafik həlli analitik həndəsə metodlarının mənasını açmağa imkan verir, habelə şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişafın-

da da rolu az deyildir. Riyaziyyatın müxtəlif sahələrində tənlik və bərabərsizliklərin tətbiqi vahid riyaziyyat haqqında təsəvvür yaranmasına kömək edir.

Tənlik özü ən ümumi riyazi anlayış olmaqla onun ciddi və cəbri öyrənməyə başlayan şagirdlər üçün müvafiq tərifin vermək çətindir. Əvvəlcə tənliyin məntiqi –riyazi tərifinə diqqət edək: M çoxluğunda cəbri əməllərin məcmusu qeyd edilmişdirsə, x isə M -də dəyişəndirsə onda bu çoxluqda $a(x)=b(x)$ şəklində predikata x -ə nəzərən tənlik deyilir. Burada $a(x)$ və $b(x)$ x -dən asılı termlərdir.

Məktəbdə "term" və "predikat" istilahları "ifadə" və "dəyişənli təklif" ilə əvəz olunmaqla göstərilən formal tərif: "Dəyişənli iki ifadənin bərabərliyindən ibarət həmin dəyişənli təklifə tənlik deyilir" ilə əvəz edilir. Lakin bilmək lazımdır ki, təkcə term deyil tənlik özü də ifadədir.

Baxılan tərifdə iki komponenti ayırmaq olar: 1) tənlik bu predikatın xüsusi növüdür; 2) məhz hansı növüdür: bu iki termini birləşdirən bərabərlikdir, habelə termində xüsusi növləri vardır.

Birinci-məna komponenti tənliyin kökü anlayışını izah etməkdə və onun bu və ya digər çevrilməsinin düzgünlüyünün əsaslandırılmasında istifadə olunur.

İkincisi, tənliyi təsvir edən yazılışın formal xüsusiyyətinə aid olub işarə komponenti adlanır. Bu tənliyin yazılışında müxtəlif çevirmələr aparıldıqda lazım olur. Lakin məktəbdə "dəyişənli təklif", "doğru" və "yalan" istilahları olmadan göstərilən tərif vermək mümkün deyil. Bu halda məna komponenti onunla sıx əlaqədar olan tənliyin kökü anlayışının tərəfinə keçir.

İşarə komponentinin əlaməti saxlanılmaqla "tənliyin kökü" istilahında isə məna kompo-

nenti nəzərdə tutulmaqla iki istilahdan ibarət sistem alınır. Belə tərif verilir: " Dəyişənli bərabərliyə tənlik deyilir ." Dəyişənin dəyişənli bərabərliyi doğru ədədi bərabərliyə çevirən qiymətinə tənliyin kökü deyilir. Bəzən tənlik və onun kökü anlayışı mətnli məsələ materialı əsasında daxil edilir: " Hərflə işarə edilmiş məchul ədəd daxil olan bərabərliyə tənlik deyilir. Məchulun bu tənliyi doğru bərabərliyə çevirən qiymətinə tənliyin kökü deyilir ". Bu üsul isə tənlik anlayışının təcrübi adlanan komponentinə uyğundur. Tənlik anlayışının göstərilən komponentləri ilə (məna, işarə, təcrübi) yanaşı onun iki funksiyasının bərabərliyi kimi şərh olunan komponenti də maraqlıdır. Bu tənliklərin qrafik metodla həllini öyrənərkən meydana çıxır.

Tənliyin təyin oblastını köklər çoxluğu ilə müqayisə edərkən onun tərifinə daha bir yanaşma alınır. Adətən tənliyin kökləri çoxluğu onun təyin oblastının məxsusi alt çoxluğudur. Digər tərəfdən tənlikləri həll edərkən eyniliklərə əsaslanan çevirmələr aparmaq lazım gəlir. Tənlik və eyniliyin müqayisəsi tənliyin tərifinin əsasında qoyulur: "hərflərin bütün mümkün qiymətlərində doğru ədədi bərabərliyə çevrilməsi məcbur olmayan hərifi bərabərliyə tənlik deyilir".

Tənlik anlayışının formalaşmasında "tənliyi həll etmək" istilahi da mühüm yer tutur.

Göründüyü kimi tənliyin müxtəlif tərifləri bir-birindən yalnız onda "çoxluq" istilahının olub-olması ilə fərqlənir . Tərifin mətninə daxil olan tənlik komponenti ilə fərqlənir. Tərifin mətninə daxil olan tənlik komponenti ilə yanaşı, mümkün qədər baxılan xəttin genişlənməsi ölçüsündə onun bütün başqa komponentləri də verilməlidir. Tənliyin tərifində "dəyişən " və ya " məchul" istilahlarının birindən istifadə edilir. Bunların fərqi ondan ibarətdir ki, dəyişən müxtəlif qiymətlər alır, məchul isə konkret ədədin hərfi işarəsidir. Odur ki, mətnli məsələyə aid tənlik qurarkən "məchul" istilahından istifadə etmək məqsədə uyğundur. Bu həm də "dəyişənə" nisbətən tənlik və bərabərsizliklər xəttinin təcrübi istiqamətinə daha yaxındır .Tənlik və bərabərsizliklə əlaqədar eyni güclülük və məntiqi alınmadan istifadəyə görə bu xəttin materialının öyrənilməsində üç əsas mərhələni göstərmək olar. Birinci mərhələ ümumiyyətlə, məktəb riyaziyyatının və xüsusi halda cəbrin başlanğıcını əhatə edir. Burda şagirdlər ən sadə tənliklər sin-

finin müxtəlif üsullarla həlli ilə tanış olurlar. Bu zaman aparılan çevirmələr konkret misallar üzərində induktiv əsaslandırılır.

İkinci mərhələdə eyni güclülük anlayışının ayrılması və onun nəzəri məzmununun bunun əsasında daxil edilən eyni çevirmə qaydası ilə müqayisəsi baş verir. Üçüncü mərhələdə eyni güclülüğün ümumi anlayışları əsasında nəzəri hissənin və ayrı-ayrı tənliklər sinfinin budaqlanması olur.

Tənlik, bərabərsizlik və onların sistemlərinin çevrilməsinin təsnifatı məsələsi də tədqiqatımız baxımından maraqlıdır. Bu çevrilmənin üç əsas növü vardır. Tənlik və ya bərabərsizliyin:

- tərəflərindən birinin,
- hər iki tərəfinin,
- məntiqi quruluşunun çevrilməsi .

Birinci proses-tənliklər (bərabərsizliklər) siniflərinin və onların həlli priyomlarının, həll zamanı müxtəlif çevirmələr sayının tədricən artması. Materialın həcmnin artması ilə sanki şaxələnmə baş verir, onun yeni bölmələrinin mənimsənilməsi artıq öyrənilmişlərin olması ilə çətinləşir. İkinci proses-tənliklər (bərabərsizliklər) sinifləri arasında cürbəcür əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi, daha ümumi siniflərin və çevirmələrin aşkar edilməsi, şərhlərin qısaldılması və həllərin əsaslandırılması.

Problemin aktualığı: Məktəb riyaziyyat kursunda parametr daxil olan xətti və iki dərəcəli tənlik və bərabərsizliklərin həllinə dair metodika və sistematik tədris prosesidir .

Problemin elmi yeniliyi: Şagirdlərin sadə parametrli xətti tənliklərin və bərabərsizliklərin həllindən başlayaraq daha mürəkkəb dərəcəsi ikidən böyük olmayan parametrli tənlik və bərabərsizliklərin həlli metodikası ilə tanış etmək, müvafiq tənlik və bərabərsizliklərin həlli vərdişi və bacarıqlarının inkişaf etdirməyinin metodik sistemini vermək.

Problemin praktik əhəmiyyəti: İlk dəfə olaraq məktəb riyaziyyat kursunda tədqiqat metodunda

1. parametr daxil olan xətti tənlik və iki dərəcəli tənlik və onun sisteminin həllinin analitik-sintetik öyrənilməsinin metodikası sistemi verilmişdir.

2. Mövzunun nəzəri və praktik materialının şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinə və ümumiləşdirilmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindəki əsas xüsusiyyətlər göstərilmişdir.

3. Bəzi ümumiləşdirmələr əsasında parametr daxil olan və dərəcəsi ikidən böyük olmayan tənlik və bərabərsizliklərin praktik tətbiqlərinin öyrənilməsi metodu şərh edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəblərinin I - XI sinifləri üçün riyaziyyat proqramı. Bakı, 2015.
2. Ağayev B. A. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Azərənəşr, 1961.
3. Azərbaycan Sovet məktəbində riyaziyyatın tədrisinə dair. Bakı: Azərənəşr, 1964.
4. Adıgözəlov A. S. Fasiləsiz təhsil sistemində məktəb riyaziyyat kursunun tətbiqi funksiyasının fənlərarası əlaqə əsasında reallaşdırılması. Bakı, 1992.
5. Adıgözəlov A. S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2006.
6. Baxşəliyev Y.R. Pedaqoji Universitetlərdə riyaziyyatın cəbri strukturlar əsasında təlimi. Bakı: Elm, 2007.
7. Mərdanov M.C. və başqaları., Cəbr və analizin başlanğıcı – 10: Dərslik. Bakı: Çayıoğlu, 2003.
8. Nəsirov N.B. Dərəcəsi ikidən yüksək olmayan parametrlı tənlik və bərabərsizliklərin həlli. , № 2

Э.Асланлы

ВОПРОСЫ О РЕШЕНИИ УРАВНЕНИЙ И НЕРАВЕНСТВ

РЕЗЮМЕ

В статье комментируется методика решения на школьном курсе математики линейного уравнения второго порядка и неравенства со входящим параметром. Впервые на школьном курсе математики дана системная методика решения линейного уравнения второго порядка и неравенства со входящим параметром. Автор отмечает, что данная тема формирует у учащихся исследовательские навыки и развивает умения обобщать изученное.

E.Aslanlı

QUESTIONS ABOUT SOLVING EQUATIONS AND INEQUALITIES

SUMMARY

In the article the method of solving inequality and linear equation from two points with parameter in mathematics course of schools is explained. The analytical and synthetic method of teaching the way of solving inequality and linear equation from two points with parameter in mathematics course was given in the article for the first time. The main features of the theme in terms of developing students' abilities of investigation and generalization are shown.

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2017

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ОТРИЦАНИЯ В ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Фарида Агакишиева,
докторант университета
Евро Азия
E mail:agakishiyevaf@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. A.Sadiqova,*
ped.ü.fəls.dok. L.Məmmədli

Açar sözlər: *modallıq, ikili, ümumi və fərdi(fakultativ) inkarlıq, inkarın inkarlığı, intonasiya*

Ключевые слова: *модальность, двойное, общее и частное (факультативное) отрицание, отрицание отрицания, интонация*

Key words: *modality, double, genera and individual negation, the denial, intonation*

1. Морфологические способы выражения отрицания в русском языке.

Русский язык располагает несколькими вариантами реализации синтаксического отрицания. Особый интерес представляет модальность двойного отрицания. Вопрос о нескольких отрицаниях в одном предложении связан с «возможностью употребления в одном предложении и общего и частного отрицания, а также нескольких частных отрицаний», т.е. когда « в общеотрицательных предложениях возможно употребление ещё одного или нескольких отрицаний, действие которых не связано с общим отрицанием и имеет частный характер..., такое отрицание может выступать при любом члене предложения, кроме того, который уже имеет значение общего отрицания» (ЛЭС 1990, 355). Следовательно, можно рассматривать три варианта модального отрицания: двойное, общее и частное ((факультативное). Двойное отрицание характеризуется наличием двух материализованных отрицаний при одном члене предложения. Например:

- Второе письмо было, видимо, не неприятно, потому что граф улыбнулся, читая его (Л.Н.Толстой /3/, 198); Это-нелегкая, однако не невозможная задача. (Смирницкий А.И./4/,258). Отрицание отрицания создаётся постановкой частицы **не** перед отрицательным местоименным словом или, или наречием, перед отрицательным предикативом **нельзя, невозможно**, или перед словоформой, уже имеющий при себе отрицательную частицу **не**.

Отрицание отрицания тесно связано с контекстом и используется обычно для выражения возражения и противопоставления : «Генералу, как видно, не не понравился такой приступ» (Н.В.Гоголь /.,78); «Мне больше нечего делать. - Нечего делать, нечего делать – проговорила она со слезами на глазах. - Нет нечего делать» (Л.Толстой/3 /.,235); Общее модальное отрицание может быть выражено: а) формально-грамматическими и б) лексико-синтаксическими средствами. Например: « Я думал, что он никогда в жизни не был пьян, не участвовал в кутеже, не говоря уж о других увлечениях, свойственных молодым людям» (Л.Толстой/3/,169); Частное, или факультативное, модальное отрицание при одном (а также не при одном) члене предложения наблюдается когда отрицание относится к носителю признака, но не отрицается само действие. Могут отрицаться соответственно время или место действия, когда отрицание относится не к ситуации в целом, а лишь к какой-то её части, т.е. имеет частный характер. Как правило, частное отрицание связано с актуальным членением предложения: член предложения с частным отрицанием, как правило, является ремой. «Мне не в чем каяться, Россия, пред тобой: Не предавал тебя ни мыслью, ни душой... (Северянин И.В./ 6 /,31); Лишь гении доступны для толпы! Но ведь не все же гении-поэты?! Не изменяй намеченной тропы. И помни: кто, зачем и где ты (Северянин И.В./6/,49). Не месть ли то? Не зависть ли? Сгубить Себя легко, и свет небес не ви-

деть...» (Северянин И.В./6/,59). В исследуемых конструкциях с выражением модального отношения отрицание в предложении реализуется сравнительно прямым путём. Контекстуальная обусловленность в этих случаях весьма относительна, хотя контекст (особенно линейный) не утрачивает своей организующей значимости. Однако речевым реализациям наиболее присуще выражение отрицательного модального отношения интонационным путём, и в языке оно представляется вертикальным контекстом. К таковым конструкциям можно отнести предложения (речевые отрезки) со значением иронии, сарказма, пренебрежения, неуважения, почитания, страха и т.д. Сравним, например: «Я буду много работать» - прямое утверждение; «Я буду много работать?» - в значении- «Не буду»; «Я буду много работать?» - в значении - «Мало». Как отмечает Н.Г.Озерова, в подобных предложениях «отрицанием, выраженным интонацией, в сочетании с инверсией» реализуется модальное отношение отрицания. Другой вариант отрицательности встречается в предложениях типа «Много ты знаешь!», «Буду я работать, как же!» и т.д. Здесь наблюдается явное превалирование интонации (если отсутствует контекст). Утверждение Д.Н.Шмелёва, что здесь отрицание выражается инверсией, тем не менее, не исключает интонацию, так как инверсия вне интонации может предопределить логическое ударение и только интонационно реализовать отрицание (Шмелёв/7/,18). Предложение типа: «Есть чему радоваться», «Есть из-за чего страдать» и подобные нуждаются в интонационной определённости, которую мы используем в ситуативных условиях. Следует отметить, что в устной речи ярким средством выражения отрицания является интонация, вносящая выразительные оттенки иронии, сомнения, невозможности, запрета и т.д. Предложения, где отрицание выражается только интонацией, не имеют отрицательных частиц **не** и **ни**, но обладают ярким, экспрессивным отрицательным значением, которое выражается особой интонацией, вернее, группой близких друг-другу интонацией.

2. Морфологические способы выражения отрицания в английском языке.

К морфологическим способам выражения отрицания в английском языке относятся аффиксация, представленная префиксацией и суффиксацией. В словообразовательных процессах, происходящих в английском языке, они занимают особое положение.

Наиболее обширная группа префиксов в английском языке-префиксы отрицательного значения.

Префиксы **un-** это весьма продуктивный префикс и легко образует новые слова от разных частей речи.

Чаще всего этот префикс встречается в прилагательных и наречиях, например:

-The only thing that makes me unhappy is that I'm making you unhappy.

-Единственное, что делает меня несчастным, это то, что я делаю несчастным вас.

Так же как и с отрицательной частицей **not**-слова с префиксом **un-**выражает не просто отрицание, а новое качество, новый признак.

Обычно антонимы от прилагательных с **un-**образуется посредством суффикса **less-** например:

Careful-careless (uncareful)

-The barometr is useless: it is as misleading as the newspaper forecast.

-Барометр бесполезен: он такой же обманчивый, как прогноз в газете.

Префикс **in-**латинского происхождения, родственный германскому префиксу **un-**появился в заимствованных словах из французского языка:

incorrect

indifferent

Префикс **in-** имеет варианты **il-,im-,ir,il-** в словах, начинающихся с **l-,im-** в словах, начинающихся с **p-,b-,m-**, и **ig-** в словах, начинающихся с **r-**, например:

Illegal

Illiterate

Префикс **miss-**общегерманского происхождения. Он чаще всего образует производные от глагольных основ, например:

mistrust

miscredit

Одни слова имеют слова отрицательности, а другие –«неправильности» выражения действия:

Префикс *dis-* латинского происхождения, появился в английском языке в средне-английский период в составе заимствованных французских слов:

disarm
discover

Как и большинство словообразовательных элементов не исконно английского происхождения префикс *dis-* как средство образования английских слов начал использоваться как с основами французского происхождения, так и с английскими основами. Этот префикс образует производные от основ существительных, глаголов, прилагательных:

-I do not want the reader to think I am making a mystery of whatever it was that happened to Larry during the war that so profoundly affected him, a mystery that I shall disclose at a convenient moment.

-Я не хочу, чтобы читатель думал, что я делаю тайну из чего бы то ни было, что случилось с Ларри во время войны, которая так глубоко потрясла его, тайну, которую я открою в подходящий момент.

Значение этого префикса, или вернее значение, получаемое производным словом с этим префиксом-отрицание качества, признака или действия, выраженного основой производного слова.

Префикс *anti-* греческого происхождения, он больше, чем перечисленные префиксы сохраняет свое лексическое значение-«против». Чаще всего он встречается в словах, выражающих общественно-политические и научные понятия *antifascist*, *anticyclone*, *anticlimax*, *antithesis*.

Префикс *counter-* латинского происхождения, также как и *anti-* сохраняет своё лексическое значение, поэтому некоторые исследователи называют его предложным. Наиболее распространён в общественно-политической литературе, его самостоятельность поддерживается написанием через дефис: *counter-act*, *counter –balance*, *counter-poise*, *counter-move*.

Итак, можно сделать следующие выводы: при наличии отрицательных суффиксов

и префиксов значительное большинство отрицательных аффиксов составляют префиксы. Многие исследователи отмечают, что сочетаемость отрицательных аффиксов с основами различных частей речи варьируется как от языка к языку, так и в рамках одного и того же языка.

При именах прилагательных и (реже) существительных чаще всего употребляются префиксы *un-* (омоним глагольному *un-*), *non-*, *in-*, *im-*, *il-*, *ir-*, *dis-*, *mis-*. Наиболее близкими по значению являются префиксы *un-*, *non-*, *in-* о чем свидетельствует существование слов-дублетов, мало отличающихся друг от друга своими значениями:

Non professional-unprofessional (непрофессиональный),

inacceptable-unacceptable (неприемлемый). С.А.Абдуллаев включает в полевую структуру отрицания в английском языке следующие словообразовательные аффиксы: *less-*, *a-*, *free-*, *non-*, *un-*, *in-*, *dis-*, *mis-*, *anti-*, *contra*, *proff-*, *de-*, *no-*, и т.д. (С.Абдуллаев/1/,65).

Таким образом, отрицательные аффиксы в английском языке присоединяются только к именным основам. Глагольные же основы с отрицательными аффиксами не сочетаются, ибо глагольное отрицание передаётся в этом языке аналитической формой глагола с частицей *not*.

Актуальность статьи обусловлена теоретическим и практическим значением изучения аффиксальных способов выражения отрицания в разносистемных языках– русском и английском.

Научная новизна статьи состоит в том, что объектом изучения выбраны наиболее малоизученные морфологические способы выражения отрицания в разносистемных языках– русском и английском.

Практическая ценность статьи заключается в возможности использования результатов исследования изложенных в статье при чтении лекций, специальных курсов по проблеме категории отрицания, проведении практических и теоретических занятий, при переводе с одного языка на другой в лексикографической практике, для привития студентам навыков культуры родной и неродной речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев С.А. Немецкий аффирмативный контекст. Баку: Из-во XXI-YNE, 2004.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. Энциклопедия, 1990.
3. Толстой Л.Н. Казаки. Повести и рассказы. М.: Художественная литература, 1981.
4. Смирницкий А.И. Синтаксис современного английского языка. М., 1973.
5. Гоголь Н.В. Петербургские повести М., 1988.
6. Северянин И.В. Сборник произведений. Л., 1979.
7. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика: Учеб. пособие. М.: Просвещение, 1977.
8. Бархударов Л.С., Штеллинг. Грамматика английского языка. М., 1973.
9. Бондаренко В.Н. Виды модальных значений и их выражение в языке /НДВШ/ Фил.науки-1979.
10. Бондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. М., 1983.
11. Graham, Kenneth. The Wind in the |Text|-M.: Progress, 1976.
12. Murphy R. English grammar in Use |Text/ R.Murphy. Cambridge.: ambridge University Press, 1985.

F.H. Ağakışiyeva

DİLDƏ İNKARLIĞIN MORFOLOJİ İFADƏ ÜSULLARI (RUS VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis və rus dillərində morfoloji inkarlıq vasitələrinin təsviri və təhlili verilmişdir. Müasir rus dilində modal inkarlığın üç variantı gözdən keçirilmişdir: ikili, ümumi və fərdi (fakultativ) inkarlıq variantları; habelə danışq nitqinə xas olan modal münasibətlərinin intonasiya yolu ilə ifadə edilən bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur. Müasir ingilis dilində inkarlığın morfoloji inkarlıq vasitələrinə aid olan və prefiksasiya və suffiksasiya kimi təqdim olunan affiksasiyaya dair bir sıra məsələlər tədqiq edilmişdir.

F.G. Agakishiyeva

MORPHOLOGICAL WAYS OF EXPRESSING NEGATION IN LINGUISTICS (BASED ON THE MATERIALS OF RUSSIAN AND ENGLISH)

SUMMARY

This article deals with the description and analysis of morphological means of negation in English and Russian. 3 variants of modal negation are described in modern Russian: double, general and individual. As well problems of modal relations of negation which are expressed by means of intonation referring to conversational speech are studied: a number of problems of morphological way of expressing negation which refer to affixation representing by suffixation and prefixation are also investigated.

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2017

РОЛЬ ИНФОРМАТИКИ В ОБУЧЕНИИ КУРСА МАТЕМАТИКИ

Фахрадин Алиев,
доцент кафедры методики
преподавания математики
СГУ E-mail:af_64@mail.ru

Рецензенты: док. фил. по мат. С.Б.Акберова,
док. фил. по мат. Х.С.Гасанова

Açarsözlər: informatika, alqoritm, riyazimetodlar, düşüncə, optimal

Ключевые слова: информатика, алгоритм, математические методы, мышление, оптимальные

Key words: computer science, algorithm, mathematical methods, thinking, optimum

Математика и информатика имеют общие объекты исследования, например, алгоритмы. Для математики алгоритмы – одно из фундаментальных понятий оснований математики, а информатика ставит своей задачей разрабатывать практически удобные методы синтеза конкретных систем, в том числе и алгоритмов. Отсюда логико-алгоритмический метод или алгоритмизация обучения понимается в двух смыслах: а) обучение учащихся алгоритмам, б) построение и использование алгоритмов самого обучения.

I. Под алгоритмом, как известно, понимается общепринятое, и однозначное предписание, определяющее процесс последовательного преобразования исходных данных в искомый результат. В математике алгоритмов для решения задач разных классов, поэтому обучение математике на любом уровне обязательно включает обучение алгоритмам. Умение формулировать и применять алгоритмы важно не только для развития математического мышления и математических умений; оно означает также и умение вообще формулировать правила и выполнять их, что важно в любой сфере человеческой деятельности и имеет, поэтому огромное воспитательное значение.

II. Второй аспект логико-алгоритмического метода состоит в построении алгоритмов обучения. Реальный процесс обучения состоит из определенных действий, с помощью которых, учитель традиционно решает определенные дидактические задачи. Построенный алгоритм обучения должен быть осуществим не только теоретически, но

и практически, учитывать особенности учащихся данного класса.

Информатика занимается также созданием аппарата, удобного для выполнения преобразований алгоритмов: вместо простейшей формы представления информации в виде слов в абстрактном алфавите, конструируются сложные структуры, необходимые для реализации алгоритмов на ЭВМ – алгоритмические языки. Процесс подготовки задач для решения на ЭВМ называется программированием. Существуют две системы программирования учебного материала – «линейная» и «разветвленная», разработанные еще в 50-60 годах, когда возникло и получило большую популярность программированное обучение. В линейной программе учебный материал подается очень небольшими «кадрами», содержащими, как правило, довольно простой вопрос по этому материалу. Предполагается, что ученик, внимательно прочитавший этот и предшествующий материал, может безошибочно ответить на вопрос. При переходе к следующему «кадру» ученик узнает, правильно ли он ответил на вопрос предыдущего «кадра» сравнением своего ответа с верным. Вопросы имеют, главным образом, обучающий, а не контролирующий характер, «кадры» содержат обучение выполнению тождественных преобразований, доказательству теорем, решению задач. В разветвленной программе учебный материал разбивается на порции несущие значительно большую информацию. В конце «кадра» содержит вопрос, ответ на который учащиеся не формулируют сами, а выбирает из приведенных здесь же нескольких вариан-

тов ответов, из которых только один правильный. Неправильные ответы составляются с учетом вероятных ошибок учащихся, против каждого из них указывается страница, к которой нужно обратиться после выбора ответа. Учащийся выбравший правильный ответ, отсылается к странице, на котором изложена следующая порция нового материала. Учащийся, выбравший неправильный ответ, отсылается к странице, на которой разъясняется допущенная ошибка и предлагается после этого вернуться к последнему «кадру». Прочитав его еще раз, учащийся может выбрать правильный ответ и перейти к следующему «кадру», или, допустив ошибку, открыть страницу, на которой она разъяснена, и так далее. Таким образом, учебник, построенный по такой программе, читается разными учащимися по-разному. Он дает возможность путем постановки соответствующих вопросов иногда направлять мысль учащихся по неверному пути, а потом при анализе неверного ответа раскрыть ошибочность его рассуждений. Это оказывается полезным для более глубокого усвоения материала. Здесь больше внимания уделяется не предупреждению ошибок, а контролю усвоения и разъяснению ошибок, что роднит этот метод с эвристическими методами обучения. Разветвленная программа ближе к реальному процессу обучения, т.к. она составлена с учетом возможных ошибок учащихся и лучше осуществляет индивидуальный подход в обучении. В целом, программирование обучения обладает достоинствами, способствующими лучшей реализации принципов дидактики, т.к. оно предусматривает:

- а) правильный отбор учебного материала;
- б) рациональную дозировку его подачи, рассчитанную на «оптимальные» алгоритмы обучения;
- в) активную самостоятельную деятельность ученика по усвоению учебного материала;
- г) обеспечение возможности каждому ученику работать со свойственной ему скоростью;

д) постоянный контроль за деятельностью обучаемого и ее результатами.

Однако за большим и широко разрекламированным подъемом программированного обучения наступил некоторый спад, объясняющийся, в частности необходимостью использования специально разработанных программированных учебников и технических средств обучения. Растет количество людей, профессионально занятых сбором, накоплением, обработкой, распространением и хранением информации. Компьютеризация обучения в настоящее время предполагает два направления:

а) компьютер как объект изучения, что в первую очередь связано с введением в школу предмета «Основы информатики и вычислительной техники»; б) компьютер как средство обучения. Первое направление создает предпосылки для значительного повышения эффективности учебной, а затем и будущей профессиональной деятельности человека, для усиления его интеллектуальной деятельности.

Применение компьютера в обучении – это, прежде всего, средство управления учебной деятельностью школьников: он обеспечивает индивидуализацию обучения «в массовом порядке»; помогает создать проблемную ситуацию; дает возможность учащемуся выступать в роли пользователя современной вычислительной техники получить доступ к самой различной информации, сделав ее средством деятельности; используя цвет, мультипликацию и т.п., усиливает наглядность учебного материала. Другие сильные стороны компьютера: новизна работы с ним вызывает у учащихся повышенный интерес и усиливает мотивы учения; с его помощью реализуется личностная манера общения; расширяются наборы применяемых учебных задач с использованием моделирования. Еще относительно недавно при определении места компьютера в учебном процессе сталкивались крайние взгляды: сплошная компьютеризация обучения и полный отказ от ЭВМ в школе. Сейчас вопрос ставится иначе где, когда и как целесообразно использовать компьютер. Выделяют два типа компьютерного обучения: а) непосредствен-

ное взаимодействие учащихся с компьютером, б) взаимодействие учащихся с компьютером через педагога, - обычно тогда, когда нельзя снабдить компьютером каждого ученика. В обоих случаях, необходимо учитывать, какие именно функции учителя и учащегося при этом автоматизируются и передаются компьютеру.

Для компьютеризации обучения необходима такая трактовка метода обучения, которая допускает его пооперационное описание и тем самым его технологизацию; отсюда – «новые информационные технологии обучения».

Как выразился А.П.Ершов, «математики тоже люди и им компьютер может помогать непосредственно, как и всем остальным»: он помогает провести вычислительный эксперимент с математической моделью, способствует визуализации абстракций и динамизации математических объектов, воспитанию базовых способностей и умений, систематизации математической теории, расширению математической практики, пробуждению первичного интереса. Однако в силу специфики целей обучения математике – не столько передать информацию, сколько научить решать «определенные» классы задач и развивать мышление учащихся – применение компьютера здесь вызывает определенные трудности. Из различных типов обучающих программ в практике обучения используются самые простые – контролируемые, вычислительные, иллюстративные, программы-тренажеры. Имея дело, как правило, лишь с образами и результатами решения задач, эти программы используют компьютер как большой калькулятор, а математика содержит не так уж много объектов для наглядной иллюстрации. Используемые обучающие программы, как правило, в режиме программированного обучения, не используют возможностей других методов обучения. Причины не только в особенностях математики как учебного предмета и целей его изучения, не только в проблемах материально-технического обеспечения, но больше всего в психолого-педагогических проблемах, без решения которых самые современные компьютеры при наличии мощно-

го программного обеспечения не могут сами по себе сделать обучение математике эффективным. Многие авторитетные специалисты полагают, что создание учебного обеспечения – более сложная задача, чем разработка программного обеспечения, и ее решение потребует еще немало времени и методических исследований.

Во-вторых, на основе этого анализ-определение целей изучения темы. В-третьих, это-составление тематического плана. В-четвертых, это-планирование урока, осуществление в следующей последовательности: 1) тема урока, 2) цели урока, 3) тип урока, 4) оборудование урока, 5) план урока, а) ведущие методы обучения, б) ход урока по схеме показанной ниже: Этапы урока; Деятельность учителя; Деятельность учащегося. Выбор методов обучения определяется различными условиями организации учебного процесса; выделим некоторые из них. Во-первых, это - возраст учащихся, что отмечается программой по математике для средней школы. В 5-6 классах для обобщения и систематизации изученного в начальной школе необходимы словесные методы обучения, а для изучения нового материала –наглядно – интуитивные, практические, индуктивные, алгоритмический метод. В 7-9 классах, где уже возможно повышение теоретического уровня изучения систематических курсов алгебры и геометрии, необходимо сочетание логической строгости с наглядностью, теоретические обобщения и дедуктивные умозаключения, практическая направленность преподавания математики. В 10-11 классах, наряду с методами логики, преобладают математические методы, абстрагирование, систематизация и обобщения изученного, прикладная направленность обучения математике. Во-вторых, это-содержание изучаемого материала, что следует из его логико-математического анализа. Этот анализ показывает, какие математические идеи и методы нужно использовать для его изучения; какие математические и учебные задачи включить в систему задач и упражнений; какие методы использовать на этапах работы над определениями, теоремами, задачи; можно ли использовать сравнение или аналогию с ранее изу-

ченным материалом; есть ли примерная методическая схема изучения данной темы. В-третьих, это - этапы усвоения знаний учащимися и соответствующие им этапы учебного процесса; в настоящее время при этом стараются учитывать и уровень усвоения знаний различными учащимися. В-четвертых, это – достижение развивающих и воспитательных целей обучения.

Актуальность проблемы: Внимания уделяется не предупреждению ошибок, а контролю усвоения и разъяснению ошибок, что роднит этот метод с эвристическими методами обучения.

Научная новизна проблемы: Логико-математический анализ учебного материала, который состоит в выделении понятийного аппарата и его структуры, свойств математических понятий и их структуры, основных идей и методов изучения этих свойств. Составление тематического плана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Машбиц Е.И. Компьютеризация обучения: проблемы и перспективы. М.: Знание.1986.
2. Информационные технологии в народном образовании. Методические разработки. М., 1991.
3. Гершунский В.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы. М.: Педагогика, 1987.
4. Заварыкин В.М., Житомирский В.Г., Лапчик М.П. Основы информатики и вычислительной техники. М.: Просвещение, 1989.
5. Воронов Ю.П. Компьютеризация: шаг в будущее. Новосибирск: Наука, 1990.
6. Кудрявцев Л.Д. Мысли о современной математике и ее изучении. М.: Наука, 1977.

F.Əliyev

İNFORMATİKANIN ROLU RİYAZİYYAT KURSUNUN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ

XÜLASƏ

Məqalədə pedaqoji sahə olan informatikanın təsirinə həsr olunur. İnformatika və riyaziyyatın əlaqəsi genişşəkildə öyrənilir. Əsasında məqalədə alqoritmin riyaziyyat və informatikanın sıx əlaqəsi göstərilir. Tematik planların qurulması və yazılmasında öz əksini tapır.

F.Aliyev

THE ROLE OF COMPUTER SCIENCE IN TEACHING MATHEMATICS

SUMMARY

The article deals with the influence of computer science which is considered one of pedagogical fields. The relation between computer science and mathematics is investigated in detail in the article. The main attention is given to the close relationship of algorithm with computer science and mathematics. It is expressed in making and writing thematic plans.

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2017

MƏTN ÜZƏRİNDƏ İŞİN NİTQ İNKİŞAFINDA ROLU

Səidə Əliyeva,

Bakı Qızlar Universitetinin müəllimi

E-mail: Saida_alieva@mail.ru

Rəyçilər: *ped. ü. fəls. dok., dos. P.M. Həsənova,*
ped. ü. fəls. dok., dos. F.M. Allahverdiyeva

Açar sözlər: *mətn, rabitə, proses, təcrübə, söz, dil, material*

Ключевые слова: *текст, связь, процесс, практика, слова, язык, материал*

Key words: *text, communication, process, experiment, word, language, material*

Mətn rabitəli nitqdır. Onun məzmunu təsvir olunan hadisə, forması isə səs kompleksidir, maddi qabıqdır. Öyrətmədə iki cəhət özünü qabarıq şəkildə göstərir: birincisi, hadisənin mahiyyətinin açılması; ikincisi, formaca quruluşunun aşkarlanması. Bu prosesdə dilin bütün sistemi hərəkətə gəlir. Öyrənmənin idrakına, mənəvi dünyasına təsir eləyir. Biliklər sisteminin formalaşmasına təkan verir. Bir şey aydındır ki, mətnin məzmununun açılması onun ifadə forması (dil quruluşu) ilə sıx əlaqədədir. Aydın məzmun, aydın nitq, yaxud əksinə, dürüst nitq dəqiq məzmunu şərtləndirir.

Təcrübədən çıxış etsək, onu da deyə bilərik ki, hadisəsiz söz, sözsüz də hadisə yoxdur. Mənimləmədə nitq fikrin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Buradan təbii sual meydana çıxır: öyrənmənin nitqini inkişaf etdirmək üçün bunlardan hansı (hadisə, yaxud maddi qabıq) əsasdır? Bizim fikrimizcə, öyrətmədə onların hər ikisinə eyni mövqedən yanaşılmalıdır. Çünki hadisə yoxsa, onu təsvir edəcək söz də yoxdur. Bu bizə əsas verir ki, deyək: mətnə qrammatik-semantik cəhətdən əlaqələnən, bağlanan, biri digərindən doğan və onu inkişaf etdirən cümlələrin özləri və onları təşkil edən dil elementləri vahid məqsədə xidmət eləyirlər. İfadə prosesində işlənən cümlələr və eləcə də sözlər özünün hər iki qütbündəki elementlərlə (səslər, sözlər, cümlələrlə) qrammatik-semantik cəhətdən əlaqələnirlər. Fikri ifadədə (mətnin açılışında) məzmunun müəyyən elementləri, hətta, bəzən hissəsi təzahür edir... İşin sonunda onlar məntiqi ardıcılıqla sıralanır, bütöv fikir doğuran mətn yaradır.

Mətn sintaksis materialıdır. Burada qurulan cümlələr eyni planlı və bərabərhüquqlu olurlar. Nitq prosesində onlardan biri atıldıqda,

qırıldıqda, ixtisara düşdükdə, fikrin məzmununa xələl gəlir, anlaşılmazlıq yaranır, semantik əlaqələr qırılır.

Araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, mətndəki dil materialların (sözlərin, birləşmələrin, cümlələrin) məqsədmüvafiq düzülüşü, onların bir-birini qrammatik-semantik cəhətdən izləməsi və tamamlanması fikrin bitkinliyini səciyyələndirir. Görkəmli dilçilərdən A.M.Peşkovski, V.N.Yarteeva, Ə.B.Abdullayev və başqaları mətnin iki mühüm əlamətini göstərirlər:

a) mətnə bitmiş bir fikrin ifadə olunması;
b) mətnə eyni məqsədə xidmət edən və eyni funksiyaları yerinə yetirən cümlələrin məzmun və qrammatik cəhətdən birləşməsi. Onu da qeyd edək ki, elə müxtəlif quruluşlu cümlələrin mətn daxilindəki mövcudluğunu zaman və şəxs kateqoriyaları ilə birlikdə modallıq, predikativlik və intonasiyalılıq şərtləndirir. İntonasiya və predikativliyi tənzimləyir və tamamlayır. İntonasiya mətndəki hər bir cümlənin sərhədini düzgün müəyyənəlməyə imkan verir. Ayırı-ayrı cümlələrin necə bağlanmasını göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, ibtidai siniflərdə proqram və dərsliklərdə praktik cəhət əsas götürülür. Öyrənmələr praktik məsələlər üzərində iş aparmalı olurlar. Bu baxımdan da onlar hər bir oxu və dil dərslərində praktik çalışmalarla qarşılaşırlar. Bəzən özləri də gördükləri, eşitdikləri, oxuduqları haqqında fikir söyləməli olurlar. Yaxud, mətnlər oxuyurlar. Onlar çox zaman ibtidai cümlələri intonasiyanı gözləməklə verməli olurlar. O da var ki, ibtidai siniflərdə öyrənmələrə durğu işarələri işlənməyən kiçik siniflərdə mətnlər təqdim edilir.

«Muzey günü idi, biz muzeyə getdik. Muzey yaxınlıqda yerləşirdi. Orda rəsm əsərlərinə baxdıq, əsərlər çox xoşumuza gəldi».

Sonra öyrənənlərə belə tapşırıq verildi: — intonasiyanı gözləməklə mətni oxuyun. Tapşırıq icra olunur. Səhvlərə düzəliş verilir. Sonra da tapşırığın ikinci mərhələsinə keçirilir: «Cümlələrin ilk hərfi böyük yazılmaqla lazımı durğu işarələrindən istifadə edin». Bu prosesdən sonra hər cümlədə kimin və nəyin haqqında danışıldığı, hansı işin görüldüyü öyrənənlərdən xəbər alınır. Belə çalışmalar əsasında sinif bir tərəfdən cümlə qurma bacarığına yiyələnir, sözlərə suallar qoyur, digər tərəfdən onlar ayrı-ayrı cümlələrdən mətn üzərində işə doğru istiqamətlənirlər. Müntəzəm aparılan belə çalışmalar əsasında oxuyanlar mətn üzrə işi müvəffəqiyyətlə icra edə bilirlər. Yaxud IX sinifdə Kim? Nə? Hara? sualları üzrə məşqdən sonra öyrənənlərə belə çalışma təqdim olunur: «Qaranlıq düşdü çoban yapıncısına bürünüb uzandı it sümüyün başına dolandı o, gecənin bir vaxtı qaraltı görüb hürdü çoban başını qaldırıb gördü ki, heç şey olmayıb itə bir parça ət atıb yatdı».

Sinifdən tələb olunur ki, hər cümlədən sonra səslərini alçaltdımaqla və fasilə verməklə çalışmanı oxusunlar.

Tapşırıq yerinə yetirilir, öyrədən deyir:

-Uşaqlar, bu çalışmada ikinci cümlə hansıdır?

- Çoban yapıncısına bürünüb uzandı.

- Bu cümlədə kim? və nə etdi? suallarına cavab alan sözləri deyiniz:

-Bu cümlədə nə etdi? sualına cavab olan söz «uzandı», kim? sualına cavab verən «çoban»dır.

-Yaxşı, bu çalışmanın beşinci cümləsi hansıdır?

-Çoban başını qaldırıb gördü ki, heç şey olmayıb.

-Bu cümlədə nəyi? sualına cavab olan sözü deyiniz.

Bütün sinif:

-Başını.

-Doğrudur, bu cümlələri necə müəyyənləşdirdiniz?

Birinci öyrənən:

-Hər cümlədə fikrin bitkinliyini müəyyənləşdirməyə çalışdım.

İkinci öyrənən:

-Cümlənin əvvəlində və sonunda səsimi bir qədər ucaltmışam, sonda isə alçaltdım, fasiləyə əməl etdim.

Öyrədən:

-İndi də ikinci və beşinci cümləni ixtisar etməklə çalışmanı oxuyun, hansı hadisə baş verdiyini izah edin.

Öyrənənlər çalışmanı sakit oxuyurlar. Nəhayət qərara gəlirlər:

-Mətdə anlaşılmazlıq yaranır.

Sonra öyrənənlərə təqdim olunan çalışmanın çətinlik dərəcəsi bir qədər də artırılır: oxuyun, mətdəki səhvləri düzəldib köçürün.

«Biz idman meydançasına. Getdik orada məktəblilərin idman yarışı. Keçirildi. Sinfimizin uşaqları. Bu yarışda iştirak etdilər. Yarışın qalibi üçüncülər. Oldu biz ikinci. Yeri tutduq»

Öyrənənlər mətni diqqətlə oxuyurlar, lakin tapşırığı icra edə bilmirlər. Öyrədən deyir:

-Uşaqlar bu çalışmada da intonasiyaya əməl olunmalıdır. Sizcə, «Biz idman meydançasına» cümlədirmi?

-Yox... Bu cümlə deyil.

-Nə üçün?

-Çünki burada bitmiş fikir ifadə olunmur.

-Bunun üçün daha nə lazımdır?

Öyrənənlər cavab verə bilmirlər.

Öyrədən izah edir:

-Doğrudur, burada cümlə bitməyib. Ona görə də burada fikir bitkinliyi yoxdur. Bura nə etdik? sözü də əlavə olunmalıdır. Odur ki, cümlə belə «nə etdik?» sualına da cavab verən söz tələb eləyir. O söz «getdik»dir. «Cümlə belədir: «Biz idman meydançasına getdik».

Öyrənənlərdən biri öyrədənin tələbi ilə həmin cümləni intonasiyanı gözləməklə təkrar edir. Onlar konkret fakt əsasında görürlər ki, cümlənin əvvəlində səs qalxır, intonasiya düz xətt üzrə davam edir, lakin «getdik»dən əvvəlki söz məntiqi vurğu tələb etdiyindən səs bir az da yüksəlir, sonra isə tədricən alçalır, fikir bitir, fasiləyə əməl olunur. Qalan cümlələr üzərində də belə iş gedir. Öyrənənlər hadisənin məzmunu ilə onu ifadə edən nitq materialı arasındakı əlaqələri başa düşürlər.

Mətn üzərində müxtəlif xarakterli aparılan belə işlər bir tərəfdən dili mənimsəməni intensivləşdirir, digər tərəfdən öyrənənlərin məntiqi təfəkkürünü və nitqini inkişaf etdirməyə kömək göstərir.

Mətn üzərində işin nitq inkişafında rolu

Problemin aktuallığı. Aktuallıq ondan ibarətdir ki, məqalədə araşdırılan problemin-mətn üzərində işin nitq inkişafında rolu probleminin tədqiqi ibtidai siniflərdə təhsil alan uşaqların nitqinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda bu, mənimsəmədə öyrənən nitqini inkişaf etdirmək yollarını da müəyyənləşdirməyə təsir göstərmiş olur.

Problemin yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi isə ondan ibarətdir ki, burada öyrənənlərin praktik

məsələlər üzərində iş aparma üsullarına toxunulur, Onların hər bir oxu və dil dərslərində praktik çalışmalarla hansı formada məşğul olmalarının istiqamətləri öyrənilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrantları istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəhimov A.N. Azərbaycan dili dərslərində monoloji nitqin inkişafı. Bakı: Maarif, 1998.
2. Rəhimov A.N. İbtidai siniflərdə oxu dərslərində rəbitəli nitqin inkişafı. Bakı: Çarşıoğlu, 1998.
3. Rəhimov A.N., Xudiyev N.M., Həsənov M.S. Azərbaycan dili: IV sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2003.
4. Abdullayev N.A. Oxu: IV sinif üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2002.
5. Ələkbərli M. İbtidai siniflərdə oxu. Bakı: Çarşıoğlu, 2002.

С.Алиева

РОЛЬ РАБОТЫ НАД ТЕКСТОМ В РАЗВИТИЕ РЕЧИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются основные ролевые вопросы работы над текстом в развитие речи учеников в начальных классах. А также указываются пути решения этих проблем с практической точки зрения.

S.Alieva

THE ROLE OF WORK ON TEXT IN THE DEVELOPMENT OF SPEECH

SUMMARY

The article deals with the role of work on text in the development of speech in primary schools.

In the article the problems in this field are investigated. The ways of solving these problems in practical way are shown.

Redaksiyaya daxil olub: 08.04.2017

TARİXİN TƏDRİSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR MƏSƏLƏSİ

Gülmar Fərəcova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: Gülmar.farajova@gmail.com

Rəyçilər: *tarix ü.fəls.dok. P. Ş. Səfərov,*
tarix ü.fəls.dok. A.Y. Piriyeva

Açar sözlər: *tarix, mədəniyyət, təlim, tədris, milli dəyərlər, sivilizasiyaya, sosial, iqtisadi*

Ключевые слова: *история, культура, обучение, образование, национальные ценности, цивилизация, социальные, экономические*

Key words: *history, culture, training, education, national values, civilization, social, economic*

Tarix elminin öyrənilməsi milli dəyər məsələsi ilə çox bağlıdır. Çünki tarixin mahiyyətini açmaq üçün mütləq öyrənilən ərazinin, bir ölkənin etnoqrafiyası, arxeologiyası, epigrafiyası haqqında məlumat olmalıdır. Hər bir elm kimi tarixin də tədrisində özünəməxsus cəhətlər var. Bunlardan ən əsası odur ki, tədris olunan tarixin öyrənilməsində xalqın müəyyən bir dövrə aid olan psixologiyasına yəni o dövrdəki əsas düşüncəsinə, əsas məşğuliyyətinə və ən əsası Milli dəyərlərinə çox geniş yer verilməlidir. Ümumiyyətlə tarixi prosesdə yüksək pilləsi olan sosioloji və ümumi tarixi anlayışlar sisteminin mənimsənilməsi şagirdlərin tarixi milli dəyərlərin öyrənməsinə zəmin yaradır. Tarixi prosesin qanunauyğunluqlarının açılması tarixi təzahürlər və proseslərin obyektiv, daxili, təkrarlanan əlaqələrini göstərməkdir (1, 232). Şagirdlər cəmiyyətin inkişafının obyektiv səbəblərinin şüurlu surətdə mənimsəmələri tarixi prosesi anlama bilməzlər. Onlar bilməlidirlər ki, hər bir faktın səbəbi ondan əvvəlki faktlardan ibarət olur. Onun özü isə sonrakı faktların səbəbi ola bilər. Hər böyük tarixi fakt çox zaman ictimai həyatın müxtəlif sahələrindəki bir sıra səbəblərdən, milli dəyərlərdən irəli gəlir.

Başlıca səbəb bir çox nəticələri bilavasitə deyil aralıq faktlar vasitəsilə əsaslanır. Məsələn? orta əsrlərdə kəndli üsyanının başlıca səbəbi kənd təsərrüfatında və sənətdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı idi. Lakin bu inkişafı üsyan arasında aşağıdakı aralıq vasitələr var idi. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, kəndlilərin və feodalların bu münasibətə cəlb edilməsi pul töycüsünün meydana gəlməsi və artması çoxalması kəndlilərin narazılığının güclənməsi.

Beləliklə, cəmiyyətin psixologiyasının, inkişafının və milli dəyərlərinin öyrənilməsi səbəb-nəticə əlaqələrinin əlaqələndirilməsi yolu ilə ola bilər. Dərsin gedişində şagirdlərin müstəqil fikirləri olmalıdır. Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də tərəkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsinə mühüm bacarıq və vərdislərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. (4, 11). Əxlaq tərbiyəsi məktəblilərin şüuruna, hisslərinə, davranışına məqsədyönlü və sistemlik təsir göstərir. Əxlaq tərbiyəsinin əsas vəzifəsi şagirdlərdə əxlaqi şüuru formalaşdırmaq, əxlaqi hissləri tərbiyə və inkişaf etdirmək, əxlaqi davranış bacarıqlarını və vərdislərini yaratmaqdan ibarətdir. (8, 364)

N.Dayri şagirdlərin milli dəyər əlaqələri ilə qanunauyğun əlaqələri başa düşməsi üçün hər yaş dövrünə aid olan şagird psixologiyasının, düşüncəsinin, fərdi xüsusiyyətlərinin düzgün nəzərə alınmasını Tarixin tədrisində əsas faktor kimi qeyd edir. Qanunauyğunluqlar dedikdə müəyyən zaman kəsiyində istər ölkəyə istərsə də orada yaşayan əhəlinin müəyyən mənada özünəməxsus xüsusiyyətlər qanunlar sistemi nəzərdə tutulur. Məsələn Mezolit dövründə (e. ə. 12 - 8-ci minilliklər) ox və kaman kəşf olundu, ovçuluq inkişaf etdi, sonra bunun nəticəsində maldarlıq yaranmağa başladı. Bu hadisələrin hər birində müəyyən qanunauyğunluq var və tarixin tədrisində səbəb-nəticə əlaqəsinə misal ola bilər. Həmçinin bir dövr ərzində hər hansı ixtiraların və ya bir məşğuliyyətin xüsusi olaraq inkişaf etməsi xalqın bacarığı, inki-

şaf meylləri, idrak fəaliyyəti, milli dəyərləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cür qanunauyğunluqların baş verməsi ilə ictimai hadisələrdə dəyişikliklər baş verir və hər hansı hadisənin qanunauyğunluqları meydana çıxır. Bu cür qanunauyğunluqların təhlil edilib öyrənilməsi nəticəsində əhalinin milli dəyərləri məsələsi əsas yer tutur. Tarixin tədrisi tarix elmi ilə hər vasitə ilə bağlıdır.

Deməli, qanunauyğun əlaqələrin öyrənilməsi, təhlil edilməsi Tarixin tədrisində əsasdır. Milli dəyərlərin tədrisində elmi cəhətlərdən başqa əsas yeri emosiya, ifadəli danışmaq, şagirdlərin maraqlarına, yaşına uyğun təsir etmə tutur. Şagirdlərdə tarixi proseslər və qanunauyğunluqları haqqında anlayışların formalaşması VI-VII siniflərdən başlanır. Burada əsas vəzifə şagirdlərə tarixi proseslərin gedişi və qanunauyğunluqlarını göstərməkdən, onlara ictimai həyatın hər bir dövrə aid olan milli dəyərlərinin zamanla dəyişə bilməsi səbəblərini axtarmağı öyrətməkdən ibarətdir. Şagirdlərin tarixi prosesləri və qanunauyğunluqları başa düşməsi üçün əsas iş yeni material öyrənilən dərslərdə aparılır və ümumiləşdirici dərslərdə davam etdirilir. Hadisələrin təşəkkül prosesi adətən təkrar - ümumiləşdirici dərslərdə aparılır. Müəllim dərslərdə ibtidai cəmiyyətin üç mərhələsi ibtidai insan sürüsünün yaranmasına, qəbilənin təşkilinə, əkinçilik və maldarlığın meydana gəlməsinə aid üç qrup şəkillərdən istifadə edir. Və ən əsası da o dövr inkişafı ilə bağlı xalqın inkişaf səviyyəsindən məlumat verir. O, şagirdlərə əvvəlcə insanın zahiri görkəmində olan dəyişiklikləri izləməyi sonra işləmək alətlərində insanların məşğuliyyətində və qəbilənin təşkilində baş verən dəyişiklikləri izləməyi, öyrənməyi tapşırır. Belə işi dərslərləri illüstrasiyalarla da aparmaq olar. Bu iş əsasən aşağı sinif şagirdlərində tətbiq olunur.

Peşəkar tarix müəllimləri yaxşı bilirlər ki, onlar neçə il dərslər deyirsə desinlər, bütün bu müddət ərzində onların özləri də öyrənməkdə davam edirlər. Bu baxımdan qədim latın məsəlində deyilir: "Nə qədər ki öyrədirik özümüz də öyrənirik". Müəllim təkcə tarix elminin inkişafını izləmir. Həm də öz fənnini tədris etməyi öyrənir. Novator müəllimlər həm başqalarının qabaqcıl təcrübələrini mənimsəyirlər həm də öz fəaliyyətlərində rəşional təcrü-

bədən istifadə edirlər. Təcrübəli tarix müəllimlərində özünü doğrultmuş üsullar toplanır. Bunların sayı artdıqca müəllimin də pedaqoji ustalığı və peşəkarlıq fəaliyyəti yüksəlir. Tarixi biliyin təlimində keçilən dövrün xüsusiyyətlərinə, təsvirlərinə, milli mənəvi dəyərlərinə geniş yer verilməlidir. Bu əsasən aşağı sinif şagirdlərinin təlimində daha özünəməxsus xüsusiyyətlər daşıyır. Aşağı siniflərdə tarixin tədrisində milli mənəvi dəyərlərin şifahi şərh metodu ilə və ya digər metodlarla öyrədilirsə uşaqların yaddaşında daha yaxşı qalır. Həm də aşağı siniflərdə təsvir, təsəvvürə çox geniş yer verilməlidir. Çünki bu cür təlimi daha tez qavrayır aşağı sinif şagirdləri. Tarixi milli dəyərlərin verilməsində əyani vasitələrin növü olan tədris kinofilmlərindən də istifadə etmək məqsədəuyğundur. Kinofilmlərdən istifadə etməzdən qabaq müəllim özü ona baxır, kadrların təsviri və diktör mətni olan montaj vərəqi ilə tanış olur.

Tarix tədrisi təcrübəsi təcrübəsində tədris filmlərindən istifadə olunmasının üç əsas üsulu müəyyən edilmişdir 1) qısametrajlı tədris filmindən (3-10 dəqiqədən çox olmamaqla) istifadə olunan dərslər. 2) kino dərsləri 3) dərslərdən kənar vaxtda filmə baxılması (3, 283). Məqsəd təkcə tarixi biliyi vermək deyil həm də şagirdlərin bacarıqlarını aşkara çıxarmaq, onlara milli mənəvi dəyərləri aşılamaqdan ibarətdir. Məqsəd tarix kursunun məzmunundan irəli gəlməlidir. Tələbat müəyyən edilərkən təkcə şagirdlərin idrak fəaliyyəti və tarixin təliminə ayrılmış vaxt nəzərdə tutulmur. Həm də metodikanın keçilən dərslərin inkişaf prosesi və dərslər prosesinin vəsaitlərlə təmin olunması dərslərin daha anlaşılqı keçməsi nəzərdə tutulur.

Tarix təliminə olan tələblərdən biri milli mənəvi dəyərlərin öyrənilməsində səthiliyin olmaması və faktların mənimsənilməsidir. V. Belinski yazırdı: "İdeyasız faktlar beyin üçün lazımsızdır". Milli mənəvi dəyərlərin tədrisindən başqa tarixin təliminin məqsədlərindən biri şagirdlərdə tarixə dair biliyi ümumiləşdirən və sistemləşdirən tarixi anlayışlar sisteminin təşəkkülündən ibarətdir. Bu sistemin əsasını nə təşkil edir, bu sistemin əsasını ibtidai-icma, quldarlıq və feodalizm, kapitalizm dövründəki ictimai-iqtisadi formasiyalar haqqında anlayışlar, milli dəyərlərin öyrədilməsi təşkil edir. Məsələn hər bir ərazidə

yaşamış xalqın hər bir dövrə aid olan ümumi, xüsusi milli mənəvi dəyərlər sistemi olmuşdur.

Azərbaycan tarixinə aid olan qədim və orta əsrlərə dair tarixi biliklər qavrayışını emosionallığı şagirdlərdə faktlara qarşı şəxsi münasibət aşılması, şagirdlərin tarixin sevimli qəhrəmanların həyatını öyrənmək istəməsi, əməyə məhəbbət və hörmət, igidlik və tənqitçilik hissləri təlimin ən mühüm tərbiyəvi məsələlərinin həlli üçün zəruri şərtlərdən biridir (1, 112). Lakin tarixi milli dəyərlərin təlim formasında öyrənilməsində emosionallığa, bədi təsvir vasitələrindən çox istifadə etmək dərsin gedişində müsbət amil deyil. Tarixi etnoqrafik biliklərə də xüsusi yer verilir.

Xalqın məşğuliyyəti, müəyyən bir dövr ərzində istifadə etdikləri alətlər əşyalar, yaşadıqları həyat fəaliyyətləri hətta yığcam ifadə olunmuş ayrı-ayrı faktlar gərəkdir ki, konkret hadisələrlə bağlı olsun. Milli dəyərlər prinsipinin tədrisi şagirdlərdə cansız, gərəksiz bir şey kimi qalmamalı yəni dərin və şüurlu biliklər qazanılmasına xidmət etməlidir. Tarixi milli mənəvi dəyərlərin mənimsənilməsi yalnız onları başa düşmək, yadda saxlamaq və bərpa etməyi bacarmaq demək deyil, həm də sonrakı tədris fəaliyyətində istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Yəni məsələn qədim dövrdən danışırıqsa bildiyimiz kimi orta paleolitdə insanların milli mənəvi dəyərlərinə təsir edən amillərdən biri axirətə inamın yaranması olmuşdur. Və bu dərs keçildikdən sonra növbəti dərslərdə bildiyimiz kimi tunc dövrü keçiləcəkdir. Tədris prosesində öyrəniləcək ki, Tunc dövründə insanlar dəfn olunan zaman yanlarına əşyalarını qoyurdular. Bu da bilavasitə o biri dünyaya inamın olmasını göstərir. Və bu axirətə inamla bağlıdır.

Buradan da bir motivasiya yaranır yəni yeni və köhnə dərsin əlaqələndirilməsi. Və bu zaman şagird əlaqələndirə bilər ki orta paleolitdə yaranan axirətə inam tunc dövründə daha da inkişaf etdi və dəfn zamanı alətlər qoyulmağa başlandı qəbirlərə. Təlimin bu cür keçirilməsi milli mənəvi dəyərlərə aid dərsdə sonrakı tədris fəaliyyətində dərslərin əlaqələndirilməsinə aiddir. Məlum faktları yeni faktlarla uyğunlaşdırmaq da çox mühümdür (5, 102).

Təlimdə müqayisələrin edilməsi, milli dəyərlərin dövrlərə, vilayətlərə görə müqayisə

edilməsi də geniş yayılmışdır. Müqayisə etmək onlardakı ümumi xassələri və fərqləri aşkar etməkdir. Məsələn dərs zamanı orta əsr dövrləri keçilirsə o zamana aid olan feodal dövrlərin oxşar və fərqli cəhətləri, süqut etmələrində oxşarlıq, rəblərin Azərbaycanda vergi və torpaq sisteminin tətbiq olunması və digər orta əsr dövrləri zamanında Azərbaycanda torpaq və verdi sistemindəki oxşarlıqların fərqli cəhətlərinin tapılması buna aiddir. Milli dəyərlərin şagirdlərin yaddaşında tam əks olunması üçün hadisənin inkişafını müəyyən etmək, faktları ümumi anlayışlar nöqtəyindən izah etmək deməkdir. Şagirdlərin yaddaşında dərsin daha yaxşı qalması üçün induksiya və deduksiyanın tətbiq olunması əhəmiyyətli səciyyə daşıya bilər. İnduksiya xüsusi hadisələrdən ümumiyyə keçmək, deduksiya ümumi hadisələrdən xüsusi cəhətlərin seçilib tapılması öyrənilməsidir. Milli dəyərlərdən bir də dövrə aid olan insanların məşğuliyyəti ola bilər. Məsələn bildiyimiz kimi mezolit dövründə ilk əkinçilik vərdisləri yarandı və neolit eneolit dövründə insanların əsas məşğuliyyəti əkinçilik oldu, çox geniş yayıldı və arxeoloji qazıntılar nəticəsində bu dövrə aid olan əkinçilik məskənləri tapılmışdır Azərbaycan ərazisindən. Qədim dövrə aid olan bu məlumatlara induksiya və deduksiyanı tətbiq edək.

Beləliklə, bildik ki mezolit dövründə əkinçilik yarandı və buradan belə nəticə çıxır ki demək mezolit dövründə Azərbaycanda əkinçilik məskənləri yaranacaq və inkişaf edəcəkdir. Bu induksiyadır. Neolit və Eneolit dövründə Azərbaycanda əkinçilik məskənlərinin tapıldığını öyrəndik və buradan da bilinir ki demək əkinçilik məskənləri neolit və eneolit dövründə tapılmışdırsa onun yaranması Mezolit dövründə olmuşdur. Bu deduksiya. Milli dəyərlərin öyrənilməsində şagirdlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. 5-ci sinif Ata yurdu dərslərinə nəzər salsaq görərik ki, bu kitabda Azərbaycan xalqının qədim dövrlərdən başlayaraq şagirdlərin yaşına uyğun olaraq milli mənəvi dəyərləri haqqında məlumatlar vardır. Tarixin tədrisi proqramında şagirdlərdə tarixə inam və hörmət hissinin formalaşdırmaq, humanizm ideyalarına, insan hüquqlarına, demokratik dəyərlərə, milli-mənəvi zəmininə əsaslanan, öz soy-kökünə, xalqına və millətinə hörmət,

Tarixin tədrisində milli-mənəvi dəyərlər məsələsi

vətənpərvərlik və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma kimi yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri tərbiyə etmək. Azərbaycan xalqının və digər xalqların dininə, dilinə, tarixi inkişafının müxtəlif məqamlarına maraq yaratmaq, öz ölkəmizin və bütün bəşəriyyətin mədəniyyətini qorumağa və yaşatmağa çalışmaq hissi aşılamaqdır.

Bütövlükdə Azərbaycan tarixi üzrə baza biliklərini müvafiq olaraq yaxın və uzaq ölkələrin tarixi ilə əlaqələndirmək bacarığı yaratmaq, şagirdlərdə onun yaşadığı region, rayon, şəhər və kəndin tarixinin tərkib hissəsi olması inamını aşılamaq və başqa milli mənəvi dəyərlərin şagirdlər tərəfindən dərinlən mənimsənilməsi üçün interaktiv təlimin bütün metodlarından istifadə etmək lazımdır. Elm ilə incəsənət arasında tarixi gerçəkliyin əks etdirilməsindəki mühüm fərqlərin əsası onların öz təbiətində, onların tək-tək halları və ümumi halları əks etdirmə üsullarındadır. Milli dəyərlərin öyrənilməsinə təkcə dərstdə deyil həm də dərslərlərin düzgün tərtib edilməsində xüsusi yer verilməlidir. Tarix dərslərində həssaslıq yəni həssas məsələlərə münasibətdə etik normalar gözlənilməlidir. (3, 245).

Tarix dərsi bir sıra komponentlərdən ibarətdir: 1) mətn (əsas, əlavə, izahedici). 2) mətndən kənar komponentlər 3) illüstrativ material, istiqamətləndirmə aparatı. Tarix təhsilinin "Sivilizasiyaya qədərki insanların həyatı" bölməsində şagirdlərə ən qədim insanların həyat əlamətləri, dəyərləri haqqında bilgilər verilir. Afrikada, Asiyada o cümlədən Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş insan izləri, yaşayış xüsusiyyətləri haqqında şagirdlər məlumatlandırılır. Müəllimin elmi mühazirə, müsahibəsi, normal emosional, düzgün, dəqiq, anlaşılıqlı dildə, ifadəli nitqi dərslərin mənimsənilməsində çox vacibdir. İnteraktiv təlimdə bütün sinif şagirdləri dərstdə iştirak etməlidir. (4, 132). Müəllim uşaqlara keçmiş dərslər və ümumiyyətlə keçilən mövzu haqqında məlumatlarının olmasını soruşur. Məktəblilərə ən qədim insanın müasir insandan fərqli-iri meymuna bənzəməsini, iki

ayağı üzərində gəzməsini və müasir insanın əcdadı olması mənimsənilməlidir.

Şagirdlər xronoloji ardıcılıqla qədim sivilizasiyalarda formalaşan coğrafi mühit, cəmiyyətin sosial-siyasi, iqtisadi həyatı, dini təsəvvürləri, mədəni nailiyyətləri, texnologiyanın inkişaf səviyyəsi ilə bağlı əldə etdikləri məlumatları müqayisəli təhlil edir və qiymətləndirir. Şagirdlər sivilisasiyanın ibtidai cəmiyyətdən fərqi, inkişaf xüsusiyyətlərini, Misir, Ön Asiya, Hindistan və Çində sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən dəyişiklikləri, dövlətin meydana gəlməsini, qədim dinlərin yaranması səbəblərini, Qədim şərq sivilisasiyalarının vəhdətini, inkişafı və tənəzzülü səbəblərini aydınlaşdırır.

Milli dəyərlərin tədrisində təhlilə geniş yer verilməlidir. Fərqli olan milli dəyərlərin xassələri və cəhətlərinin fikrən ayrılması, sintez isə hadisələrin hissələrinin fikrən birləşdirilməsi və yaxud onların əlamətlərinin, xassələrinin, cəhətlərinin fikrən uzaqlaşdırılması deməkdir. Şagirdlər Qərbi və Şərqi ölkələrində, o cümlədən Türk dünyasında həmçinin Azərbaycanda müasir sosial-iqtisadi proseslərin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır, ictimai inkişafda qloballaşmanı təhlil edir və nəticə çıxarırlar. Dərs prosesində şagirdlər keçmiş sovet respublikalarında bazar iqtisadiyyatına söykənən hüquqi, demokratik quruluşun yaradılması uğrunda mübarizə və insan hüquqlarının qorunmasının ön plana keçməsi proseslərini araşdırır və onlardan lazım olan nəticələri çıxarırlar.

Problemin elmi yeniliyi: Problemin elmi yeniliyi milli-mənəvi dəyərlərin məntiqi ardıcılığına, universallığa əsaslanır.

Problemin aktuallığı: Problem dəyərlərin aşılınması, onların mənfi və müsbət tərəflərinin təhlilini apardığı üçün, milli, mənəvi prinsipləri göz önündə tutduğu üçün hər zaman aktualdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Problem nəzəri və təcrübə əsaslarının vəhdətində dəyərlərin aşılınmasına, şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin artırılmasına diqqət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, 2009.
2. Qasımova L. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı: Nurlan, 2004.
3. Əmirəli R. Milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması əsas konseptual problem kimi // Mədəni maarif, 2010, № 3
4. Ümumtəhsil orta məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan tarixi dərslikləri. Bakı, 2010.
5. V-VI siniflərdə qədim dünya və orta əsrlər tarixi tədrisi metodikas: Müəllimlər üçün vəsait / F.P. Korovkin və N.J. Zəpərojetsin red. ilə. Bakı: Maarif, 1977.
6. Агасиева, Э. Азербайджанцы: особенности национального характера: Монография / Науч. ред. Ф.Ф. Касимзаде. Баку: Мутарджим, 2010.
7. Андриянов В.И. Гейдар Алиев . М.: Молодая гвардия, 2005.
8. Гусейнова И. Гейдар Алиев от политического руководителя к общенациональному лидеру: Монография Науч. ред. А.М.Гасанов; Баку: Тахсил, 2005.

Г. Фараджева

ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что при подготовке учебников и учебного курса, важное значение должны иметь материалы, служащие привитию ученикам национальных и моральных ценностей, а также развитию мышления учеников. В современный период учебники по истории оцениваются как по содержанию, так и по оформлению, их содержание, иллюстрации, фотографии, тексты, исторические факты должны мотивировать учащихся. В учебнике по истории средних веков дается обширная информация об обычаях и традициях, праздниках, городах, о культуре и искусстве древнего народа Азербайджанского государства.

G.Farajova

THE PROBLEM OF NATIONAL VALUES IN TEACHING HISTORY

SUMMARY

In the article it is noted that preparing textbooks and courses is very important in order to present the national and moral values, they have an important role in the development of students' thinking. In the modern period, history textbooks are evaluated both in content and in design, their content, illustrations, photographs, texts, historical facts motivate students. In the textbooks of the Middle Ages detailed information is given about the customs and traditions, holidays, cities, culture and art of the ancient state of Azerbaijan people.

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2017

TARIXİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Nilufər Vəliyeva,

ADPU

E-mail: niluferv@mail.ru

Rəyçilər: *prof. İ.İsayev,*
ped.ü.fəls.dok. D.Musayev

Açar sözlər: *interaktiv təlim, aktiv metod, planlaşdırma, dərs*

Ключевые слова: *интерактивное обучение, активный метод, планирование, урок*

Key words: *interactive learning, active method, planning, lesson*

Müasir dövrdə informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərin həcmnin və onların mənbələrinin artmasına, cəmiyyətdə informasiya partlayışına səbəb olmuş, bu biliklərin qeyri-ənənəvi təlim metodları əsasında mənimlənməsi istiqamətində tədqiqatlar genişlənməmişdir.

Ümumiyyətlə, təlim modelləri **passiv**, **aktiv** və **interaktiv** olmaqla üç əsas qrupa ayrılır. Passiv təlim və ya ekstraktiv təlim modelinin əsas xüsusiyyəti öyrənənlərin deyil, öyrədici mühitin fəallığının üstün olmasından ibarətdir. Bu, o deməkdir ki, şagirdlər təlim materiallarını bir-biri ilə ünsiyyətdə olmadan, heç bir yaradıcı məsələni həll etmədən müəllimin nitqindən və dərslikdəki mətnlərdən öyrənirlər. Belə modelə nümunə olaraq məktəb mühazirəsi şəklində aparılan ənənəvi dərs formalarını misal göstərmək. Ənənəvi dərs modeli uzun illərdir ki, tətbiq olunsa da, dərsə verilən ən yeni tələblər belə onun strukturunda uşaqların fəallığını təlim edə bilməmişdir. Aktiv və ya interaktiv metodlar isə bundan fərqli olaraq şagirdlərin müstəqilliyini və idrak fəallığını stimullaşdırmağa imkan yaradır. Bu təlim modeli adətən yaradıcı xarakterli ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi və şagird-müəllim münasibətləri sistemində ünsiyyətin zəruriliyinin təmin olunması tələbi ilə şərtlənir. Bu modelin əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, şagirdlər öyrənmə subyektini kimi yalnız özləri üçün çalışır, onlar müəllimdən başqa prosesin digər iştirakçıları ilə heç bir qarşılıqlı təsirdə ola bilmirlər.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, bu metodlar özünün birtərəfli istiqaməti, xüsusən müstəqil fəaliyyət, özünü təhsil, özünü-tərbiyə, özünü

inkişaf texnologiyaları üçün yetərli olsa da, qrupda təcrübə mübadiləsi və qarşılıqlı təsir bacarıqlarının inkişafını təmin edə bilmir. İnteraktiv təlimdə qrupda iştirakçıların sayı artanda, bu və ya digər dərəcədə kütləviləşəndə təlimin intensivliyi, hər bir iştirakçının faydalı iş əmsali” aşağı düşür, “Rengelmann effekti” özünü göstərir. Kiçik qruplarda iş prosesində rəqabət mühiti hökm sürdüyündən qrup üzvlərinin bir-birinə münasibətinin psixoloji məziyyətləri də dəyişir, əlaçılarla geridə qalan şagirdlərin münasibətlərində dəyişmələr yaranır (1, 275).

İnteraktiv təlim üsulları o zaman müsbət nəticə verə bilər ki, şagirdlər üçün müasir tələblərə cavab verən öyrədici mühit yaradılsın. Öyrədici mühit üç komponentdən ibarətdir: 1) sosial-psixoloji; 2) informasiya mühiti; 3) əşyavi mühit. (1, 386)

Digər tərəfdən, interaktivlik şagirdlərin özləri arasında da ola bilər. Əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edən, öyrənənlər və öyrədən eyni hüquqlu mövqedə dayanırlar. Təbii ki, müəllim öyrədən olaraq təşkilatçılıq, koordinator, məsləhətçi, fasilitator funksiyasını yerinə yetirir. Şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problemləri qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış strategiyasını hazırlamağa kömək edir, amma təlim tapşırıqları üzərində uşaqlar özləri birlikdə öz aralarında mübahisə edərək, diskussiya apararaq işləyirlər.

Bununla yanaşı, hər bir şagirdin öz fikri, ideyası olur. Mübadilə nəticəsində fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnir. Beləliklə, psixoloji ab-hava dəyişir. Qrupdakı zəif şagirdlər də müzakirədə fəal iştiraka qoşulurlar: məsələlərin müzakirəsi və kollektiv müzakirənin gedişində bir-birini dinləməyə alışırlar. Hər bir təlim tapşırığı-

nın bu cür həlli vasitəsilə onlar idraki axtarıclılıq taktikalarını təkmilləşdirir, təlimdə öz müvəffəqiyyət formülünü hər kəsin özü qurur.

Beləliklə, təlim prosesində şagirdlərarası əlaqə, qarşılıqlı təsir və əməkdaşlıq əsas olur. Təlim nəticəsi təlim prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı qüvvəsi ilə əldə edilir, şagirdlər təlim nəticələrinə görə öz üzərinə qarşılıqlı məsuliyyət götürürlər. Bunlar imkan verir ki, şagirdlər

–Biliyi qavrama prosesini daha anlaşıqlı etsinlər;

–Öz fikrini formalaşdırmağı, onu düzgün ifadə etməyi, öz nöqteyi-nəzəri əsaslandırmağı, müzakirələşdirməyi və sübut etməyi öyrənilər;

– Digərini eşitməyi, dinləməyi, alternativ fikrə hörmət etməyi öyrənilər (3,108).

İnteraktiv təlim şagirdlərə bilik vermə məsələlərində, həm də onları iradi, əxlaqi, əqli, estetik, mədəni, hüquqi dəyərlər yönündə inkişaf etdirib formalaşdırır. İnteraktiv metodları aktuallaşdıran bir sıra tələblər var:

1. İnsanların bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində yaşaması və hər kəsin özünün bu cəmiyyətdə yaşaya bilməsi ucun hazırlanması zərurəti;

2. Uşaqların 20-30 il əvvəlki zamana görə dünyagörüşünün, sosial, texniki məlumatlıq səviyyəsinin yüksək olması;

3. Deməli, çevik, düşündürücü idrak fəallığını doğurmayan metodlar uşaqların marağını təmin etmir, onları canlandırmır, fəaliyyətə qoşmur (4, 38).

Eyni zamanda müasir dərsin planlaşdırılmasından sonra, dərsə qədər, dərs prosesi və dərsdən sonrakı mərhələlərin geniş təhlili aparılmalı, dərsin məzmununa keçmədən əvvəl, mövzunun əhəmiyyəti, eləcə də onun öyrənənlər qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələrə dair

suallar formalaşdırılmalıdır. Bundan başqa sualların əksəriyyəti və tipləri elə seçilməlidir ki, öyrənənlərdə bilik (informasiyanı eşitdiyi formada təkrar etmək bacarığı), anlama (mövzuya dair hər hansı bir fikri öz sözləri ilə və ya hər hansı başqa bir yolla yenidən söyləmək bacarığı), tətbiq etmə (təzəcə öyrəndiyi üsuldan istifadə etməklə, yeni bir tapşırığı həll etmək bacarığı), analiz (mürəkkəb bir ideyanın səbəblərini, nəticələrini və digər tərkib hissələrini tapmaq bacarığı), sintez (bir neçə ideyanın bir yeni ideya ilə birləşdirilməsi, köhnə ideyanın yeni variantını tapma bacarığı) və qiymətləndirmə (konkret ideyanın, yaxud hər hansı bir prosesin izahı üçün tam uyğun gəldiyini qiymətləndirmək bacarığı) kimi bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşması təmin olunsun və dərsin düşünmə mərhələsində öyrənənlər özləri üçün müəyyən nəticələr çıxara bilsinlər (5, 3).

İnteraktiv təlim və onun əsasında duran interaktiv texnologiyalar öyrənmə subyektivi olan şagirdin daim öyrədici sistemin fəal avtonom elementi rolunda çıxış etməsini tələb edir. İnteraktiv təlim informasiyanın passiv rejimində deyil, fəal, problemlə situasiya rejimində mənimsənilməsini təmin edir ki, bu da interaktiv dialoji ünsiyyətə, əqli inkişafa yol açır.

Problemin aktuallığı: İnteraktiv təlim metodları biliklərin daha müstəqil və sərbəst qavranılmasında mühüm rol oynayır.

Problemin elmi yeniliyi: İnteraktiv təlim metodları əldə edilmiş biliklərin təcrübədən keçirilməsi əsasında konkretləşmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: İnteraktiv təlim metodlarından istifadə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir, elmi tədqiqat vərdişləri formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə. Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: ADPU, 2008.
2. Əmirov. M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal / interaktiv təlimi metodikası: Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2011.
3. Kərimov Y. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı, 2009.
4. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: ADPU, 2012.
5. Təhsildə müasir təlim metodları. "Həftə içi" qəz., 2016, 16 noyabr

Н. Велиева

**ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В
ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ**

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что в процессе обучения истории наиболее качественное восприятие и усвоение учебного материала происходит через интерактивные формы, методы и технологии обучения. Автор подчеркивает, что использование интерактивных методов обучения развивает логическое, критическое и творческое мышление и формирует исследовательские навыки.

N.Valiyeva,

THE ADVANTAGES OF USING INTERACTIVE METHODS IN TEACHING HISTORY

SUMMARY

In the article it is noted that in the process of teaching history the quality of acquisition depends on the use of different forms, methods and techniques of interactive method. The author notes that the use of teaching methods develops logical, critical and creative thinking and forms the ability of investigation.

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2017

TARIXİN MƏDƏNİYYƏT MƏZMUN XƏTTİ ÜZRƏ TƏDRİSİNİN MƏQSƏDİ

Rahilə Yusifzadə,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail:rehile@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü. elm. dok. prof. M. Əmirov,*
tarix ü.fəls. .dok., dos. Q. Bəşirov

Açar sözlər: *məktəb, mədəniyyət, şəxsiyyət, tarix tədrisi, tərbiyyə, dərslik, vətənpərvərlik*

Ключевые слова: *школа, культура, личность, преподавание истории, воспитание, учебник, патриотизм*

Key words: *school, culture, personality, teaching history, nurture, manual, patriotism*

Tarix təlimində ayrı-ayrı tarixi dövrlərin mədəniyyəti barəsində biliklərə yiyələnmək, mədəniyyətin təşəkkülü və inkişafı ilə siyasi, sosial-iqtisadi həyat arasındakı əlaqəni görməyə, qiymətləndirməyə imkan verir. Mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi həm də xalqların və sivilizasiyaların dünya mədəniyyətinin zənginləşməsindəki rolunun dəyərləndirməsində, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası münasibətlərin bəşəriyyətin sonrakı inkişafına təsirini müəyyənləşdirilməsində əsaslı rola malikdir (1, 14).

Tarix dərsləri ancaq faktların yadda saxlanmasını öyrətməməlidir, eyni zamanda şagirdə imkan yaratmalıdır ki, o problemlə vəziyyəti öz fikirləri ilə şərh etsin, tarixi məlumatlara müstəqil yönəlsin, tarixi hadisələr arasında səbəb nəticə əlaqələrini tapsın, ikinci dərəcə tarixi prosesdə əhəmiyyətini ayırmaq bacarığı inkişaf etsin (2, 195). Tarixin mədəniyyət məzmun xətti üzrə tədrisinin əsas məqsədi - insan həyatına daxil olan hər bir hadisənin ictimailəşdirməsinə imkan yaratmaq, şagirdlərə öz müqəddəratını təyin etməyə, onlara cəmiyyətdə öz yeri, öz tarixi köklərini anlatmaqdan ibarətdir.

Məktəbdə tarixin mədəniyyət məzmun xətti üzrə tədrisi şagirdin mənəvi-əxlaqi problemlərini həll etmək, eləcə də qiymətli məlumatlar üzərində fikir formalaşdırmağa imkan yaratmalıdır. Bu planda tarix təhsilinin əsas hədəfi hər şeydən əvvəl humanizmin tərbiyəsidir (3, 77). Tarixin mədəniyyət məzmun xətti üzrə tədrisinin əsas məsələsi – aktiv, demokratik özünüidarədə iştiraka bacarıqlı, öz mövqelərinin müdafiə edilməsində prinsipial, sosial yaradıcılığa bacarıqlı, vətəndaş, doğma mədəniyyətin keşiyini çəkən vətənpərvəri tərbiyə etməkdir. Lakin xalqın tarixi keçmişini öyrətmədən şagirdlərdə

əsl vətənpərvərlik hissini tərbiyə etmək olmaz. Müxtəlif mədəniyyətlərin bir biri ilə sıx əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşdirilməsi şagirdlərdə mədəniyyət anlayışını inkişaf etdirməyə imkan verir. İlk növbədə şagird anlamalıdır ki, onun mədəniyyəti dünya sivilizasiyasının ayrılmaz hissəsidir.

Tarixə bu tərz yanaşma gənc nəsildə ölkə tarixinin bir hissəsi olma hissini formalaşdırır. Tarixin mədəniyyət məzmun xətti üzrə tədrisi müxtəlif tarixi dövrlərdə insanların gündəlik həyatı haqqında materiallardan istifadəyə də geniş yer verir. Bu zaman mədəniyyət anlayışı tarix haqqında simvol rolunu oynayır (4, 94). Tarix təhsilində şagirdlərdə dünya görüşünün formalaşması cəhətdən ənənələrin və dəyərlərin ön plana çıxarılması da əsasdır. Müxtəlif xalqların tarix və mədəniyyətinin qarşılıqlı təsiri, tarixin müxtəlif mərhələləri, tələbələrdə tarixi biliyi formalaşdırır. Eyni zamanda bu cəhət onlara öz mədəniyyəti ilə yanaşı başqa xalqların da mədəni ənənələrinə hörməti aşılayır. Bu öz növbəsində şagirdin fəal düşünmə qabiliyyətinin inkişafına və sosial təcrübəyə səbəb olur. Mədəniyyətlərarası dialoqda şagirdlərin qabiliyyətinin formalaşması, mədəni xüsusiyyətləri dərk etmə imkanını yaradır. Şagird ilk növbədə dərk etməlidir ki, tarixi abidələrin mühafizəsi tarixi keçmişin mühafizəsidir. Mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi yerli tarixin ən əhəmiyyətli məsələlərindən biridir (4, 87). Məktəbdə tarixin mədəniyyət məzmun xətti üzrə tədrisinin ən əhəmiyyətli məsələlərindən biri təhsil alanların düşüncələrində keçmişə mühafizə edərək müasir dövrə inteqrasiya etdirmək və mədəniyyətə maraqlı fikrini aşılamaqdır (5,156).

Tarixin mədəniyyət məzmun xətti üzrə tədrisinin məqsədi

Bu mövzuda diqqət oxuyanların biliklərinin formalaşmasında canlı təsəvvürün böyük rolunu müəyyən edir. Müəllimin parlaq, canlı təsviri şagirdin düşünülmüş baxışından əvvəl keçmişin parlaq şəkillərini yenidən yaratmağa, o dərəcədə tədris materialını konkretləşdirməyə imkan verir, etibarlı bədii təsəvvürləri formalaşdırmaq üçün, həmçinin şagirdə emosional təsiri həyata keçirmək üçün, tərbiyəvi məsələlərin həlli üçün son dərəcə lazımdır. Tarixin mədəniyyət məzmun xətti üzrə tədris materialının şifahi ifadəsinin gedişatında müəllim fikrin nümunələrini və tarixi hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqənin izahını verir (5, 148).

Problemənin yeniliyi tarix təlimində mədəniyyət məzmun xəttinin əsas didaktik məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsidir

Problemənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işlənən mövzudan ümum təhsil məktəblərinin tarix müəllimləri və gənc tədqiqatçılar istifadə edə biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün tarix fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (VI-XI siniflər). Bakı, 2013.
2. Вагин А.А. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1968.
3. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории: В 2-х частях. М., 2002. Часть I.
4. Гора П.В. Методические приемы и средства наглядного обучения истории в средней школе. М., 1971.
5. Студеникин М.Т., Добролюбова В.И. Методика преподавания истории в начальной школе: Метод.пособие для учителя. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004.

Р. Юсифзаде

ЦЕЛЬ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ ПО СОДЕРЖАТЕЛЬНОЙ ЛИНИИ КУЛЬТУРЫ

РЕЗЮМЕ

В статье были изучены вопросы, методы и способы преподавания истории в V-XI классах по содержательной линии культуры. Автор отмечает, что изучение культуры других народов, наряду с уважением к собственной, формирует у учащихся уважение к другим культурам. Сохранение культурного наследия и передача его будущему поколению является основной целью предмета история.

R.Yusifzade

THE AIM OF TEACHING HISTORY ACCORDING TO THE CONTENT LINE OF ART

SUMMARY

The article deals with the ways and methods of teaching history according to the content line of art. The author notes that teaching other countries' art to students helps to form the feeling of respect to other nations' art. Preserving and passing historical heritage to future generation contains the main base of history.

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2017

MƏKTƏB RİYAZİYYAT KURSUNDA MƏRKƏZİ SİMMETRİYA METODUNUN TƏTBİQLƏRİ

Telli Məsimova,
ADPU

E-mail: telli_mesomova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov,*
ped.ü.fəls.dok. M.V. Abdullayeva

Açar sözlər: *riyaziyyat, proqram, məntiq, fəza, mərkəzi simmetriya*

Ключевые слова: *математика, программа, логика, пространственная, центральная симметрия*

Keywords: *mathematics, program, logic, spatial, central symmetry*

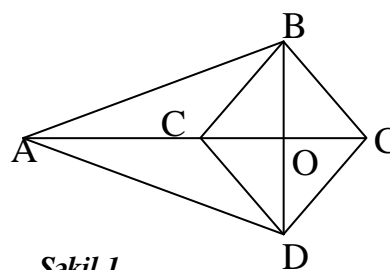
Bəzi həndəsə məsələlərini həll etmək üçün onların şərtindəki müxtəlif elementləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq lazım gəlir. Belə məsələlərdə bəzən nöqtəyə nəzərən simmetriyadan istifadə etmək əlverişli olur. Məqsədə uyğun seçilmiş mərkəzə nəzərən fiqurun bir hissəsi müstəvinin başqa bir hissəsinə köçürülür, bununla da fiqurun müxtəlif hissələrini bir-birinə yaxınlaşdırmaq və verilənləri çertyoja daxil etmək mümkün olur. Nəticədə məsələ, həlli əvvəlcədən bizə məlum olan məsələyə, və ya həlli verilən məsələyə nəzərən daha asan olan məsələyə gətirilir.

Aşkardır ki, bu məsələ həll edildikdən sonra əvvəlcədən bizə verilmiş məsələ öz-özlüyündə həll olunmuş olur. Oxa nəzərən simmetriyada əsas iş simmetriya oxunun seçilməsi olduğu kimi nöqtəyə nəzərən simmetriya metodunda mərkəzin seçilməsi də əsas iş sayılmalıdır. Bu metodda bəzən simmetriya mərkəzi məsələnin şərtində aşkar şəkildə verilir və verilmiş fiqurun bu nöqtəyə nəzərən müəyyən hissəsinə simmetrik olan fiqurun qurulması tələb edilir. Bəzi məsələlərdə isə bu şərt aşkar verilmir. Lakin mühakimədən sonra simmetriya mərkəzini fiqurun bu və ya digər hissəsində axtarmalı oluruq. Bəzi hallarda isə simmetriya mərkəzini fiqurun yerləşdiyi müstəvidə fiqurun xaricində axtarmalı oluruq.

Burada şagirdlərin rastlaşdığı əsas çətinlik üçüncü haldır. Fikrimizcə, birinci iki hala aid lazımı qədər məsələ həll edilmiş olarsa, üçüncü halı da, şagirdlər asan başa düşürlər. Nümunə göstərək:

Məsələ 1: ABCD dördbucaqlısında BD, diaqonallarının O, kəsişmə nöqtəsində yarıya bölünür, $OA > OC$ olarsa, $A > C$ olduğunu isbat edin.

İsbatı: $Z_0(C) \rightarrow C'$ olsun (şəkil 1).

Şəkil 1.

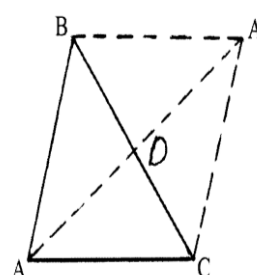
Bu halda BCDC' dördbucaqlısı paraleoqram olar və buna görə də $\angle BC'D = \angle BCD$ olar. Üçbucağın xarici bucağı özünə qonşu olmayan daxili bucaqların hər birindən böyük olduğu üçün:

$\angle B < \angle C'C > \angle C'AB$ və $\angle C < \angle C'D > \angle C'AD$. Bərabərsizlikləri tərəf-tərəfə toplasaq, $\angle B'C'D < \angle BAD$ və ya $\angle BCD < \angle BAD$. Deməli $\angle A < \angle C$ olur.

Məsələ 2: İsbat edin ki, üçbucağın ixtiyari medianı, arasında qaldığı tərəflərin cəmi ilə üçüncü tərəfin fərqi yarıya kiçik, bu tərəflərin cəmi ilə üçüncü tərəfin fərqi yarıya böyükdür.

İsbatı: ABC verilmiş üçbucaq, AD isə BC tərəfinə çəkilmiş median olsun.

$Z_0(A) \rightarrow A'$ olsun (şəkil 2).

Şəkil 2.

$\Delta ACA'$ -dən $AA' < AC + CA'$ və

ya $2m_a < b + c$, burada isə

$$m_a < \frac{b+c}{2} \text{ alarıq.}$$

ΔDAC -dən: $AD > AC - CD$ və

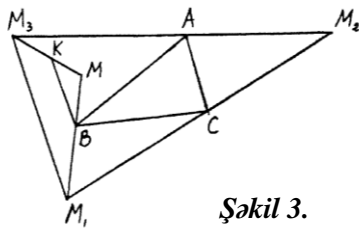
$$\text{ya } m_a > \frac{a}{2}.$$

Sonuncu bərabərlikləri tərəf-tərəfə toplasaq:

$$2m_a > b + c - a \text{ və ya } m_a > \frac{b+c-a}{2} \text{ alarıq.}$$

$$\text{Beləliklə, } \frac{b+c-a}{2} < m_a < \frac{b+c}{2}$$

Məsələ 3: ABC üçbucağının müstəvisi üzərində M nöqtəsi verilmişdir. (şəkil 3).

Şəkil 3.

$Z_A(M_2) \rightarrow M_1$, $Z(M_1)$, $Z_C(M_1) \rightarrow M_2$,
 $Z_A(M_2) \rightarrow M_3$ nöqtələrini qurun.

1) verilən üçbucağın tərəflərinin a, b və c olduğunu bilərək, $M_1M_2M_3$ üçbucağının tərəflərini tapın.

2) M və M_3 nöqtələrinin K simmetriya mərkəzinin M nöqtəsinin seçilməsindən asılı olmadığını göstərin.

Həlli: Mərkəzi simmetriyanın tərəflərindən aşkar görünür ki, verilən üçbucağın $M_1M_2M_3$ üçbucağın orta xəttidir. Ona görə də, $M_2M_3 = 2a$, $M_3M_1 = 2b$, $M_1M_2 = 2c$ 2)-ci şərtdə görə $Z_K(M) \rightarrow M_3$ və $Z_B(M) \rightarrow M_1$ olduğundan yenə də mərkəzi simmetriyanın tərifinə əsasən alarıq ki, KB düz xətt parçası M_1MM_3 üçbucağının orta xəttidir. Onda orta xəttin xassəsinə əsasən $KB = \frac{1}{2}M_1M_3 = \frac{1}{2} \cdot 2b = b$ və $KB \parallel M_1M_3 \parallel AC$ olduğundan $KB \parallel AC$ və $KB = b$ -dir. AC verilən üçbucağın tərəfi, b isə onun uzunluğudur. Asılı deyil.

Problemin aktuallığı: Məktəb həndəsə kursunda mərkəzi simmetriyaya aid məsələlər həllinin metodikası və sisteməlik tədris prosesi.

Problemin elmi yeniliyi: Mövzunun nəzəri və praktik materialının şagirdlərin fəza təsəvvürü və məntiqi təfəkkürünün hesablama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindəki əsas xüsusiyyətləri göstərilməlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələrinin kütləvi olaraq tətbiqinə nail olmaq, bu kimi məsələlər həllinin təlimin keyfiyyətə bunun təsirini öyrənmək, metodik sistemin təkmilləşdirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S., Acalova N.A. Xudaverdiyeva G.N. Həndəsədən qurma məsələlərinin həlli metodları: Metodik göstəriş. Bakı: N. Tusi adına ADPU, 1993.
2. Adıgözəlov A.S., Əliyeva T.M. Riyaziyyatın tədrisi prosesində fənlərarası əlaqələrin tətbiqi. Bakı: Maarif, 1983.
3. Антонов Н.С. Интегративная функция обучения. Современные проблемы методики преподавания математики. М.1985.
4. Васильев Н.Б. Гутенмахер В.Л. Прямые и кривые. М., 2006.

T. Масимова

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ЦЕНТРАЛЬНОЙ СИММЕТРИИ НА ШКОЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена ознакомлению учащихся с историей математики в непосредственной связи с системным объяснением программного материала. Автор статьи подчеркивает важность методики решения задач, относящихся к центральной симметрии на школьном курсе

геометрии. Теоретические и практические материалы по данной теме развивают пространственное воображение, логическое мышление и навыки вычисления учащихся.

T. Masimova

**THE APPLICATION OF CENTRAL SYMMETRY
METHODS AT MATHEMATICS COURSE IN SCHOOLS**

SUMMARY

The article deals with introducing students with the history of mathematics in connection its systematic explanation according to program material. The author emphasizes the importance of methods used in solving exercises dealing with central symmetry at mathematics course. In the article the main features of theoretical and practical materials in the development of students' logical thinking is mentioned.

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2017

RİYAZIYYATIN TƏDRİSİNDƏ MƏNTİQLİ MƏSƏLƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA

Günəl Həmidova,

ADPU

E-mail: hemidova-gunel@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü. elm.dok., prof. A. Adıgözəlov,
ped.ü.fəls.dok., dos. T.M. Əliyeva*

Açar sözlər: *şagird, məntiqi, bacarıq, misal, çoxluq, riyaziyyat*

Ключевые слова: *студент, логический, умение, пример, множество, математика*

Key words: *student, logic, skill, exercise, cluster, mathematics*

Riyazi təhsil şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi ilə bərabər, riyazi təfəkkürün inkişafı kimi ali mərhələlərdən də ibarətdir. Şagirdlərdə tədqiqat aparmağa, yaradıcılığa meyl fikrini toplamaq, məntiqi nəticə çıxarmaq, təxəyyül və fantaziya qabiliyyətləri kimi müxtəlif keyfiyyətlər formalaşdırmaq çox vacibdir. Bu keyfiyyətlərdən ən mühümü məsələ həlli prosesində şagirdlərdə evristik yaradıcılığın aşılması, inkişaf etdirilməsidir. Bu prosesi aşağıdakı göstərilən mərhələlər üzrə həyata keçirtmək olar:

1. Məsələ həll etmək bacarığı:

Qoyulmuş məsələni həll etmək üçün lazım olan riyazi biliklərin məcmusu və onlardan istifadə edilməsi səviyyəsi şagirdin məsələ həll etmək bacarığını müəyyən edir. Deməli, məsələni həll etmək bacarığının yaranması üçün zəruri olan riyazi biliklərin və təfəkkür əməliyyatlarının məcmusunu yaratmaq lazımdır. Burada şagirdlərin düşünmək bacarığına xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır.

Riyaziyyatın öyrənilməsi zamanı şagirdlərin təfəkkür əməliyyatlarından intuisiya, müşahidə, təcrübə, təhlil, analiz, tərkib, sintez, müqayisə, analogiya, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə və s. istifadə olunmasına nə qədər geniş yer verilsə şagirdlərin düşünmə qabiliyyətləri o qədər inkişaf edər və biliklər şüurlu və fəal mənimsənilər.

Düşünmək bacarığının əsasını məsələ həlli zamanı aşağıdakılar təşkil edilir:

1. Məsələni təhlil etmək;

2. Veriləndən axtarılan doğru lazım olan məchulları məlumatlarla ifadə etmək və ya məsələni məlum məsələlər sinfinə aid olan şəkllə salmağı bacarmaq;

3. Məsələnin situasiyalarını aşkara çıxarmaq, lazım anlayış və faktların yeni kombinasiyalarını yaratmaq;

4. Məsələnin şərtinə uyğun sadə riyazi modelini qurmaq, qrafik, sxematik və s. olaraq məsələni təsvir etmək;

5. Fikrində eksperiment canlandırmaq, onun aralıq və son nəticəsini əvvəlcədən görə bilmək, induktiv fərziyyə qurmaq, verilmiş məsələni ayrı ayrılıqda həll edilə bilən və ümumi əsas məsələnin həllinə gətirilən alt məsələlərə ayırmağı bacarmaq;

6. İnduktiv axtarış düşüncələrini intuisiyasını məntiq və sağlam düşüncə ilə məhdudlaşdırmağı, irəli sürülmüş fərziyyəni deduktiv yolla yoxlamağı, əks misal gətirməklə dəqiqləşdirməyi bacarmaq;

7. Verilmiş məsələ situasiyası üçün alınmış nəticələri uyğunlaşdırmaq;

8. Alınmış həlli qısa və aydın qeyd etmək, aparıcı ideyanı əyani olaraq bir daha göstərmək;

9. Müxtəlif nöqteyi-nəzərdən düzgünlük, qənaətçilik, estetiklik, əhəmiyyətlik məsələ həllinin nəticəsini qiymətləndirməyi, ümumiləşdirməyi, xüsusi halları araşdırmağı bacarmaq və s.

Düşünmək bacarığı, məlum elmi biliklərini hər tərəfli metodlarının inşası, məsələ həllinin ümumi fənlərinin birliyi evristik forma kimi ifadə olunur və qeyri-standart məsələlərinin həllində effekti yüksəldir.

Məsələ həll etmək bacarığı riyaziyyatın tədrisi prosesində sadə məsələlərin həlli zamanı formalaşmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə şagirdlərdə fikirləşmək, düşünmək, axtarmaq bacarığı aşılmalıdır və bu işə ibtidai siniflərdən ciddi fikir verilməlidir.

İbtidai sinifdən yeni gəlmiş şagirdlər müəllimin hər bir tələbini çox həvəslə yerinə ye-

tirməyə səy göstərir. Onlar hələ ibtidai sinif müəlliminin qoyduğu qanunlardan kənara çıxma bilmirlər. hətta "buradan yazmaq olar?"; "xətt çəkimi?" və s. suallar da meydana çıxır.

Bu halda mövzuya yaradıcı münasibəti təmin etmək üçün şagirdlər bilməlidir ki, müəllim onlardan:

1. Məsələnin müxtəlif həlli üsullarını;
2. Aparılmış əməliyyatı təhlil etməyi;
3. Bir neçə analogi halları ümumiləşdirməyi;
4. Yeni öyrənilən məsələdə məlumatlardan istifadə etməyi bacarmağı gözləyir.

Problemnin aktuallığı: Riyaziyyatın öyrənilməsi zamanı şagirdlərin təfəkkür əməliyyatlarından intuisiya, müşahidə, təcrübə, təhlil, analiz, tərkib,

sintez, müqayisə, analogiya, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə və s. istifadə olunmasına nə qədər geniş yer verilsə şagirdlərin düşünmə qabiliyyətləri o qədər inkişaf edər.

Problemnin elmi yeniliyi: Verilmiş məsələnin situasiyasının strukturunu meydana çıxartmaq, bu strukturunun müxtəlif hallarını yaratmaq; sərbəst olaraq uyğun mikro nəzəriyyə toplusu ilə işləmək, məsələnin ümumi strukturu üçün lazım olan və ya həll axtarışı üçün aparıcı rol oynayan detalları aşkara çıxarmağı bacarmaq.

Problemnin praktik əhəmiyyəti: Şagirdlərdə məsələ həll etmək bacarığının formalaşması, onların məsələ həlli prosesində məhsuldar işini təmin edir. Riyaziyyatın tədrisinin səmərəliliyini, tərbiyə edici və inkişafetdirici keyfiyyətini yüksəldir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2006.
2. Əliyeva T.M., Adıgözəlov A.S., Mütəllibov T.E. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. I-II hissələr. Bakı: ADPU, 1993.
3. Ağayeva B.Ə. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 1961.
4. Ağayev B.Ə., İbrahimov Ə.Y., Kreymer A.Y. Səkkiz illik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. I-II hissə, Bakı: Maarif, 1972, 1973.

G. Гамидова

О ЗНАЧЕНИИ ЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается значение использования логических задач при преподавании математики. Автор отмечает, что данные задачи не только развивают умения анализировать, рассуждать, комбинировать, обобщать, но и активно формируют весь процесс мышления. В заключение подчеркивается, что решение логических задач способствуют разностороннему развитию учащихся, повышает уровень активности учащихся, создает благоприятные условия для самоутверждения, что приводит к улучшению успеваемости.

G. Hamidova

ABOUT THE IMPORTANCE OF LOGICAL EXERCISES IN TEACHING MATHEMATICS

SUMMARY

The article deals with the importance of using logical exercises in teaching mathematics. These types of exercises develop not only the ability of analyzing, observation and generalization but all kinds of thinking. In conclusion it is noted that solving logical exercises develops students ability of acquisition and increases the quality of work during this process.

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2017

HƏNDƏSİ ÇEVRİLMƏLƏRİN MƏKTƏB HƏNDƏSƏ KURSUNDA YERİ

Pərvanə Məmmədli,
ADPU

E-mail: mamedli.pervane06@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəl.dok. dos. A.Q.Cəfərov,*
ped.ü.fəl.dok. dos. N.V.Nəsirov

Açar sözlər: *riyaziyyat, fəza, məntiq, misal, bərabərlik*

Ключевые слова: *математический, пространственный, логика, пример, равенство*

Key words: *mathematics, spatial, logic, for exercise, equality*

Məlum olduğu kimi həndəsi çevrilmələrin riyaziyyatın tədrisində böyük nəzəri, praktik və tərbiyəvi rolu olmuş, məktəb islahatının həyata keçirildiyi hal - hazırkı dövrdə isə bu daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Belə ki, fəza münasibətlərini əks etdirən və başqa fənlər üçün zəruri olan əsas həndəsi faktları şagirdlərə mənimsətməkdə və şagirdlərin fəza təsəvvürlərinin inkişafını müasir elmi-nəzəriyyəyə uyğunlaşdırmaqda, onları həndəsənin məntiqi quruluşu ilə tanış etməkdə, riyazi təfəkkürü inkişaf etdirməkdə həndəsi çevrilmələrin əvəzsiz fayda verdiyi şübhəsizdir. Digər tərəfdə, həndəsənin müxtəlif tətbiqlərində, onun vasitəsilə texnikanın əsaslarını öyrənməkdə, həmçinin həndəsə məsələlərinin həllində, həndəsi çevrilmələrin asanlaşdırıcı rolu məlumdur. Xüsusilə, onlar şagirdlərin fəza təsəvvürünün inkişaf etməsi üçün vasitə olan qurma, isbat və hesablama məsələlərinin effektiv üsullarını verir, adi üsulla çətin olan məsələləri daha sadə üsulla həll etməyə imkan verir, bu zaman həll həddən artıq sadə, inandırıcı və əyani olur. İlk dəfə şagirdlər həndəsi çevrilmələr haqqında sistemativ biliyi "Fiqurların çevrilməsi" mövzusu öyrənərkən alırlar.

Müəyyən bir düz xətt boyunca qatlamaqla bir hissəsini digəri üzərinə gətirmək mümkün olan bütün hallara aid teoremləri (bunlara misal olaraq, orta perpendikulyarın, bucaq tən bölənin, bərabəryanlı üçbucaq və trapesin, diametrə

perpendikulyar olan vətərin, eyni bir nöqtədən çevrəyə çəkilmiş toxunanlarının, kəsişən iki çevrənin ortaq vətərinin bir nöqtədən düz xəttə çəkilmiş maillərin, romb və kvadratın xassələrini istifadə edən teoremləri və s. göstərmək olar) eləcə də üçbucaqların bərabərlik əlamətlərinin ox simmetriyasının tətbiqi ilə asanlıqla isbat etmək olar.

Çalışma 1: AB düz xəttinin bir tərəfində C və D nöqtələri verilmişdir. AB düz xətti üzərində elə bir X nöqtəsi tapın ki, onun C və D nöqtələrindən məsafələri cəmi ən kiçik olsun.

Tapşırıq 1: Məsələyə praktik məzmun verin.

Tapşırıq 2: Bu məsələni sizə məlum olan hansı məsələyə gətirmək olar? Həmin məsələnin həllini yada salın.

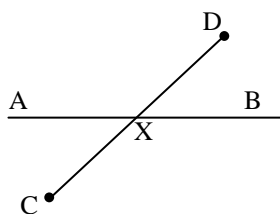
Tapşırıq 3: Verilən məsələni həmin məsələyə necə gətirmək olar?

Tapşırıq 4: Hər 2 məsələnin həllinə aid certyoju verilən cədvələ köçürün.

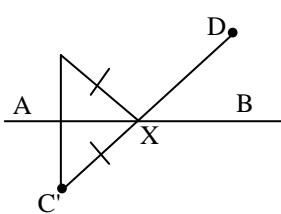
Tapşırıq 5: Şərtə verilən nöqtələrdən birini düz xətt, digərini isə çevrə ilə əvəz edərək yeni məsələlər tərtib edin. Bu məsələlər öz növbəsində hansı məsələlərə gətirə bilər? Əvvəlki misallardan istifadə edərək bu məsələlərin həlli certyojlarını əvvəlki cədvəldə sxematik qurun.

Tapşırıq 6: Verilən məsələdə şərti saxlayan, tələb olunanı elə dəyişin ki, alınan yeni məsələnin həlli üsulu əvvəlki ilə eyni olsun.

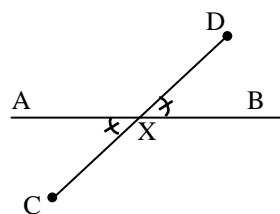
Tapşırıq 7: 1-5 tapşırıqlarını bu məsələ üçün də yerinə yetirsin.

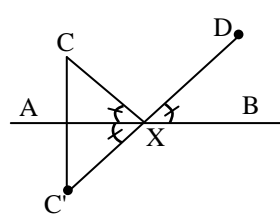
1.1

1.2

1.3

1.4

Şagirdləri belə çalışmaların yerinə yetirilməsinə alışdırmaq məqsədi ilə 1-ci çalışma sinifdə bilavasitə müəllimin rəhbərliyi ilə yerinə yetirilir. Əvvəl müəllim özü məsələyə aşağıdakı praktik məzmun verir, sonra isə riyazi məzmunu verilən məsələ ilə eyni olub, müxtəlif şəkillərdə istifadə edilmiş və real aləmdən götürülmüş məsələlər tərtib etməyi şagirdlərdən tələb edilir:

Şagirdlərə həndəsi çevrilmələrin tətbiqi ilə belə çalışmalar sistemini həll etdirməklə həm onların həlli üsulları eyni olan, biri digərinə gətirilən və məzmunca eyni olan məsələləri müstəqil şəkildə tərtib etməyə, hazır çertyojları oxumağa alışdırır, həm də bu yeni materialın şagirdlər tərəfindən şüurlu mənimsənilməsinə nail olur, keçilmiş materialı daha da möhkəmləndirir. Bu istiqamətdə aparılan işin nəticəsi sübut etmişdir ki, belə tapşırıqlar öyrənilən materialın şüurlu mənimsənilməsinə təmin edir, şagirdləri yaradıcı fəaliyyətə, axtarışa, daha çox öyrənməyə, düzgün əqli nəticə çıxarmağa sövq edir, ümumiyyətlə, onların məntiqi mühakimə yürütmək qabiliyyətini inkişaf etdirir, bütün bunlar isə dərslərin effektivliyini artırır. Məsələlərə praktik məzmun verməklə isə müəllim şagirdləri inandırır ki, onların məsələnin mücərrəd şəkli düşməsi heç də həyatdan, ətraf aləmdən uzaqlaşmaq demək deyildir, əksinə belə mücərrəd məsələ daha güclüdür, buna görə də daha geniş həyatı məsələləri əhatə edə bilər. Başqa sözlə, şagirdləri başa salmaq lazımdır ki, məhz riyaziyyatın da üstünlüyü orasındadır ki, riyazi məzmunca eyni olan, lakin real həyatdan götürülmüş çoxlu sayda məsələni bir mücərrəd məsələ şəklinə gətirmək olur. Məsələlərə praktik məzmun verməklə isə müəllim şagirdləri inandırır ki, onların məsələnin mücərrəd şəkli düşməsi

heç də həyatdan, ətraf aləmdən uzaqlaşmaq demək deyildir, əksinə belə mücərrəd məsələ daha güclüdür, buna görə də daha geniş həyatı məsələləri əhatə edə bilər. Başqa sözlə, şagirdləri başa salmaq lazımdır ki, məhz riyaziyyatın da üstünlüyü orasındadır ki, riyazi məzmunca eyni olan, lakin real həyatdan götürülmüş çoxlu sayda məsələni bir mücərrəd məsələ şəklinə gətirmək olur.

Problemin aktuallığı: Şagirdlərdə idrak prosesinin, xüsusən fəza təsəvvürü və məntiqi təfəkkürün daha yüksək səviyyəsi formalaşdırılmalıdır, habelə həndəsənin müasir təcrübəyə tətbiqləri göstərilməlidir. Şagirdləri ən sadə həndəsi çevrilmələr, onların tipləri ilə tanış etməyin, müvafiq məsələlər həlli vardişi və bacarıqlarını inkişaf etdirməyin metodik sistemini vermək. Qoyulan ümumi məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır. **1)** Məktəb həndəsə kursunda həndəsi çevrilmələr, onların növlərinin yeri və əhəmiyyətini göstərmək; **2)** Mövzunun tədrisinin elmi nəzəri əsaslarını şərh etmək; **3)** Həndəsi çevrilmələr, onların tiplərinin analitik sintetik öyrənilməsi metodikasını vermək.

Problemin elmi yeniliyi və nəzəri əhəmiyyəti. İlk dəfə olaraq məktəb riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasında: **1)** həndəsi çevrilmələr və onların növlərinin analitik sintetik öyrənilməsinin metodik sistemi verilmişdir; **2)** mövzunun nəzəri və praktik materialının həndəsi çevrilmələr və onlara aid məsələlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsindəki əsas xüsusiyyətləri göstərmişdir;

Problemin praktik əhəmiyyəti Proqram, dərslilik və metodik ədəbiyyatda gələcəkdə müstəvi üzərində həndəsi çevirmələr və onların tiplərinə aid müvafiq dəyişikliklər etmək zəruridir. Çünki mövcud dərsliklərdə müstəvi və onun çevrilməsinə aid nəzəri material və məsələlər kifayət dərəcədə deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları. Bakı: Maarif, 2007.
2. M.C. Mərdanov və başqaları. Həndəsə VII siniflər üçün dərslilik, Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
3. Ə.A. Quliyev. Çoxüzlülərin səhlinin və həcmi öyrənilməsi, Bakı: ADPU, 1992.
4. K. Əsgərov və A.G. Adıgözəlov. Həndəsən məsələ həlli praktikumu, Bakı: ADPU, 1989.
5. E.B. Bəylərov. Həndəsə, Bakı: Təhsil, 2002.
6. Quliyev Ə.A., Quliyev Y.A. və başqaları. Riyaziyyat (Abituriyentlər üçün), Bakı: Təbib, 2002.

П.Маммедли

**МЕСТО ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ
НА КУРСЕ ГЕОМЕТРИИ**

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается роль и место геометрических преобразований на курсе Геометрии. Автор подчеркивает, что изучение геометрических преобразований формирует мыслительные процессы учащихся, в основном пространственное воображение и логическое мышление. В статье также рассматривается важность ознакомления учащихся с простейшими геометрическими преобразованиями, их типами и предоставляется методическая система развития умений и навыков при решении соответствующих задач.

P.Mammadly

**THE PLACE OF GEOMETRIC TRANSFORMATIONS
AT GEOMETRIC COURSES OF SCHOOLS**

SUMMARY

The article deals with the role and place of geometric transformations at geometric courses of schools. The author notes that, the study of geometric transformations helps to formulate students' spatial vision and logical thinking. At the same time the importance of teaching students the types and ways of solving geometric transformations is mentioned in the article.

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2017

TARİX TƏLİMİNDƏ ANLAYIŞLARIN FORMALAŞDIRILMASININ DİDAKTİK İMKANLARI

Arzu Ağacanova,

ADPU

E-mail: arzuagacanova@gmail.com

Rəyçilər: *tarix.u.fəls.dok. S. Seyidova,*
ped.u.fəls.dok. D. Musayev

Açar sözlər: *təsəvvür, anlayış, təşəkkül, tarixi fakt, təlim, kurikulum*

Ключевые слова: *воображение, понятие, формирование, исторический факт, обучение, учебная программа*

Key words: *imagination, notion, formation, historical fact, training, curriculum*

Təhsil cəmiyyətin inkişafında və tərəqqi etməsində, yeni uğurların əldə olunmasında xüsusi çəkiyə malikdir, cəmiyyətin keçmişi və bu günü arasında əlaqəni təmin etməklə gələcək inkişaf üçün şərait yaradır. Təhsilin daim təkmilləşdirilməsi, yenilənməsi zamanın uğurlarını təmin etməklə yanaşı həm də çevik, şəraiti qiymətləndirməyi, qarşıya çıxan problemləri həll etməyə hazır olan vətəndaş tərbiyə edilməsinə kömək edir.

Mənəvi və fiziki tərbiyənin mühüm vasitəsi kimi çıxış edən təhsil dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı”nda qeyd edildiyi kimi “cəmiyyətin tərəqqisinin vacib amilləri olan elm və mədəniyyətin, xalqın intellektual potensialının formalaşması onun təhsil sistemi ilə formalaşır” (1, 119).

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından etibarən ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar da dövrün tələbatı ilə bağlı olub respublikamızın gələcək sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını təmin edəcək mühüm bir sahəyə çevrilmişdir.

Gənc nəslin gələcəyə hazırlanmasında, vətəndaş tərbiyəsində qarşıda duran vəzifələrin həllində tarix elminin də üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi isə tarix təlimində səmərəli iş üsullarından istifadə olunmasını, tarixi faktları dərk etməyə və qiymətləndirməyə imkan verən vasitələrin tətbiq olunmasını zəruri edir. Bu mənada tarixi anlayışların formalaşdırılması metodikası da tarixi faktların dərk olunması üçün əhəmiyyətlidir.

Hər hansı bir elmin əsaslarına yiyələnmək üçün onun anlayışlarının sistemli şəkildə mənimsənilməsi lazımdır. Oxuyarkən şagirdlər ta-

rixi anlayışlar sistemini mənimsəyirlər. Tarixin dərk olunmasının ümumi sistemində anlayışların formalaşması mühüm mərhələdir.

“Tarixi anlayışlar faktların izah olunması və sistemləşdirilməsi üçün zəruridir. Məktəbli tarixi anlayışlara yiyələnməklə tarixi faktların daha mühüm, özünəməxsus cəhətlərini dərk edirlər Tarixi anlayışların formalaşması prosesi məktəb təliminin mühüm bir hissəsidir, çünki anlayışlar pedaqoq və metodistlərin qeyd etdikləri kimi elmi biliklər sisteminin özəyidir” (5,90). Bu mənada metodikada qeyd olunan problemin öyrənilməsinə xüsusi fikir verilir.

“Praktikada tarixi anlayışların formalaşdırılması tarixi təsəvvürlərin yaradılması ilə vəhdətdə həyata keçirilir: anlayışlar təsəvvürlər əsasında formalaşdırılır. Şagirdlərdə yalnız onların kifayət qədər tam və konkret təsəvvürlərə malik olduqları hadisələr və proseslər haqqında anlayışlar formalaşa bilər” (3, 208).

Təlim prosesində ilk növbədə anlayışların izahı üçün zəruri olan təsəvvürlər təşəkkül etdirilir və bu təsəvvürlərdə öz ümumiləşməsini anlayışlarda tapan tarixi hadisələrin mühüm əlamətləri ayrılır. Təsəvvürlərin formalaşdırılması və anlayışlar üçün özül qoyulur. Lakin tarixi təsəvvürlərlə tarixi anlayışlar arasında fərq də var. Tarixi təsəvvürlər həmişə fərdiləşdirilir, yəni onlar eyni bir sinifdə oxuyan şagirdlərdə müxtəlif ola bilər. Bu isə şagirdlərin xarakter və psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məsələn buradadır ki, tarixi təsəvvürlər şagirddə yalnız tarix dərslərində yaranmır. Ona televiziya verilişləri, kino, bədii ədəbiyyat və başqa kütləvi informasiya vasitələri də təsir edir. Tarixi faktların əhəmiyyətli cəhətlərini və əlaqələrini əks etdirən

anlayışlar isə bütün şagirdlərdə birmənalı, dəqiq, yəni eyni olmalıdır.

“Müəllim şagirdlərin anlayışlarla bağlı fikirlərindəki nöqsanlara düzəliş etməli, dəqiqləşmə aparmalıdır. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, tarixi anlayışların formalaşdırılması işində aktiv fəaliyyət yalnız müəllimin üzərinə düşür. Tarixi təcrübə göstərir ki, anlayışların daha dərindən mənimsənilməsi və bir sistemdə cəmlənməsi, sonrakı dərk etmənin ən yaxşı vasitəsi olması üçün onlar şagirdlərin özləri tərəfindən fəal zehni işin gedişində mənimsənilsin” (2, 214).

“Tarix təlimində tarixi anlayışların təhsil-tərbiyəsi əhəmiyyəti var. Tarixi anlayışların formalaşdırılması məktəb tarix təliminin heç də ən yüksək son vəzifəsi deyil. Təhsilin yuxarı pillələrində tarix təliminin məqsədi yalnız ayrı-ayrı tarixi anlayışların və hətta tarixi anlayışlar sisteminin mənimsənilməsi ilə bitmir: həm konkret təsəvvürlərin yaradılması, həm də tipik surətlər formasında ümumiləşdirmə, həm də ümumi anlayışların təşəkkülü şagirdlər tərəfindən tarixin elmi surətdə başa düşülməsinə xidmət edir. Məktəbli tərəfindən dərk olunmuş anlayışların özləri tarixi faktları, hadisələri, prosesləri dərk etmək vasitəsidir” (4, 389).

Müəyyən qrup konkret tarixi faktlar əsasında meydana gələn tarixi anlayışlar başqa ölkənin, başqa əsrin tarixinə aid olan digər konkret faktların da mənimsənilməsinə kömək edirlər. Bu isə onunla bağlıdır ki, tarixi anlayışlarda nəinki tarixi hadisələrin ümumi xüsusiyyətləri, həm də onların ümumi əlaqələri, onların ümumi qanunauyğunluqları əks olunmuşdur. Məsələn, müəyyən bir ölkədə baş verən sosial hərəkətin

səbəb-nəticə əlaqələri ilə bağlı anlayışlar digər ölkələrdəki sosial hərəkətlərin uyğun problemlərini də təhlil etməyə kömək edir.

Tarix təlimində məktəblilər tərəfindən onlar üçün yeni tarixi hadisələri dərk etmək vasitəsi kimi əvvəllər mənimsənilmiş anlayışların və anlayışlar sisteminin tətbiq olunması təhsilin hər iki pilləsində və tarixi keçmişlə müasir dövrü dərk etməyin bütün mərhələlərində şagirdlərin qızgın zehni fəaliyyəti kimi müəllim tərəfindən təşkil olunmalıdır. Bu işi əvvəllər öyrənilmiş materialı cəlb etmək, müəllimin rəhbərliyi altında təlim zamanı müqayisə aparmaq və tutuşdurmaq yolu ilə, yaxud ev tapşırıqlarının verilməsi yolu ilə, tədris-idrak vəzifəsi qoymaq formasında, problem şərh metodu ilə həyata keçirilə bilər.

“Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları”nda və “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası”nda (Milli Kurikulumu) anlayışlar məktəb tarix təliminin məzmununun tərkib hissəsi kimi qeyd olunur. Kurikulum əsasında hazırlanan tarix dərslərlərində, metodiki vəsaitlərdə mövzularla bağlı anlayışlar və onların izahı da verilir.

Problemənin aktuallığı. Tarix təlimində tarixi təsəvvürlərin və anlayışların formalaşdırılması mühüm didaktik əhəmiyyət kəsb edir. Problem bu vaxta qədər təsdiq olunmayıb. Məqalə bu sahədəki boşluğun doldurulmasında rol oynayacaq.

Problemənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tarix təlimində anlayışların formalaşdırılması üzrə işin sistemidir.

Problemənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yaradılmış iş sistemindən gənc tədqiqatçılar, tarix müəllimləri istifadə edə biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M., Şahbazlı F. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004). I kitab. Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
2. Əmirov M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal interaktiv təlimi metodikası. Bakı: ADPU, 2011.
3. V-VI siniflərdə qədim dünya və orta əsrlər tarixi tədrisinin metodikası. Bakı: Maarif, 1977.
4. Vagin A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1973.
5. Методика преподавания истории в средней школе. М.: Просвещение, 1986.

А.Агаджанова

**ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЙ
ПРИ ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ**

РЕЗЮМЕ

В статье обоснована актуальность темы и прокомментированы дидактические возможности исторических понятий и представлений. Важным в статье является определение методических путей формирования понятий при обучении Истории. В заключение автором раскрывается роль и место исторических представлений и понятий.

A.Agajanova

DIDACTIC OPPORTUNITIES OF FORMING NOTIONS IN TEACHING HISTORY

SUMMARY

The article substantiates the urgency of the problem, the didactic opportunities of historical notions and imaginations are mentioned as well. The methodical ways of formation notions in teaching history are defined. The place and role of historical notions and imaginations are also investigated in the article.

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2017

SAHƏ ANLAYIŞI-FƏZA FİQURLARININ SƏTHİNİN SAHƏSİ

Ülviyyə Qurbanova,

ADPU

E-mail: ulviyye_ülviyye 96 @mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov,
ped.ü.fəls.dok., dos.N.B. Nəsirov

Açar sözlər: fəza, fiqur, inteqral, üçbucaq, riyaziyyat,

Ключевые слова: пространственная, фигура, интегральный, треугольник, математика,

Key words: spatial, figure, integral, triangle, mathematics

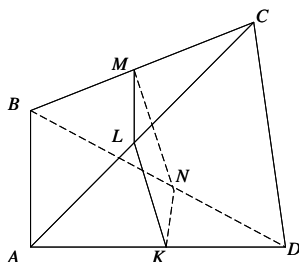
Son onilliklərdə məktəb riyaziyyat kursunun proqramlarının və dərsliklərinin əsaslı şəkildə dəyişdirilməsində analiz elementlərinin üstünlük təşkil etməsi aydın görünür. Hətta məktəb həndəsə kursunun, xüsusilə stereometriya kursunun bir çox anlayışları diferensial və inteqral hesabının tətbiqi ilə əlaqəlidir. Bu kimi anlayışlardan biri də fəza fiqurlarının bu və ya digər elementləri verildikdə, habelə onların qarşılıqlı vəziyyəti ilə əlaqədar səthinin, həcmnin ən böyük, ən kiçik qiymətlərinin tapılmasıdır. Bu isə verilmiş aralıqda funksiyanın ekstremum qiymətlərinin tapılmasına gətirilir.

Fəza fiqurlarının səthinin sahəsinə məsələlərinin həlli hazırkı dərsliklərdə kifayət dərəcədə verilməmişdir. Fənlərarası əlaqə baxımından analizin başlanğıcında öyrədilən funksiyanın ekstremumlarının tapılması mövzusu ilə həndəsədən məsələlər həlli arasında əlaqə yaratmaq çətinlik törədir. Bu nöqtəyi-nəzərdən bu tip həndəsə məsələlərinin həlli və həlli metodikasının işlənilməsinə məqsədə uyğun hesab edirik. Fikrimizi və metodik şərhimizi bu məzmunlu məsələlər üzərində verək.

Məsələ 1. Üçbucaqlı piramidanın iki kəsişməyən tilinə paralel müstəvinə necə keçirmək lazımdır ki, alınan kəsiyin sahəsi ən böyük olsun.

Həlli: $ABCD$ piramidasını iki kəsişməyən ilə paralel müstəvi ilə kəsdikdə alınan $MNKL$ dördbucaqlısı paraleloqramdır (şəkil 1).

Şəkil 1.

Əgər $\angle LKN = \alpha$ işarə etsək, paraleloqramın sahəsi $S = KN \cdot KL \sin \alpha$ olar, α bucağı çarpaz AB və CD düz xətləri arasındakı bucaq olub, bütün kəsiklər üçün eynidir. Ona görə də, kəsiyin sahəsi $KN \cdot KL$ hasilindən asılıdır. $AK=x$ işarə edək. $\triangle ABD \sim \triangle KND$ və $\triangle ALK \sim \triangle ACD$ olduğundan

$$\frac{KN}{AB} = \frac{AD-x}{AD}; \quad \frac{KL}{CD} = \frac{x}{AD}.$$

Bu nisbətlərdən

$$KN \cdot KL = \frac{AB \cdot CD}{AD^2} (AD-x)x.$$

$\frac{AB \cdot CD}{AD^2}$ vuruğu sabit olduğu üçün

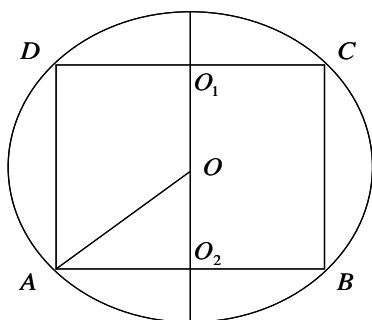
$KN \cdot KL$ hasili ən böyük qiymətini $(AD-x)x$ ən böyük qiymət aldıqda alır. $AD-x+x=AD$ olduğundan, $(AD-x)x$ hasili $AD-x=x$ olduqda ən böyük qiymət alır. Buradan, $x = \frac{AD}{2}$.

Deməli, kəsiyin sahəsinin ən böyük olması üçün, piramidanın kəsişməyən iki tilinə paralel müstəvi ABD üçbucağının (yəni piramidanın oturacağıının) orta xəttindən keçməlidir.

Məsələ: 3 Radiusu R olan kürə verilmişdir. Yan səthinin sahəsi ən böyük olan daxilə çəkilmiş silindrin oturacağıının radiusunu və doğuranını tapın.

Həlli: Silindrin oturacağıları kürənin müstəvi ilə kəsiyidir. Şagirdlərə məlumat verilir ki, bu halda silindrə kürə daxilinə çəkilmiş silindr deyirlər. Fiqurların kombinasiyasının, silindrin fırlanma oxundan keçən müstəvi ilə kəsiyini təsvir etmək kifayətdir (şəkil 2).

Şəkil 2

Silindrin hündürlüyü H , oturacağıının radiusu r olsun. Onda

$$S_{yan} = 2\pi r h = 2\pi r \sqrt{4R^2 - 4r^4} = 4\pi \sqrt{R^2 r^2 - r^4}$$

Burada $0 < r < R$. r -in elə qiymətini tapaq ki, $Z = R^2 r^2 - r^4$ funksiyası $]0; R[$ aralığında

ən böyük qiymət alsın. $r=0$ və $r = \pm \frac{R}{\sqrt{2}}$ ol-

duqda $Z' = 0$. Yalnız $r_0 = \frac{R}{\sqrt{2}}$ qiyməti təyin

oblastına daxildir.

Daha sonra izah edilir ki, $r = r_0$ olduqda $Z(r)=0$. Deməli, $S_{yan}(r)$ funksiyası ən böyük qiymət alır.

Tədqiqatın aktualığı. Tədqiqatın nəticələrinin kütləvi olaraq tətbiqinə nail olmaq, bu kimi məsələlər həllinin təlimin keyfiyyətə bunun təsirini öyrənmək, metodik sistemin təkmilləşdirilməsinə aid müvafiq təkliflər vermək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və nəzəri əhəmiyyəti. İlk dəfə olaraq məktəb riyaziyyat kursunun tədrisi metodikasında fəza fiqurları və çoxüzlülər, onların kombinasiyalarının analitik-sintetik öyrənilməsinin metodik sistemi verilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. ondan ibarətdir ki, məqalədə fəza fiqurları və çox üzlülər, onların kombinasiyalarının daxil olmasına aid məsələlərin öyrədilməsinin konkret metodikası hazırlamışdır ki, bundan həmin mövzunun mənimsənilməsinin metodik sisteminin təkmilləşdirilməsində istifadə etmək olar və bu sahədə şagirdlərin çətinlikləri aradan qaldırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları. Bakı: Maarif, 2007.
2. M.C. Mərdanov və b. Cəbr və analizin başlanğıcı: X sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
3. M.C. Mərdanov və b. Cəbr və analizin başlanğıcı: XI sinif üçün dərslik, Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
4. M.C. Mərdanov və b. Həndəsə: X siniflər üçün dərslik, Bakı: Çarşıoğlu, 2006,
5. Ə.A. Quliyev. Planimetriyanın məsələ vasitəsilə təkrarı, Bakı: Nurlan, 2008,
6. Ə.A. Quliyev. Çoxüzlülərin səthinin və həcmnin öyrənilməsi. Bakı: ADPU, 1992.
- 7.

У. Курбанова

ПОНЯТИЕ ПЛОЩАДИ. ПЛОЩАДЬ ПОВЕРХНОСТИ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ФИГУР

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о том, что в методике преподавания на школьном курсе математики дана система аналитического и синтетического изучения комбинации пространственных фигур и многогранников. В заключение автор отмечает, что усовершенствование методической системы поможет ученикам устранить возникающие проблемы в усвоении данной темы.

U. Gurbanova

THE NOTION OF AREA - SURFACE AREA OF SPATIAL FIGURES

SUMMARY

In the article the methodical system of analytical and synthetic study of spatial figures and their combinations in school mathematics course is given for the first time. In conclusion the author notes that, the improvement of methodical system prevents students' difficulties and help them to acquire the topics.

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2017

MÜƏYYƏN İNTEQRALIN SAHƏLƏRİN HESABLANMASINA TƏTBİQİ

Aygül Zamanova,

ADPU

E-mail: zamanova_arzu@mail.ru

Rəyçilər: fizika-riyaz.ü.elm. dok., prof. İ.C. Mərdanov,
ped.ü.fəls.dok., dos. N.V. Nəsirov

Açar sözlər: sahə, həcm, həndəsə, cəbr, inteqral

Ключевые слова: площадь, объем, геометрия, алгебра, интегральные

Key words: area, volume, geometry, algebra, integrated

İnteqralın həndəsi tətbiqi XI sınıfdə cəbr və analizin başlanğıcı kursunda (sahə və onların hesablanması) olduğu kimi həndəsə kursun da (həcm və onların hesablanması) öyrənilir.

Analizin başlanğıcı və həndəsinin qarşılıqlı təsiri məsələ həlli zamanı da gözlənilməlidir: sahə və həcmələri xassələri və inteqralın birlikdə sahələri və həcmələri hesablanılan fiqurlar sinfini xeyli genişləndirir. Bu məqsədlə sahələrin xassələri (yalnız çoxbucaqlılar üçün deyil) cəbr və analizin başlanğıcı kursunda da düsturla ifadə etmək lazımdır. Sahələrin və həcmələri mənfi olmaması da əvvəlcədən şərtləşdirilməlidir.

İnteqralın köməyi ilə fiqurların sahələrinin hesablanması məsələləri həmişə əyri-xətli trapesiyanın sahəsinin hesablanmasına gətirilir. Əyri-xətli trapesiya koordinat müstəvisinin bir hissəsidir. Əgər əyri-xətli trapesiyanı Φ ilə işarə etsək onda

$$\Phi_1 = \{ (x;y) : a \leq x \leq b, 0 \leq y \leq f(x) \}$$

burada f qrafiki əyri-xətli trapesiyanı əhatə edən funksiyadır.

Sahələrin hesablanması

Tutaq ki, $f(x) \mid a, b \mid$ aralığında kəsilməz funksiyadır və $f(x) \geq 0$. Əvvəlki böl-mədən bilirik ki, $y = f(x)$ funksiyasının qrafiki. Ox oxu və $x = a, x = b$ düz xətləri ilə hüdudlanmış $A'ABB'$ fiqurunun (şəkil 4). S sahəsi inteqral a -dan b -yə $f(x)dx$ -ə bərabərdir:

$$S = \int_a^b f(x)dx \quad S = \int_a^b f(x)dx \quad (1)$$

Bu düstur elementar həndəsə üsulları ilə çox zaman mümkün olmayan fiqurların sahələ-

rinin hesablanmasına asanlıqla imkan verərək ümumi xarakter daşıyır.

Aşağıdakı sahələrin hesablanmasına aid bəzi misallara baxaq:

Misal 1. $y = \frac{x^2}{2}$ parabolası və $y=0, x=1, x=3$

düz xətləri ilə hüdudlanmış fiqurun sahəsinə hesablayın (şəkil 5).

Həlli: Baxılan fiqur əyri-xətli trapesiyadır, ona görə də onun sahəsi aşağıdakı inteqrala bərabərdir:

$$\int_1^3 \frac{x^2}{2} dx = \frac{x^3}{6} \Big|_1^3 = \frac{27}{6} - \frac{1}{6} = \frac{26}{6} = \frac{13}{3} \quad (S.v)$$

Oy oxu ilə $y=c, y=d$ və $x=\varphi$ ($\varphi(y)$) əyrisi ilə hüdudlanmış fiqur da trapesiyadır. (oy oxuna nəzərən). Burada (y)-mənfi olmayan, $[c,d]$ seqmentində kəsilməz funksiyadır.

Tamamilə aydındır ki, belə fiqurun S sahəsi:

$$S = \int_c^d \varphi(y)dy = \int_c^d xdy \quad (2)$$

Misal 2. $y = x^3$ əyrisi ilə, $y = 8$ düz xətti ilə və Oy oxu ilə hüdudlanmış fiqurun sahəsinə tap (şəkil 7).

Həlli: Bu halda $c = 0, d = 8, x = \varphi(y) = \sqrt[3]{y}$.

(2) düsturuna görə

$$\int_0^a \sqrt[3]{y} dy = \left[\frac{3}{4} y^{\frac{4}{3}} \right]_0^a = 12 \text{ (S.v)}$$

$$\int_0^a \sqrt[3]{y} dy = \left[\frac{3}{4} y^{\frac{4}{3}} \right]_0^a = 12 \text{ (S.v)}$$

Əgər əyrixətli trapesiya Ox (Oy) oxu ilə və $y = f(x)$ ($x = \varphi(y)$) əyrisinin qövsü ilə hüdudlanmışsa, burada $f(x)$ ($\varphi(y)$) - verilmiş seqmentdə kəsilməz, mənfi olmayan funksiyadır, onda belə fiqurun sahəsinin hesablanması üçün Ox (Oy) oxu ilə əyri-əyrinin kəsişmə nöqtəsinin absislərini (ordinatlarını) əvvəlcədən tapmaq lazımdır və sonra (1) düsturuna və ya (2)-ni tətbiq etmək lazımdır.

Misal 3. Oy oxu və $x=2y-y^2$ parabolası ilə hüdudlanmış fiqurun sahəsinə tap (şəkil 8).

Həlli. Əvvəlcə parabolanın Oy oxu ilə kəsişmə nöqtəsinin ordinatlarını tapmaq:

$$2y-y^2 = 0, y_1 = 0, y_2 = 2$$

İndi (2) düsturuna görə alırıq:

$$S = \int_0^2 (2y - y^2) dy = \left[y^2 - \frac{y^3}{3} \right]_0^2 = \frac{4}{3} \text{ (S.v)}$$

$$S = \int_0^2 (2y - y^2) dy = \left[y^2 - \frac{y^3}{3} \right]_0^2 = \frac{4}{3} \text{ (S.v)}$$

Misal 4. $y=x^2$ parabolası. Ox oxu və $x=a$ düz xətti ilə hüdudlanmış əyrixətli hüdudlanmış əyri-xətli OAA' üçbucağının sahəsinə hesablayın (şəkil 9).

Həlli.

$$S = \int_0^a x^2 dx = \left[\frac{x^3}{3} \right]_0^a = \frac{a^3}{3}$$

$$S = \int_0^a x^2 dx = \left[\frac{x^3}{3} \right]_0^a = \frac{a^3}{3}$$

Qeyd. Göründüyü kimi OAA' əyrixətli $\frac{a^3 a^3}{3 3}$

sahəsi COA'A düzbucaqlısının a^3 sahəsinin üçdə birinə bərabərdir. (Parabolanın A nöqtəsi a, a^2 koordinatlarına malikdir, deməli COA'A düzbucaqlısının sahəsi $OA' \cdot A'A = a \cdot a^2 = a^3$). Buradan çıxır ki, COA əyrixətli üçbucağın sahəsi bu düzbucaqlının sahəsinin üçdə ikisinə bərabərdir. BOA fiqurunun Oy oxuna nəzərən simmetrik olduğunu nəzərə alaraq, tapırıq ki, parabolik BOA seqmentinin sa-

həsi B'BAA' düzbucaqlısının sahəsinin üçdə ikisinə bərabərdir.

Misal 5. Dairənin sahəsinə hesablayın (şəkil 10).

Həlli. R radiuslu mərkəzi koordinat sisteminin başlanğıcında olan çevrənin tənliyi $x^2 + y^2 = R^2$

Bu tənlikdən tapırıq ki,

$$y = \pm \sqrt{R^2 - x^2}, y = \pm \sqrt{R^2 - x^2}.$$

Ox oxu üzərində yerləşən çevrə hissəsi üçün isə alırıq: $y = \sqrt{R^2 - x^2}, y = \sqrt{R^2 - x^2}$

Dairənin dördü bir hissəsinin (OAB)

$$\text{sahəsi: } \int_0^R \sqrt{R^2 - x^2} dx \int_0^R \sqrt{R^2 - x^2} dx$$

olar.

$$\int_0^R \sqrt{R^2 - x^2} dx = \left[\frac{1}{2} \frac{R^2 \arcsin \frac{x}{R}}{R} + x \sqrt{R^2 - x^2} \right]_0^R = \frac{1}{2} R^2 \arcsin 1 + R \sqrt{R^2 - R^2} - \frac{1}{2} (R^2 \arcsin 0 + 0 \cdot \sqrt{R^2 - 0}) = \frac{1}{2} R^2 \cdot \frac{\pi}{2} = \frac{\pi}{4} R^2$$

$$\int_0^R \sqrt{R^2 - x^2} dx = \left[\frac{1}{2} \frac{R^2 \arcsin \frac{x}{R}}{R} + x \sqrt{R^2 - x^2} \right]_0^R = \frac{1}{2} R^2 \arcsin 1 + R \sqrt{R^2 - R^2} - \frac{1}{2} (R^2 \arcsin 0 + 0 \cdot \sqrt{R^2 - 0}) = \frac{1}{2} R^2 \cdot \frac{\pi}{2} = \frac{\pi}{4} R^2$$

Beləliklə, dairənin sahəsi πR^2 -na bərabərdir.

Problemnin aktuallığı və praktik əhəmiyyəti:

diferensial hesabında əsasən funksiyanın nöqtədə və bilavasitə onun yaxın ətrafında özünü aparması və ya funksiyanın lokal xassələri (nöqtədə kəsilməzlik, nöqtədə limit, nöqtədə törəmə və diferensial) nəzərdən keçirilir; inteqral anlayışının köməyi ilə funksiyanın "qlobal" xassələri təsvir edilir və öyrənilir; yəni, ümumiyyətlə desək, ayrı-ayrı nöqtələrdə özünü aparmasından asılı olmayaraq çoxluqda özünü aparması öyrənilir. Bu iki əks ideyanın birləşməsi və qarşılıqlı fəaliyyəti həddən artıq məhsuldar olmuşdur. Onu demək kifayətdir ki, bu fiqurların sahəsinə, cisimlərin həcmi, əyriyənin uzunluğunu, kütləni, işi, istilik miqdarını və s. ümumi və sadə üsulla hesablamğa imkan vermişdir.

Problemnin elmi yeniliyi:

Məktəbdə cəbr və analizin başlanğıcı kursunun təlimində şagirdlərə fərdi yanaşma zərurəti meydana çıxır. Doğrudan da, cəbr və analizin başlanğıcı kursunun öyrənilməsinə başlama ərəfəsində şagirdlərin inkişaf səviyyəsi, maraqların istiqaməti, riyazi biliklər ehtiyatı elə dağınıq halda olur ki, bir qrup şagird üçün material anlaşılmaqda olur, digər qrupun inkişafının ləngiməsinə gətirir. Bütün bunlar materialın əhəmiyyətinə, mənimsəmə, həm də şərh etmə xarakterinə görə difrensiallaşmağın zəruri olmasına gətirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M., Yaqubov M., Mirzəyev S. və b. Cəbr və analizin başlanğıcı: Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
3. Mərdanov M., Yaqubov M., Mirzəyev S. və b. Cəbr və analizin başlanğıcı: Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
5. Mustafayev Q. Orta məktəbdə riyazi analiz elementlərinin tədrisi. Bakı: Maarif, 1967.
6. Cəbrayilov M. S., Əliyev B. Riyazi analiz elementlərinin tədrisi Bakı, 2016.

A.Zamanova

ПРИМЕНЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕННОГО ИНТЕГРАЛА ДЛЯ ВЫЧИСЛЕНИЯ ПЛОЩАДЕЙ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается необходимость индивидуального подхода к учащимся при обучении алгебры и начального курса анализа в школе. Автор подчеркивает, что при изучении алгебры и начального курса анализа уровень развития учащихся, направленность интересов, запас математических знаний бывают в разрозненном виде, для одной группы учеников материал является непонятным, а развитие другой группы задерживается. Все это приводит к значимости, усвоению, а также комментированию по дифференциации изученных материалов.

A.Zamanova

THE APPLICATION OF CERTAIN INTEGRAL TO THE CALCULATION OF AREAS

SUMMARY

In preliminary course of teaching algebra and analysis there occurs a need for personal approach. Indeed, in the beginning of learning algebra and analyses students' development level, their point of views, a need for mathematical knowledge is so disconnected that a group of students face difficulties in understanding the material and it leads retardation in the development of other groups. All of these lead the importance of differentiation according to its explanation character, the importance and acquisition of material.

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2017

MƏCHULU MÜTLƏQ QIYMƏT İŞARƏSİ DAXİLİNDƏ OLAN TƏNLİKLƏRİN HƏLLİ METODİKASI

Gülzar Əfəndiyeva,

ADPU

E-mail: gulnar_shamsedin@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm. dok., prof. A. Adıgözəlov,*
ped.ü.fəls. dok., dos. N.B. Nəsirov

Açar sözlər: *məchul, tənlik, sistem, misal, çoxluq*

Ключевые слова: *неизвестное, уравнение, система, пример, множество*

Key words: *unknown, equation, system, for example, cluster*

Modul işarəsi daxilində məchulu (dəyişəni) olan tənliklərin həllinin ümumi üsulu ədədin modulunun tərifinin köməyi ilə verilmiş tənliyi onunla eyni güclü olan tənliklə və ya tənliklər sistemi ilə, yaxud da tənliklər sistemi ilə əvəz etməkdən ibarətdir. Belə tənliklərin ən sadəsi $|f(x)| = b$ tənliyidir; burada $f(x)$ verilmiş funksiya, b isə verilmiş ədəddir. Belə tənliyin həllində aşağıdakı hallar mümkündür:

$$1) \quad b < 0 \quad b < 0$$

Bu halda, modulun xassəsinə görə, tənliyin həlli yoxdur.

$$2) \quad b = 0 \quad b = 0$$

Bu halda tənlik $f(x) = 0 \quad f(x) = 0$ tənliyi ilə eyni güclüdür.

$$3) \quad b > 0 \quad b > 0$$

Bu halda $|f(x)| = b \quad |f(x)| = b$ tənliyi $f(x) = -b \quad f(x) = -b$
 $f(x) = b \quad f(x) = b$ tənlikləri ilə eynigüclüdür və bu tənliklərin həlləri çoxluqlarının birləşməsi $|f(x)| = b \quad |f(x)| = b$ tənliyinin həlləri çoxluğu olur.

Misal 1. $|x^2 + x - 23| = 3$ tənliyini həll edək.

Həlli. Bu tənlik tənlikləri ilə eyni güclüdür. Onlardan birincisinin həlləri $-5; 4$, ikincisinin həlləri isə

$$\frac{-1 - \sqrt{105}}{2}, \frac{-1 + \sqrt{105}}{2}$$

$$\frac{-1 - \sqrt{105}}{2}, \frac{-1 + \sqrt{105}}{2}$$

-dir və deməli, verilmiş tənliyin həlləri çoxluğu

$$\left\{ -5; 4; \frac{-1 - \sqrt{105}}{2}; \frac{-1 + \sqrt{105}}{2} \right\}$$

$$\left\{ -5; 4; \frac{-1 - \sqrt{105}}{2}; \frac{-1 + \sqrt{105}}{2} \right\} \text{ olar.}$$

Modul işarəsi daxilində məchulu olan mürəkkəb tənliklərə baxaq.

a) Məlumdur ki, modulları bərabər olan iki ədəd ya bərabərdir, ya da əks ədədlərdir. Odur ki,

$$|f(x)| = |g(x)| \quad |f(x)| = |g(x)| \text{ tənliyi}$$

$$\begin{cases} f(x) = g(x) \\ f(x) = -g(x) \end{cases}$$

tənlikləri ilə eyni güclüdür.

Misal 2.

$$3|x^2 + 2x - 4| = |2x^4 - 4x + 3| \text{ tənliyini həll}$$

edək.

Həlli. Aydındır ki, bu tənlik

$$\begin{cases} 3x^2 + 2x - 4 = 2x^2 - 4x + 3 \\ 3x^4 + 2x - 4 = -2x^2 + 4x - 3 \end{cases}$$

tənlikləri ilə eynigüclüdür.

Buradan alınan

$$x^2 + 6x - 7 = 0; \quad 5x^2 - 2x - 1 = 0$$

$$x^2 + 6x - 7 = 0; \quad 5x^2 - 2x - 1 = 0$$

$$\begin{cases} x^2 + x - 23 = -3 \\ x^2 + x - 23 = 3 \end{cases}$$

tənliklərindən birincisinin həlləri $-7; 1$, ikincisinin həlləri isə

$$\frac{1 - \sqrt{6}}{2}; \frac{1 + \sqrt{6}}{2}; \frac{1 - \sqrt{6}}{2}; \frac{1 + \sqrt{6}}{2} \text{ dir.}$$

Deməli, verilmiş tənliyin həlləri

$$-7; 1; \frac{1 - \sqrt{6}}{2}; \frac{1 + \sqrt{6}}{2}$$

$$-7; 1; \frac{1 - \sqrt{6}}{2}; \frac{1 + \sqrt{6}}{2} \text{ olar.}$$

b) Modulun xassəsinə görə

$|f(x)| = g(x) |f(x)| = g(x)$ tənliyinin həlli $g(x) \geq 0$ şərtini ödəməlidir. Bu şərt ödənməsə tənliyin həlli yoxdur. Beləliklə,

$$\begin{cases} |f(x)| = g(x) \\ f(x) = g(x) \\ g(x) \geq 0 \end{cases} \quad \text{və ya} \quad \begin{cases} |f(x)| = g(x) \\ f(x) = -g(x) \\ g(x) \geq 0 \end{cases}$$

sistemi ilə eyni güclüdür.

Misal 3. $|2x^2 + 5x + 7| = 5x + 9$ tənliyini həll edək.

Həlli. Yuxarıdakı mühakimələrə görə bu tənlik

$$\begin{cases} 2x^2 + 5x + 7 = 5x + 9 \\ 5x + 9 \geq 0 \end{cases}, \quad \begin{cases} 2x^2 + 5x + 7 = -5x - 9 \\ 5x + 9 \geq 0 \end{cases}$$

sistemlərinin eyni güclüdür. Bu sistemlərdən birincisinin həlli $-1; 1$ -dir, ikinci sistemin isə həqiqi həlli yoxdur.

Buradan alınır ki, $|2x^2 + 5x + 7| = 5x + 9$ tənliyinin həlləri $-1; 1$ -dir.

Misal 4. $|6x^2 + 2x - 2| = x - 1$ tənliyini həll edək.

Həlli. Bu tənlik

$$\begin{cases} 6x^2 + 2x - 2 = x - 1 \\ x - 1 \geq 0 \end{cases} \quad \text{və ya} \quad \begin{cases} 6x^2 + 2x - 2 = 1 - x \\ x - 1 \geq 0 \end{cases}$$

ilə eyni güclüdür.

Bu sistemlərdən birincisindəki tənliyin kökləri $-\frac{1}{2}; \frac{1}{3}$ -dir və bu köklər

$x - 1 \geq 0$ şərtini ödəmir. İkinci

sistemdəki tənliyin kökləri $-1; \frac{1}{2}; -1; \frac{1}{2}$ -dir və bu köklər də $x - 1 \geq 0$ şərtini ödəmir. Deməli, tənliyin həlli yoxdur.

Misal 5. Tənliyi həll edin. $\frac{1-2x}{3-|x-1|} = 1$

Həlli: Verilmiş tənlik aşağıdakı tənliklər sistemi ilə eyni güclüdür.

$$\begin{cases} \frac{1-2x}{3-(x-1)} = 1 \\ x-1 \geq 0 \end{cases} \quad \text{və ya} \quad \begin{cases} \frac{1-2x}{3+(x-1)} = 1 \\ x-1 < 0 \end{cases}$$

Birinci sistemdən $\frac{1-2x}{4-1} = 1$ tapıb, onu

həll edərək $x_1 = -3$ yeganə kökünü tapırıq. Lakin $x_1 = -3 \geq 1$ şərtini ödəmir. Ona görə də birinci sistemin həlli yoxdur.

İkinci sistemdən $\frac{1-2x}{2+x} = 1$ tapıb onu həll

edərək $x_2 = -\frac{1}{3}$ yeganə kökünü tapırıq.

$x_1 = -\frac{1}{3} < 1$ şərti ödəyir. Beləliklə,

verilmiş tənliyin yeganə $x_2 = -\frac{1}{3}$ kökü vardır.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərinin riyaziyyat dərslərində dəyişən müxtəlif qiymət işarəsi daxilində olan tənliklərə daha çox rast gəlinir. Bu nöqtəyi-nəzərdən mövzunun metodik işlənilməsi aktualıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Modul işarəsi daxilində olan tənliklərin elmi-metodiki şərhinin müxtəlif variantlarla araşdırılması.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müxtəlif tip tənliklərin həlli metodikası misal nümunələri ilə verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları. Bakı, 2014.
2. M.H. Yaqubov və b. Riyaziyyatda məsələ və misallar. TQDK, 2012.
3. N. Qəhrəmanova və b. Riyaziyyat: IX siniflər üçün dərslik. Bakı, 2016.

Г. Эфендиева
МЕТОДИКА РЕШЕНИЯ УРАВНЕНИЙ С НЕИЗВЕСТНОЙ АБСОЛЮТНОЙ ВЕЛИЧИНОЙ

РЕЗЮМЕ

В статье представлена методика решения уравнений с неизвестной абсолютной величиной. Автор исследовал различные варианты научно-методических толкований уравнений в составе модульного знака. На основе образцов дана методика решения различного типа уравнений.

G. Afandiyeva
METHODOLOGY OF SOLVING EQUATIONS WITH UNKNOWN ABSOLUTE VALUE

SUMMARY

The article deals with the investigation of different methods of solving equations with unknown absolute value. The author investigated different ways of solving equations indise the modul sign and gave a number of relevant examples.

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2017

AZƏRBAYCAN TARİXİ KURSLARINDA DÖVLƏTÇİLİK İDEOLOGİYASI AŞILAYAN MÖVZULARIN ÖYRƏNİLMƏSİ

Samir Əhmədov,

ADPU

E-mail: samir.ahmadov1@gmail.com

Rəyçilər: *tarix ü.fəls.dok., dos P. Səfərov,*
ped.ü.fəls. dok. D. Musayev

Açar sözlər: *dövlət, dövlətçilik, Manna, Albaniya, şagird, məzmun xətti, təlim, fəal/interaktiv təlim*

Ключевые слова: *государство, государственность, Манна, Албания, ученик, содержательная линия, учение, активное/интерактивное обучение*

Key words: *state, statehood, Manna, Albania, pupil, content line, teaching, active/ interactive training*

Azərbaycan tarixi fənni üzrə məzmun standartları aşağıdakı siniflər üzrə sistemləşdirilmiş və beş məzmun xətti üzrə qruplaşdırılmışdır:

1. Tarixi zaman
2. Tarixi məkan
3. Dövlət
4. Şəxsiyyət
5. Mədəniyyət(1.13)

Mövzuda beş məzmun xəttinin hamısı öz əksini tapmışdı. “**Azərbaycan tarixi kurslarında dövlətçilik ideologiyası aşılayan mövzuların öyrənilməsi**” mövzusunun dövlət məzmun xətti üzrə tədqiq etməyə çalışacağam. Dövlətçiliklə bağlı mövzuların tədrisi zamanı elmi ədəbiyyatda şagirdlərin bilik səviyyəsinin son nəticələri aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

Ümumi orta təhsil səviyyəsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri .

Dövlət

Şagird:

- Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin yaranması və inkişafı xüsusiyyətlərini qiymətləndirir.

- Azərbaycan dövlətləri ilə bağlı müxtəlif tarixi mənbələrdən topladığı materialları təqdim edir.

Tam orta təhsil səviyyəsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri .

Dövlət

Şagird:

-Dövlətlərin yaranması və inkişafında konkret dövrün xüsusiyyətlərini dəyərləndirir

-Mənbələr əsasında Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə dair araşdırmalar aparır, nəticələrini təqdim edir.

-Dövlət quruluşları və dövlət idarəetmə formalarına dair təhlillər aparır (1, 14-15).

Məqaləmizə uyğun olaraq fəal / interaktiv dərslərin mərhələlərinin həyata keçirilməsinə aid bir neçə təlim nümunəsini göstərilmişdir:

“Manna dövlətinin yaranması və yüksəlişi” mövzusu VI sinif Azərbaycan tarixi dərslərində 11-ci paragrafda verilmişdir.

Mövzu sadə dildə, şagirdlərin yaş xüsusiyyətinə uyğun, yəni anlaşılıqlı dildə verilmişdir. Dərslərdə mövzuya uyğun şəkillər, illüstrasiyalar və xəritə verilmişdir (2, 65-68).

Mövzu: “Manna dövlətinin yaranması və yüksəlişi”

Məqsəd: Manna dövlətinin yaranmasında şagirdlərə dövlətçiliyin formalaşması və inkişafı prosesinin dərkinə kömək göstərmək.

İş üsulu: Məntiqi təfəkkür prosesinin inkişafına yönəlmiş iş üslubundan istifadə. Qruplarla iş. Kollektiv iş.

Texnikalar: Yarış oyunları: “Kim daha çox?”.

Motivasiya: Dövlət deyəndə nə başa düşürsünüz? Şagirdlərə lövhədə yazılan dövlətin əlamətlərinə aid olan düzgün cavabların göstərilməsi tələb olunur.

1. Dövlət müəyyən əraziyə malikdir.
2. Tayfalar birləşib dövlət yaratdı.
3. Dövlətin sərhədləri olur.
4. Orduya malik olması.
5. Hökmdar tərəfindən idarə olunması.
6. İqtisadiyyat, mədəniyyət və dil birliyinin olması.
7. Dövlətin bayrağının olması.

Şagirdlər düzgün cavabı seçirlər. Bundan sonra lövhəyə tədqiqat sualı yazılır.

Tədqiqat sualı: Manna dövlətinin yaranmasını zəruri edən şərtlər hansılardır? Manna dövlətinin mövcudluğunun Azərbaycan tarixindəki rolunu müəyyən edin.

Bundan sonra müəllim Manna dövlətinin yaranması haqqında qısa şərh verir. Sonrakı mərhələdə şagirdlər audiovizual dərs vəsaitindən istifadə edilməklə kompüter vasitəsilə yeni mövzu barədə məlumatlandırılır. Sonra müəllim şagirdlərin məntiqi təfəkkür prosesinin inkişafına yönəlmiş yarış oyunlarından istifadə edir. Şagirdlər qruplara bölünür.

Lövhədə tapşırıq yazılır. Manna dövlətinə aid olan xüsusiyyətləri sadalayın.

Şagird qrupları mətindən istifadə edərək onlara verilən vaxt ərzində Manna dövlətinə aid olan faktlara əsaslanaraq daha çox xüsusiyyət yazmağa çalışırlar.

Təqdimat: Tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra hər bir qrup öz işini lövhədən asaraq təqdim edirlər. Sonra müzakirələr başlayır.

İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili:

Müzakirələr zamanı hansı qrupun daha çox və önəmli xüsusiyyət yazdığı müəyyənləşdirilir.

Manna dövlətinə aid olan xüsusiyyətlər.

1. E. ə. I minilliyin əvvəllərində (e. ə. IX əsrdə) Urmiya gölü ətrafında Manna dövləti yaranmışdı.

2. Manna əhalisi əkinçiliklə məşğul olur, arpa, buğda, darı və s. dənli bitkilər əkirdi.

3. Manna dövləti Aşur və Urartu dövlətləri ilə qonşu idi.

4. Manna hökmdarı İranzu vilayətləri mərkəzi hakimiyyətə tabe etmişdi.

5. Aşur dövləti ilə müttəfiq idi.

6. Ölkədə canişinlik sistemi mövcud idi.

Nəticənin çıxarılması:

Nəticə üçün aşağıdakı sualla sinfə müraciət edilir:

Manna dövlətinin Azərbaycan tarixində əsas rolu nədən ibarət oldu?

1. Azərbaycanın ilk mərkəzləşmiş dövlətlərdən biridir.

2. Azərbaycanın cənub ərazilərini əhatə edirdi.

3. Dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında önəmli rol oynayıb.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Şagirdlərə öyrəndiklərini möhkəmləndirmək üçün aşağıdakı məzmununda testlər təqdim edilir.

Test

1. Manna dövləti hansı dövlətlərlə sərhəd olub?

A) Aşşur və Misir. B) Urartu və Babilistan. C) Urartu və Aşşur. D) Misir və Urartu. E) Babilistan və Aşşur.

2. Manna dövlətinin paytaxtı hansı şəhər olub?

A) Surikaş, B) Subi, C) Uışdış, D) İzirtu, E) Zikirtu.

3. Manna dövlətində anbarlar kimə məxsus idi?

1. Kəndlilərə, 2. Canişinlərə, 3. Dövlətə, 4. Hökmdara.

A) 1,3. B) 2,4. C) 3,4. D) 1,4. E) 2,3.

4. Manna dövlətinin düşməni hansı dövlət idi?

A) Urartu, B) Aşşur, C) Babil, D) Misir, E) Midya.

5. Kimlər İranzunun mərkəzləşdirmə siyasəti qarşı çıxırdı ?

A) Kəndlilər,
B) Canişinlər,
C) Maldarlar,
D) Əkinçilər,
Qiyətləndirmə.

Meyarlar	I qrup	II qrup	III qrup
Əməkdaşlıq			
Fikrin dəqiq ifadəsi			
əqdimat			

(5. 382-396)

Dərslinin XIX paragrafı “Albaniya dövlətinin yaranması” mövzusunda bəhs edir. Mövzuda xəritə, şəkil və illüstrasiyalar verilmişdi. Müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisini əhatə edən Albaniya dövlətinin yaranması mövzusunda şagirdlər böyük maraq göstərir. Mövzunun tədrisi çox önəmlidir. Çünki, müasir

Azərbaycan dövlətinin ərazisi Albaniya dövlətinin ərazisi çərçivəsində mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır.

Mövzu: “Albaniya dövlətinin yaranması”

Məqsəd: Albaniya dövlətinin dövlətçilik tariximizdə rolunu müəyyənləşdirmək.

İş üsulu: Qruplarla iş. Kollektiv iş.

Mənbələr: Dərslük, audiovizual dərs vəsaiti, iş vərəqləri, kontur xəritə.

Təlim üsulu: Beyin həmləsi, tədqiqatın aparılması.

Texnikalar: Klaster, venn diaqramı, təqdimatlar.

Motivasiya: Albaniya və Azərbaycan Respublikasının xəritəsi göstərilir. Mövzuya aid Albaniya dövlətinə aid video süjet göstərilir.

Tədqiqat sualı: Albaniyanın Azərbaycan tarixində rolu və yeri nədən ibarətdir?

Tədqiqat aparılması: əvvəlcə, sinif 3 qrupa bölünür, mövzuya dair material şagirdlər tərəfindən oxunulur, sonra hər qrupa iş vərəqi verilir.

I qrup: Albaniya dövlətində yaşayan tayfaları göstərin.

II qrup: Albaniyanın əhalisi ictimai vəziyyətinə görə təbəqəyə bölünməsinə klaster üsulu ilə təhlil edin.

III qrup: Albaniya dövləti və müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisini kontur xəritədə müxtəlif rəngli qələmlərlə çəkin.

Təqdimat: Qruplar öz işlərini təqdim edirlər və onların izahını verirlər.

İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili:

Tədqiqat yekunlaşdıqdan sonra müzakirə üsulundan istifadə edərək məlumatlar təhlil edilir.

Nəticə:

1. Şagirdlər Albaniya əhalisini təşkil edən tayfaların adlarını öyrəndilər.

2. Şagirdlər albanların yaşadıkları əraziləri xəritədə göstərə bilirlər.

4. Şagirdlər mənbələrlə işləməyi bacarırlar.

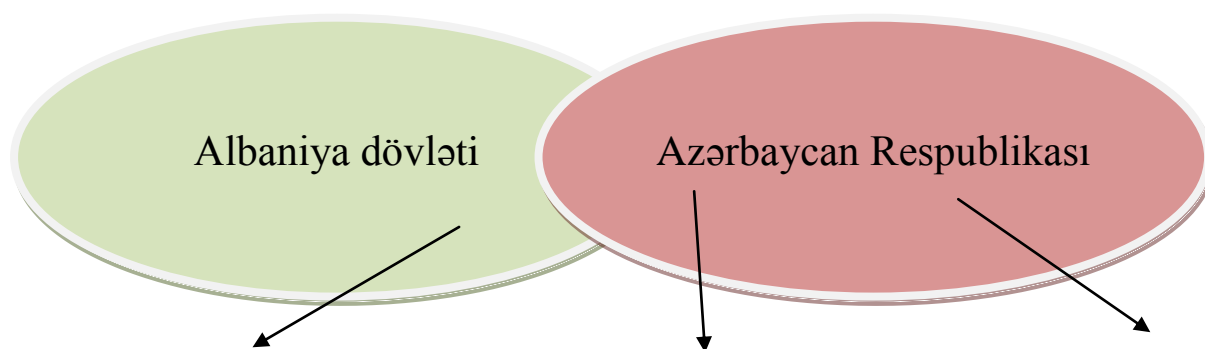
5. Şagirdlər Albaniyada dövlətin idarəçilik formasını öyrəndilər.

6. Şagirdlər Albaniya əhalisinin ictimai vəziyyətini öyrəndilər.

Yaradıcı tətbiqetmə:

Yaradıcı tətbiqetmə kollektiv iş formasında aparılır. Albaniya dövləti ilə müasir Azərbaycan Respublikasını

Venn diaqramı vasitəsilə müqayisə etmək tapşırığı verilir.

Aşağıdakı meyarlar üzrə beş bal sistemində qiymətləndirmə aparılır.

Meyarlar	I qrup	II qrup	III qrup
Əməkdaşlıq			
Fikrin dəqiq ifadəsi			
Təqdimat			

Problemin aktuallığı: Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi tədrisində dövlətçilik aşılaraq mövzuların öyrənilməsi bu gün ən aktual məsələlərdən biridir. Azərbaycan torpaqlarının 20%-i işğal edildiyi, müharibənin davam etdiyi və düşmənlərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları irəli sürdüyü dövrdə aşağı siniflərdən şagirdlər bilməlidirlər ki, Azərbaycan xalqı Qafqazda ən qədim və yerli xalqdır. Xalqımızın qədim dövlətçilik ənənələri mövcuddur.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan tarixi kurslarında dövlətçilik ideologiyası aşılaraq yeni üsulla – fəal / interaktiv təlimin metodları ilə şagirdlərə öyrədilməsi sistemli şəkildə şərh edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumtəhsil məktəblərində tarix müəllimləri şagirdlərə dövlətçilik aşılaraq mövzuların öyrədilməsi zamanı bir nümunə kimi istifadə edə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum – V-XI siniflər). Bakı, 2013.
2. Azərbaycan tarixi. (dərslük, VI sinif), Bakı, 2013.
3. Bünyadov Z.M. və Yusifov Y.B. Azərbaycan tarixi. I cild: Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. Bakı, 2005.
4. Ədilli Şirvani / Milli ideologiyamız: Türklük, Çağdaşlıq, İslam. Bakı, 2013.
5. Əmirov M.M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal / interaktiv təlimi metodikası (Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2014.
6. Y. Mahmudov. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, 2005.
7. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 1993.

С.Ахмедов

ИЗУЧЕНИЕ ТЕМ ПРИВИВАЮЩИХ ИДЕОЛОГИЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА КУРСЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

Актуальность данной статьи заключается в том, что Азербайджанская Республика находится в условиях войны и изучение тем, прививающих ученикам идеологию государственности, является важным и существенным. Стандарты содержания по предмету «История» были систематизированы по классам и группированы по пяти содержательным линиям. Темы уроков, объясняющие идеологию государственности, даны в виде этапов. Автор статьи отмечает, что данные темы должны создавать условия для формирования у учеников чувства патриотизма, созревания их как граждан и личностей, достойных своей Родины, народа и государства.

S.Ahmadov

THE STUDY OF TOPICS TEACHING STATEHOOD IDEOLOGY IN HISTORICAL COURSES OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The topic which we mentioned is one of the actual problems nowadays. It is important to teach topics describing statehood ideology to pupils by taking into account the war condition of Azerbaijan Republic. These topics must create conditions for pupils in formation of feeling of patriotism and growing up as a decent citizen and personality to their homeland, nation and state. The content standards over the subject of Azerbaijan history are systematized on classes and grouped on five content line. In this content the lessons describing statehood ideology are given in stages.

Redaksiyaya daxil olub: 13.03.2017

RİYAZİ BİLİKLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ FORMALİZMİN MƏNBƏLƏRİ HAQQINDA

Afaq Məmmədova,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant

Elşad Qurbanov,
ADPU
E-mail: qurbanov_elsad@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü. elm. dok., prof. A.S.Adıgözəlov,*
ped. ü. fəl .dok. M.V.Abdullayeva

Açar sözlər: *riyaziyyat, təlim, məsələ, şagird, bilik, bacarıq*

Ключевые слова: *обучение, математика, задача, студенты, знания,*

Key words: *mathematics, training, task, student, knowledge, skill*

Şüurlu mənimsəmə dedikdə şagirdlərin biliklərə elə yiyələnməsi başa düşülür ki, ona mənimsənilənlərin dərindən başa düşülməsi və onun yeni konkret situasiyalarda tətbiqi bacarığı daxil olsun.

Şüurluluq prinsiplərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar çətinliklər onunla şərtlənir ki, indiyə qədər başa düşmə mexanizmi kifayət qədər öyrənilməmişdir. Mahiyyət etibarilə biz «başa düşməyin» dəqiq olaraq nə demək olduğunu bilmirik. Bu sahədə intuitiv səviyyədə qalaraq təsdiq edə bilirik ki, əgər şagird hansısa materialı «başa düşübsə» onda o, belə suallara cavab verməyi, belə məsələləri həll etməyi bacarmalıdır. Buradan asanlıqla başa düşməməyin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq çətin deyil. Əgər şagird bu suallar və məsələlərin öhdəsindən gələ bilmirsə, o verilmiş materialı başa düşməmişdir. Lakin bunların öhdəsindən gəlsə, onda yalnız müəyyən ehtimalla təsdiq etmək olar ki, o, materialı başa düşmüşdür. Şagirdin materialı başa düşməsi (yalnız bilməsi deyil) haqqındakı nəticə yalnız həqiqətə oxşardır, lakin doğru deyildir.

Təlim prosesində biz müntəzəm olaraq şagirdlərin öyrənilən materialın mənimsənilməsinin keyfiyyəti haqqında informasiyalar almalıyıq. Materialın öyrənildiyini və ya şagirdlərin biliklərinin bu materialın başa düşülməsinə əsaslandığını aydınlaşdırmaq üçün pedaqoji məqsədyönlü suallar, çalışmalar, məsələlər sistemi də lazımdır.

Sualların qoyulması problemi-hələlik öz həllini tapmayan mürəkkəb pedaqoji problemdir. Burada sualların «pedaqoji məqsədyönlü

qoyuluşu» ifadəsi barədə bizim anlamımızı dəqiqləşdiririk.

Əgər sual şagirddə fəal fikri fəaliyyət yaradarsa və dərslərdəki cavabı təkrar etmərsə onda sualın «pedaqoji baxımdan məqsəduyğun» qoyulduğunu hesab edəcəyik. Məsələn, «bir düz xətt üzərində yerləşməyə üç nöqtədən neçə çevrə keçirmək olar» sualı (şagirdlər heç bir çətinlik çəkmədən; «bir» çevrə deyərək cavab verəcəklər) pedaqoji baxımdan məqsəduyğun qoyulmamışdır. «Üç nöqtədən neçə çevrə çəkmək olar?» sualına şagird dərslərdə hazır cavab tapmayacaqdır. Onun özü bu üç nöqtənin mümkün vəziyyətlərini araşdırmalı, «üç nöqtənin bir düz xətt üzərində yerləşməyə» və «üç nöqtənin bir düz xətt üzərində yerləşdiyi» halları nəzərdən keçirib bu halların hər birində uyğun nəticə çıxarmalıdır. Bu məsələ «entropiyaların» (qeyri-müəyyənliklərin) optimal miqdarına görə «pedaqoji baxımdan məqsəduyğun» qoyulmuşdur. Sualda nə qədər çox entropiya (qeyri müəyyənlik) olarsa, bu sualın cavabına bir o qədər çox informasiyalar daxil olmalıdır.

Ona görə, əgər sualda həddən artıq entropiya olarsa, onda o, fəal fikri fəaliyyət yaratmayacaqdır. Belə ki, şagirdi «çıxılmaz vəziyyətə» gətirən çox sayda informasiyaların dərhal verilməsinin qeyri mümkünlüyü cavabın axtarışını faydasız edir. Yuxarıda göstərilən birinci sualda olduğu kimi, az entropiyalı suallar da şagirdlərin fəal fikri fəaliyyətinə kömək etmir.

Beləliklə, təlim prosesində müəllim tərəfindən suallar elə qoyulmalıdır ki, onda tələb olunan informasiyalar (entropiya) optimal olsun

(nə həddən artıq çox, nə də az olmasın).

Biliklərin şüurlu mənimsənilməsinin nəticələri “formal biliklərə” gətirən doqmatik tədrisi prinsipə aradan çıxarır. Bu riyaziyyat metodlarının xüsusiyyətləri ilə xüsusən, təlimdə formanın, dili və bu dilin düzgün olmayan, birtərəfli öyrənilməsinin nəticəsi olaraq onlarda ifadə olunan məzmunundan ayırmağa imkan verən formallaşmış dildən geniş şəkildə istifadə edilməsi ilə izah olunur.

Həmin ayrılma biliklərdəki formalizmin mənbəyidir. Riyazi biliklərdəki formalizmin mahiyyəti görkəmli riyaziyyatçı Y.Xinçin tərəfindən dəqiqləşdirilmişdir. O, riyaziyyat təlimində iki ənənəvi çatışmazlığı göstərmişdir:

1) formalizm;

2) nəzəriyyənin təcrübədən ayrılması Y.Xinçin bu çatışmazlıqların mahiyyətini riyaziyyatın müəyyən «pillələri» arasındakı əlaqələrin pozulması kimi izah etmişdir. Nəzəriyyənin təcrübədən ayrılması riyazi tədqiqatların onun canlı mənbəyindən-maddi aləmdən ayrılması deməkdir.

Tədqiqat vasitələrinin (riyaziyyatın istifadə etdiyi ifadə vasitələrinin toplusu) tədqiqat obyektindən, riyazi anlayışları məzmunundan ayrılması formalizm hadisəsidir.

Formal biliklər onunla səciyyələnir ki, riyazi faktın məzmununun simvolik ifadəsi xarici forma ilə formal öyrənilir və yadda saxlanılır, Bu faktın özü isə ya şüurda tamamilə olmur, ya da özünün formal ifadəsi ilə heç bir əlaqəsi olmadan iştirak edir, şagirdin təsəvvüründə onunla heç bir əlaqə yaratmır.

Riyaziyyat təlimində “formal biliklərə” dair bir sıra nümunələr göstərək.

1. Dəyişənləri x və y ilə işarə edilən tənliklər sistemini asanlıqla həll edən şagirdlər dəyişənləri digər hərflərlə, məsələn a və b ilə işarə edilən analoji tənliklərin həllində çətinlik çəkirlər.

2. Üçbucağın orta xətti oturağa paralel çəkildikdə şagirdlər teoremi isbat edirlər, lakin orta xətt yan tərəflərə paralel çəkildikdə şagirdlər aciz qalırlar.

3. Üç perpendikulyar haqqında teoremi şagird düzgün ifadə edir, lakin sadə konkret vəziyyətlərdə onu tətbiq etməyi bacarmırlar. Məsələn, düzgün tetraedrin çarpaz tellərinin qarşılıqlı perpendikulyar olması haqqındakı teoremi isbat edə bilmirlər.

Göstərilən misalların hər birində xarici formaların (dilin, çertyojun) onlarda ifadə olunan məzmunundan ayrılması, formaları yadda saxlanılması və məzmunun başa düşülməməsində özünü göstərən formal biliklər nəzərdən keçirilir. Həmin məzmun başqa bir formada ifadə olunduqda, müxtəlif məzmunlar oxşar formada göstərildikdə «formal biliklər»in tətbiqi nəticə vermir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Belə təlimin zəruri komponenti onun semantikasını başa düşməyə imkan verən riyazi dilin (terminologiyasının və simvolikası) düzgün öyrənilməsidir.

Problemin aktuallığı. Mühüm pedaqoji problem yalnız şagirdlərin riyazi biliklərindəki formalizmi aradan qaldırmaq deyil (bu məsələ də baş verir və onun da həlli zəruridir), həm də təlimi elə qurmaqdan ibarət olmalıdır ki, formalizm əmələ gəlməsin.

Problemin elmi yeniliyi. Biliklərdə formalizm daha çox riyaziyyat təlimində özünü göstərən şüurlu mənimsəmə ilə əkslik təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası: Ümumi metodika. Bakı: ADPU, 2009.
2. Ağayev B.Ə. və b. Səkkizillik məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1972.
3. Смоляр А.А Педагогика математики: Курс лекций. Минск: Высшая школа. 1964.
4. Paşayev Ə. Rüstəmov F. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı: Çarşıoğlu, 2007.

A.Маммедова, Э.Гурбанов

ОБ ИСТОЧНИКАХ ФОРМАЛИЗМА В УСВОЕНИИ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о качестве усвоения учениками изученных материалов в процессе обучения. Как важная проблема рассматривается не только устройство формализма в усвоении математических знаний, но и в умении строить обучение, таким образом, чтоб оно не возникло. Примеры, представленные в статье, отражают современную точку зрения на исследуемую проблему.

A.Mammadova, E.Gurbanov

ABOUT THE SOURCES OF FORMALISM IN LEARNING MATHEMATICS

SUMMARY

In the article some information about the quality of learning the material taught in teaching process is investigated. The main pedagogical problem should be not only the prevention of formalism but also the formation of training without any formalism. The examples given in the article describes the main points of the problem.

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2017

TEOREMLƏRİN İSBATINDA ANALİTİK VƏ SİNTETİK METODLARIN TƏTBİQİ

Aynur Mustafayeva,
ADPU

E-mail: mustafayev_aynur@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.S. Adıgözəlov,*
*ped.ü.fəls.dok., dos. T.M. Əliyeva***Açar sözlər:** *məsələ, analiz, sintez, metod***Ключевые слова:** *задача, анализ, синтез, метод***Key words:** *task, analysis, synthesis, method*

1. Üçbucağın daxili bucaqları cəminin 2 d-yə bərabər olduğunu isbat edin.

A) Analitik isbat metodu.

Açıq bucaq 2 d-yə bərabərdir. Deməli, istənilən üçbucağın üç bucağının açıq bucaqda yerləşdiyini göstərmək kifayətdir.

Bunu aşağıdakı kimi etmək olar:

a) MN // AB çəkərək C nöqtəsində açıq bucaq quraq;

b) $\angle 2$ artıq açıq bucaqda yerləşib;

c) AC kəsən AB // MN olduğu üçün $\angle 1 = \angle 5$;

ç) BC kəsən, AB // MN olduğu üçün $\angle 3 = \angle 4$;

d) Onda $\angle 5 + \angle 2 + \angle 4 = 2d$ olur.

e) Bərabər bucaqları nəzərə alsaq $\angle 1 + \angle 2 + \angle 3 = 2d$ olar. b.i.t.o.

B. Sintetik isbat metodu

a) MN//AB çəkirik;

b) BC kəsən, MN//AB olduğundan $\angle 4 = \angle 3$

c) AC kəsən, MN//AB olduğundan $\angle 1 = \angle 5$

ç) $\angle 5 + \angle 2 + \angle 4 = 2d$ – açıq bucaq;

d) $\angle 1 + \angle 2 + \angle 3 = 2d$ (b,c – bəndlərinə görə)

2. Bərabərsizliyi isbat edin:

$$\frac{a+b}{2} \sqrt{ab}, a \geq 0, b \geq 0$$

Analitik metod

$$\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab}$$

↓

$$a+b \geq 2\sqrt{ab} \text{ analiz}$$

↓

$$a-2\sqrt{ab} + b \geq 0$$

$$(\sqrt{a} - \sqrt{b})^2 \geq 0 \text{ – aşkardır}$$

Sintetik metod

$$(\sqrt{a} - \sqrt{b})^2 \geq 0$$

↓

$$a-2\sqrt{ab} + b \geq 0 \text{ sintez}$$

↓

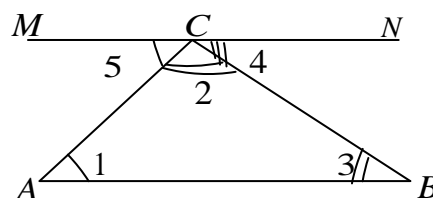
$$a+b \geq 2\sqrt{ab}$$

↓

$$\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab} \text{ b.i.t.o}$$

3. Eyniliyi isbat edin:

$$\cos 20^\circ, \cos 40^\circ, \cos 80^\circ = \frac{1}{8}$$

Eyniliyin isbatında verilən ifadənin 20° -yə vurub bölməklə tədricən axtarılan ədədə gəlirik.

Gətirilən misallardan görünür ki, təkliflərin analitik isbat metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tələb olunan təklifin əsaslandırılması üçün başlanğıc bu təklifin özüdür. Həmin təklif məntiqi əsaslandırılmış addımlar yolu ilə doğruluğu məlum olan təklifə gətirir.

Sintetik metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, elə doğru təklif axtarılır ki, onu məntiqi əsaslandırılmış addımlar yolu ilə tələb olunan təklifə çevirmək olsun.

Sintetik metod üçün xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, bu və ya digər təklifin (nə

Teoremlərin isbatında analitik və sintetik metodların tətbiqi

üçün) doğru təklif kimi başlanğıc seçildiyi aydınlaşdırılmır. Ona görə də bu metodla aparılan isbat şagirdlərə çox vaxt süni düşünülmüş kimi görünür. Sintetik metoddan istifadə etdikdə isbatın uyğun addımlarının aparılması ilə əlaqədar başlanğıc doğru təklifin axtarılmasından ibarət olan əlavə çətinliklər də yaranır. Əksinə, analitik metoddan istifadə etdikdə şagirdlər şüurlu və inamlı hərəkət edərək nədən başlamağı bilirlər. Lakin, analitik metod heç də həmişə qanun deyildir. Bunu sadə sofizmin isbatı nümunəsində göstərək.

İsbat edin: $3 = -3$

İsbatı: Tutaq ki, $3 = -3$ olsun (!) Onda bərabərliyin hər iki tərəfini kvadrata yüksəldərək

$$(3)^2 = (-3)^2 \text{ və ya } 9 = 9$$

Doğru bərabərlik alırıq. Deməli, başlanğıc (isbatı tələb olunan) bərabərlik də doğrudur (!?). Aydın ki, çıxarılan bu nəticə doğru deyildir. Bu məntiqi səhvin səbəbi burada tətbiq olunan “çıxarış qaydasının” yalan olması ilə əlaqədardır. Analitik mühakimə metodunun bu çatışmazlığını burada qeyd etmək zəruridir. Ona görə, isbatların aparılması praktikasında hər iki metodun ardıcıl tətbiq edilməsi faydalıdır: analitik yolla başlanğıc kimi qəbul edilən doğru təklifi müəyyən etmək, sonra isə sintetik yolla tələb olunan isbatı aparmaq asandır. İkiqat implikasiya işarəsindən istifadə etməklə bir yazılışda hər iki mühakiməni qısa şəkildə göstərmək çətin deyildir.

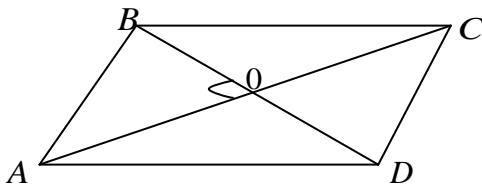
Analiz $\rightarrow$

$$\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab} \Leftrightarrow a+b \geq 2\sqrt{ab} \Leftrightarrow a+b - 2\sqrt{ab} \geq 0$$

$$2\sqrt{ab} \geq 0 \Leftrightarrow (\sqrt{a} - \sqrt{b})^2 \geq 0$$

• Teoremlərin isbatında analitik metodun daha bir formasından istifadə etmək faydalıdır. Analitik isbat metodunun bu formasının mahiyyəti aşağıdakı mühakimələrdən görünür: A-nın doğru olması üçün B-nin doğru olması kifayətdir...

Söylənənləri bir teoremin isbatı nümunəsində nümayiş etdirək: “Rombun diaqonallarının qarşılıqlı perpendikulyar olduğunu isbat edin.

a) $AC \perp BD$ olduğunu isbat etmək üçün $BO \perp AC$ olduğunu göstərmək kifayətdir;

b) $BO \perp AC$ olduğunu göstərmək üçün ΔABC -də BO -nun hündürlük olduğunu göstərmək kifayətdir;

c) ABC üçbucağında BO parçasının hündürlük olduğunu göstərmək üçün ΔABC -nin bərabəryanlı, BO -nun isə median olduğunu isbat etmək kifayətdir;

ç) ΔABC -nin bərabəryanlı olması üçün $AB=BC$ olduğunu isbat etmək kifayətdir;

d) $AB=BC$ olması teoremin şərtindən məlumdur; BO parçasının median olması isə paraleloqramın diaqonallarının $AO=OC$ xassəsindən alınır.

Sintetik isbat.

a) ΔABC -ni nəzərdən keçirək (nə üçün məhz bu üçbucağı?) bu üçbucaqda şərtə görə $AB=BC$ (nə olsun?..)

b) Paraleloqramın xassəsinə görə $AO=OC$ (nə olsun?)

c) BO mediandır (nə olsun?)

ç) ΔABC -də BO hündürlükdür (nə olsun?)

d) $BO \perp AC \Leftrightarrow BD \perp AC$ (bax, bunun üçün! Bəs nədən başlamağı necə bilək?)

İsbatın gedişində sağ tərəfdə mötərizənin içərisində şagirdlərin təsəvvür olunan reaksiyaları verilmişdir.

Teoremin analitik və sintetik isbat metodlarını müqayisə edərək riyaziyyatın təlimi prosesində analitik isbatın bu formasının metodik üstünlüklərini görmək çətin deyildir:

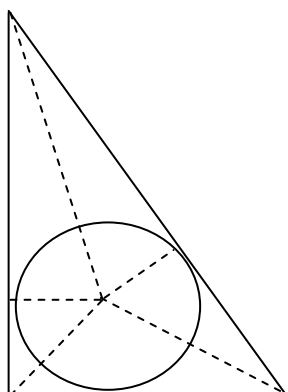
1. Analitik isbatın bu forması teoremlərin isbat metodunu şagirdlərin özlərinin şüurlu və müstəqil surətdə axtarmasını təmin edir;
2. Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına təkan verir;
3. İsbatın hər bir mərhələsində əməliyyatların məqsədyönlü və şüurlu olmasını təmin edir;
4. İsbat metodunun sxemi sadədir: nəyi isbat etmək lazımdır? Bunun üçün nəyi isbat etmək kifayətdir?

Aydın ki, teoremlərin istənilən isbat metodları kimi, analitik isbatın bu formasının da universal olduğunu söyləmək doğru deyildir.

• Həndəsədən qurma məsələləri həllində analiz və sintez.

Məsələ. c hipotenuzuna və daxil ölçülmüş çevrənin r radiusuna görə düzbucaqlı üçbucaq qurun.

Analiz. Tutaq ki, məsələ həll olunmuşdur, sxematik şəkil çəkirik.

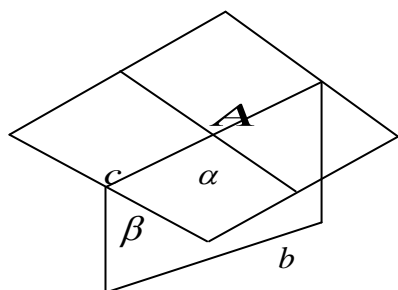

1. ΔAOB -ni qursaq ΔABC -ni qura bilərik;
2. ΔAOB -ni qurmaq üçün $AB=c$, $OD=h=r$ verilənləri ilə yanaşı $\angle AOB$ -ni bilmək lazımdır.
3. $\angle AOB = 180^\circ - \frac{\angle A + \angle B}{2} = 180^\circ - \frac{90^\circ}{2} = 180^\circ - 45^\circ = 135^\circ$
4. $AB=c$, $OD=r$ və $\angle AOB = 135^\circ$ -yə görə ΔABC -ni qura bilərik.

Sintez.

1. $AB=c$, $OD=h=r$ və $\angle AOB = 135^\circ$ məlumlarına görə ΔABC -ni qururuq;
2. $(0; r)$ çevrəsini qururuq;
3. A və B nöqtələrindən həmən çevrəyə toxunanlar çəkərək ΔABC -nin C təpə nöqtəsini qururuq.

Məsələ. Verilmiş a düz xəttindən verilmiş digər b düz xəttinə paralel müstəvi keçirin.

Təhlil. $A \subset \alpha$ və $b \parallel \alpha$ şərtini ödəyən α müstəvisini qurmaq üçün bu müstəvinin b düz xəttinə paralel düz xətdən keçməsi kifayətdir. Lakin həmin müstəvi həm də verilmiş a düz

xəttindən keçməlidir, yəni α (a, c) və $c \parallel b$ qurmaq kifayətdir.

Qurma. A düz xətti üzərində ixtiyari A nöqtəsini seçirik. $\beta(A, b)$ müstəvisi üzərində $c \parallel b$, $a \cap c = A$ düz xəttini qururuq. α (a, c) müstəvisi axtarılan müstəvi olmalıdır.

İsbatı. $c \parallel b$ və α olduğundan $\alpha \parallel b$ olur.

Lakin $a \subset \alpha$.

Araşdırma. Qurma fəzada a və b düz xətlərinin qarşılıqlı vəziyyətindən asılıdır.

Üç hal mümkündür.

1) a və b düz xətləri çarpazdır ($a \neq b$).

Yuxarıda göstərilən qurmadan həllin yeganəliyi alınır.

Doğrudan da, $A \in a$ nöqtəsi necə olsa, yeganə c düz xətti vardır ki, $c \cap a = A$ və $c \parallel b$ mümkündür. Bütün belə düz xətlər çoxluğu $c \subset \alpha$ və $\alpha \parallel b$ xassələrinə malik olan yeganə müstəvi əmələ gətirir.

2) $a \parallel b$. a düz xəttindən keçən istənilən müstəvi məsələsinin şərtini ödəyəcəkdir.

3) $a \cap b = A$. Məsələnin yeganə həlli vardır: α (a, b).

Göründüyü kimi, həndəsədən qurma məsələlərinin həllində də analiz və sintez metodlarından istifadə olunur. Məlum olduğu kimi, belə məsələlərin həlli aşağıdakı plan üzrə yerinə yetirilir: analiz, qurma, isbat, araşdırma. Birinci bölmənin adından (analiz) göründüyü kimi, bu doğrudan analiz metodudur ki, mühakiməni axtarılandan (tutaq ki, axtarılan fiqur qurulmuşdur) verilənlərə, onların qurmada istifadəsinə aparır. Analiz mərhələsində qurmanın planı tapılır, tapılan plan sintetik yolla yerinə yetirilir. İsbat prosesində həm analiz, həm də sintezdən istifadə etmək mümkündür, lakin çox vaxt sintetik yoldan istifadə olunur. Araşdırma mərhələsində də analizin tətbiqi nəzərdə tutulur.

Problemin aktuallığı. Vahid “riyaziyyat” kursunda həndəsi material xüsusi yer tutur. Burada teoremlərin müxtəlif isbat üsulları ilə yanaşı analitik və sintetik isbat üsullarının mənimsənilməsi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə analitik və sintetik isbat üsullarının mahiyyəti eyni bir məsələyə tətbiqinin müqayisə edilməsi vasitəsilə açıqlanır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Analitik və sintetik isbat üsullarının tətbiqi şagirdlərdə məsələ həlli bacarığının formalaşmasına, müəyyən vərdişlərin əmələ gəlməsi və möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S., Əliyeva T.M. Riyaziyyatın tədrisində fənlərarası əlaqələrin tətbiqi. Bakı: Maarif, 1993.
2. Ağayev B.Ə. Riyaziyyat tədrisi metodikası. Bakı, 1961.
3. Əliyeva T.M., Adıgözəlov A.S., Mütəllibov T.E. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası, I-II hissələr. Bakı: ADPU, 1993.
4. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika: Yeni kurs. Bakı, 2002.

A. Мустафаева

ПРИМЕНЕНИЕ АНАЛИТИЧЕСКИХ И СИНТЕТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ПРИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВЕ ТЕОРЕМ

РЕЗЮМЕ

В статье на примере доказательства различных теорем наглядно демонстрируется и раскрывается сущность аналитического и синтетического метода доказательств. Автор отмечает, что на едином «математическом» курсе особое место занимают материалы по геометрии. Наряду с доказательствами теорем различными способами актуальность представляют и усвоение аналитических и синтетических методов доказательства теорем. В заключение статьи подчеркивается, что применение аналитических и синтетических методов доказательств формирует у учащихся умения решать задачи, а также выявлять и закреплять определенные навыки.

A.Mustafayeva

THE APPLICATION OF ANALYTICAL AND SYNTHETIC METHODS IN PROVING THEOREMS

SUMMARY

Geometric material plays an important role in common “mathematics” course. The acquisition of different ways of proving theorems, as well as analytical and synthetic methods are of great urgency. In the article the essence of analytical and synthetic methods of proving is explained by its application to the same task by making comparison. The application of analytical and synthetic methods of proving serves to form students’ ability of solving tasks and to create and strengthen certain habits.

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2017

RIYAZİ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Zahir Əzizov,
ADPU

E-mail: azizov@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof .A.S. Adıgözəlov,
dos. A.Q. Cəfərov*

Açar sözlər: *təfəkkür, idrak, məsələ, bacarıq, problem, proses, istedad, metod, təlim, inkişaf*

Ключевые слова: *мышление, познание, вопрос, способность, проблема, процесс, талант, метод, учение, развитие*

Key words: *thinking, cognition, issue, skill, problem, process, talent, method, training, improvement*

Məktəblilərin təlim fəaliyyətində də təfəkkürün böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki fəaliyyətin hər bir növü (təlim, oyun və s.) müəyyən sualın, problemin, fikri və ya əməli məsələnin həllini tələb edir. Buna görə də təfəkkür hər bir fəaliyyətin planlaşdırılması və yerinə yetirilməsi üçün zəruridir. Aydın ki, təfəkkür olmadan şagirdlər heç bir təlim materialını dərinləndirib dərk edə bilməzlər, onları sadəcə olaraq qavrayar, mahiyyətini isə başa düşə bilməzlər. Buna görə də təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təlim şagirdlərdə fikri fəaliyyətin ümumi metodlarını inkişaf etdirməlidir. Başqa sözlə, təlim məktəblilərə zehni bacarıq verməlidir. Bu, onun qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Təlim bu vəzifəni yerinə yetirməyə, şagird bu və ya digər məsələni müstəqil surətdə həll etməyi bacarmaz. Müstəqil olmadıqda isə şagirdlərin təfəkkürü lazımı səviyyədə inkişaf edə bilməz. Məsələlərə yanaşmağın, onları analiz etməyin ümumi metod və qaydaları şagirdə öyrədilməyə, o, qabaqcadan qazandığı bilikləri yeni materiala tətbiq etməyi bacarmaz. Şagird, təfəkkürü yeni materiala, həll edəcəyi hər bir məsələyə müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilməz.

Hər bir idrak fəaliyyəti hissetmə və qavrayışla bağlıdır, sonra təfəkkürə keçir. Bu, əvvəlcə təsəvvür, sonra isə anlayış səviyyəsində baş verir. Anlayışlar eyni zamanda həm real obyektlərin inkişaf formaları, həm də xüsusi fikir əməliyyatları kimi fəaliyyət göstərməklə elmi biliklərin elementlərini təşkil edirlər. İnsan öyrənilən real obyektin və onun digər obyektlərlə bilavasitə qavranılmayan, hiss və müşahidə

edilməyən xassə və əlaqələrini üzə çıxarmaqla ətraf aləmin dərk edilməsini davam etdirir.

Riyazi təfəkkür dedikdə: 1) insanın konkret riyaziyyat elmini dərk etməsi prosesində və ya riyaziyyatın başqa elmlərə, texnikaya, xalq təsərrüfatına və s. tətbiqi prosesində dialektik təfəkkürün baş verdiyi forması; 2) riyaziyyat elminin öz təbiəti, onun real gerçəklik hadisələrinin dərk edilməsinə tətbiq edilən metodları, həmçinin bu zaman istifadə edilən ümumi təfəkkür üsulları ilə bağlı xüsusiyyətlərini başa düşəcəyik.

Göründüyü kimi, riyazi təfəkkür ümumiyyətlə, təfəkkürün məxsus olduğu xarakteristikaya tam cavab verir. Bütün elmi mücərrədləşmələr təbiəti daha dərinləndirən, tam əks etdirir. Mükəmməl riyazi təfəkkür hər şeydən əvvəl dialektik təfəkkürdür.

Riyazi təfəkkür dialektik təfəkkür olmaqla təbii elmi təfəkkürdür və ona görə də elmi təfəkkürə məxsus olan bir çox xassələrə malikdir.

Təbii elmi təfəkkür elmi problemlərin həllinin ona uyğun olan bacarıqlar tərəfdən mərhələlərlə həyata keçirilməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Belə bacarıqların məcmusu aşağıdakı elementlərdən ibarət olan təbii elmi idrak metodunu təyin edir, problemin dərk olunması, onun dəqiq təyin edilməsi və başqa problemlərdən ayrılması; verilmiş problemlə bağlı bütün vəziyyətlərin öyrənilməsi; problemin həllinin axtarılmasının planlaşdırılması; onun ən böyük ehtimal olunan həllinin seçilməsi; fərziyyənin yoxlanılması üzrə eksperimentin planlaşdırılması və keçirilməsi; nəticələrin əsaslandırılması; həllin optimal üsulünün seçilməsi;

Riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar

eyni faktların fəaliyyət göstərdiyi yeni situasiyalarda nəticələrin yayılması.

Riyazi t f kk r  çox vaxt riyazi bacarıqların, riyazi istedadın təzahür etməsi ilə izah edirlər. Psixoloji-didaktik və metodik ədəbiyyatda riyazi bacarıqların strukturuna V.A. Krutetski məxsusi riyazi qabiliyyət, A.N.Kolmoqorov riyaziyyatçının təfəkkür x susiy ti, K.K.Platonov əqlin keyfiyyəti, Z.İ.Kalmıkova mənimsəmənin komponentləri və s. kimi çoxlu təfəkkür fəaliyyətini daxil etmişdir.

Riyazi təfəkkür prosesində təfəkkürün müəyyən keyfiyyətləri ( eviklik, fəza t s vv r , zəruri olanları seçmək bacarığı və s.) fəal iştirak edir və təfəkkürün bu x susiy tləri elmi təfəkkürün keyfiyyətləri adlanaraq xüsusi didaktik əhəmiyyətə malikdirlər.

Təfəkkürün  eviklik, orijinallıq, dərinlik, məqsədyönlülük, səmərəlilik, genişlik, t nqidilik, m t ş killik, nitq və yazıda dəqiqlik v  yığcamlılığın elmi təfəkkürün belə keyfiyyətləri sırasına aid edirlər.

İnsan təfəkkürünün  n mühüm keyfiyyətlərindən biri təfəkkürün  evikliyidir. İnsan həyat təcrübəsi boyu müxtəlif problemlərlə rastlaşırlar və onları müəyyən üsullarla həll edir. Bəzən müəyyən qaydalar silsiləsini mənimsəyir v  qarşıya çıxan problemləri bu qaydalara istinad etməklə həll edir. Lakin həyatda baş verən proseslər müxtəlif və rəngarəngdir. Onlar birbirinə b nz s l r də mahiyyətə müxtəlifdirlər. Ona görə də onlara eyni  l u ilə yanaşmaq, məlum qaydaları təbiiq etmək çox vaxt lazımı nəticəni vermir. Bu halda insanlar müxtəlif yolla hərəkət edirlər. Bəzi insanlar problemin həllində məlum qaydalardan istifadə edir, ümumi qaydalardan kənara çıxmır, ona görə də yeni məsələnin həll edilməsi qaydasını dəyişir, yeni t dqiqaq metodu seçir, bir hərəkət tərzindən başqasına asanlıqla keçir və  z məqsədinə nail olur. Bu isə həmin şəxs də təfəkkürün çevikliyi ilə əlaqədardır. Belə keyfiyyətə malik olan insanlar hər bir məsələyə müxtəlif tərəfdən yanaşma qabiliyyətinə malik olurlar. Məhz buna görə də təfəkkürün çevikliyi keyfiyyətli təlim  c n çox əhəmiyyətli dir.

Təfəkkürünün çevikliyi dərketmə probleminin həll üsullarını məqsədəuyğun şəkildə dəyişdirmək bacarığı, problemin bir həll yolundan digərinə keçidin asanlıq, adət edilmiş fəaliyyət

 sullarının sərhədlərindən çıxmaq bacarığı, verilən şərtlərin dəyişdirilməsi ilə problemin yeni həll üsullarının tapılması, yeni biliyin mənimsənilməsi v  təcrübənin toplanması hüdudlarında mənimsənilmiş biliklər sistemini dəyişdirmək bacarığı ilə xarakterizə olunur.

Təsadüfi deyildir ki, təfəkkür çevikliyi A.Eyniştayin “Yaradıcılığın xarakterik cizgisi” adlandırmışdır.

Təfəkkürün  evikliyin n antipodu təfəkkürün kütləyə və ya şablonluğudur. Təfəkkürün şablonluğ  ixtiraçılıq, yaradıcılıq fəaliyyətində olduqca ciddi maneədir və çox vaxt təlimin nəticəsi kimi  z n  göstərir və bir çox şagirdlər  c n xarakterikdir.

Qeyri-şablon təfəkkürün inkişafının  n yüksək səviyyəsi təfəkkürün orijinallığıdır. Təfəkkürün orijinallığı hər şeydən əvvəl təfəkkürün dərinliyinin nəticəsi kimi  z n  göstərir. Təfəkkürün dərinliyi  n mühüm olanı ikinci d r c lid n ayırmaq, mühakimənin məntiqi strukturunu müəyyən etmək, “inama əsasən ” qəbul olunma ilə ciddi isbat olunanı ayırmaq, riyazi məndə əsas olanları seçib götürmək bacarığında ifadə olunur.

Hər hansı problemin həlli zamanı məqsədə yönəltməklə əməliyyatların seçilib səmərəli həyata keçirilməsi cəhdi, h m nin ona çatmaq  c n  n qısa yolu axtarmaq cəhdləri təfəkkürün m qs dy nl y n  xarakterizə edir. Bu keyfiyyət şagirdlərə bir sıra məsələləri daha  lve rişli üsulla həll etməyə imkan verir.

Təfəkkürün m qs dy nl y  şəxsiyyətin hər şeyi bilmək istəyi kimi mənəvi keyfiyyəti ilə sıx əlaqədardır. Hər şeyi bilmək istəyi məhz  z m qs dy nl y  səbəbi üzrə insanın biliyini v  təcrübəsini zənginləşdirir.

Təfəkkürün nəzərdən keçirilən bütün keyfiyyətləri yalnız təfəkkür fəallığının təzahür etməsi ilə baş verə bilər.

Təfəkkürün nəzərdən keçirilən bütün keyfiyyətləri yalnız təfəkkür fəallığının təzahür etməsi ilə baş verə bilər. Təfəkkürün fəallığı hər hansı problemin həllinə yönəldilmiş c hdin daimiliyi, qoyulan problemin h km n həll etmək həvəsi, onun həllinə müxtəlif yanaşmaların öyrənilməsi, şərtlərin dəyişdirilməsindən asılı olaraq bu problemin qoyuluşunun müxtəlif variantlarının t dqiqaq edilməsi ilə xarakterizə olunur.

Şagirdlərin təfəkkür fəallığı, həmçinin eyni bir məsələni müxtəlif üsullarla həll etmək həvəsi, eyni bir riyazi anlayışın müxtəlif tərifləri, alınan nəticənin tədqiq edilməsinə müraciət və s. ilə ifadə edilir.

Riyaziyyatda təlimin keyfiyyəti və effektivliyi yalnız şagirdlərin proqramda nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdislər sisteminə yiyələnməsi ilə deyil, həmçinin onların riyazi inkişaf səviyyəsi, biliklərə yiyələnmənin hazırlıq dərəcəsi, məktəb riyaziyyat kursunun məzmununa daxil olan məlumatlardan əsas olanlarını müəyyənləşdirib mənimsəmək və yadda saxlamaq bacarığının formalaşdırılması ilə müəyyən edilir. Beləliklə, şagirdlərdə təfəkkürün müəyyən keyfiyyətləri, səmərəli tədris əməyinin vərdisləri, idrak marağının inkişafı formalaşmalıdır. Ona görə də, məktəb riyaziyyat təliminin təkmilləşdirilməsinin çoxsaylı problemləri içərisində şagirdlərdə riyazi təfəkkürün formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədris fənni kimi riyaziyyatın xüsusiyyəti elədir ki, onun təlimi şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına güclü təsir göstərir. Şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı isə təlim fəaliyyəti prosesində təfəkkür üsullarının formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Bu təfəkkür üsulları (analiz, sintez, ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə) elmi tədqiqatda, xüsusilə riyaziyyatın təlimi prosesində (o cümlədən, məsələ həllində) özünü açıq-aydın spesifik metodlar kimi göstərir.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müasir təlim şagirdlərin təfəkkürünün inkişafını idarəedici prosessor, təfəkkürün əsas üsullarını isə mənimsəmənin xüsusi obyektini etmək cəhdi ilə xarakterizə olunur.

Beləliklə, riyaziyyat elminin və riyaziyyatın təlimi metodikasının təkamülü dövründə “riyazi təfəkkür” anlayışına daxil edilən məzmun dəyişmiş və riyaziyyatın təlimi prosesində təfəkkürün inkişafı probleminin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdığını müşayiət edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Adıgözəlov A.S. Riyaziyyat tədrisinin xüsusi metodikası. Bakı, 2001.
2. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (ümumi metodika). Bakı, 2006.
3. Ağayev B.Ə. və b. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. I hissə. Bakı: Maarif, 1972.
4. Ağayev B.Ə. Səkkizillik məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. II hissə. Bakı: Maarif, 1972.
5. Колмогоров А.Н. О профессии математика. М.: Наука, 1959.
6. Колмогоров А.Н. Новые программы, специализированные школы // Математическое образование сегодня. М., 1974.

З.М.Азизов

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В развитии общего интеллектуального уровня учеников, наряду с формированием теоретических и практических способностей, также одним из важных вопросов является повышение математического мышления. В статье именно подробно изложены указанные вопросы.

Z.M.Azizov

VARIOUS APPROACHES TO THE IMPROVEMENT OF MATHEMATICAL THINKING

SUMMARY

Along with the forming theoretical and practical skills of the pupils in the improvement of their general intellectual level, the improvement of the mathematical thinking is one of the most important issues. This issue has been comprehensively explained in this article.

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2017

ÇOX ÜZLÜLƏRİN HƏCM ANLAYIŞI - FƏZA FİQURLARININ HƏCMİ

Gülşən Həsəni,

ADPU

E-mail: hesenli_gulshen@mail.ru

Rəyçilər: *prof. A.S.Adıgözəlov,*
dos.N.B.Nəsirov

Açar sözlər: *fəza, fiqur, çoxüzlü, həcm, məntiq*

Ключевые слова: *пространственная, фигура, многогранник, объем, логика*

Key words: *spatial, figure, multi-faced, volume, logic*

Həndəsədən məsələ həlli şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü və fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirir. Xüsusilə, fəza cisimlərinin, çoxüzlülərin həcminə aid məsələlər həlli çoxüzlülər haqqında şagirdlərin biliklərini genişləndirir, planimetriyada keçirilən materiallar təkrarlandırılır və istifadə edilir. Çoxüzlülərin həcmələrinə aid məsələ həlli prosesində həcm anlayışı ilə şagirdlərin aşağıdakıları bilmələri məqsədə uyğundur.

Müstəvi üzərində fiqurların sahə anlayışını daxil etdiyimiz kimi, fəzadakı cisimlər üçün həcm anlayışı daxil edilir. Cismi sonlu sayda üçbucaqlı piramidalara ayırmaq olarsa ona sadə cisim deyilir.

Sadə cisimlər üçün həcm-ədədi qiyməti aşağıdakı xassələri ödəyən müsbət kəmiyyətdir.

- Bərabər cisimlərin həcmələri bərabərdir.
- Cisim sadə cisimlərlə hissələrə ayrılırsa, onda bu cisim həcmi, onun hissələri həcmələri cəminə bərabərdir.

Çoxüzlülərin həcminə aid məsələ həlli istər müstəvidə və istərsə də fəzada şagirdlərdə idrak prosesinin, xüsusən fəza təsəvvürü və məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məsələ: 1 Konusun H hündürlüyü və doğuranın oturacaq müstəvisi ilə əmələ gətirdiyi bucağı məlumdur. Onun daxilinə çəkilmiş silindrdən həcmi ən böyük olanı tapın.

Həlli: $ZO = H$, $\angle ZAO = \alpha$ (şəkil 8). Silindrə hər hansı xətti element daxil edək.

Məsələni, fərz edək ki, $FO = r$. Onda

$$ZO_1 = rtg\alpha; OO_1 = H - rtg\alpha;$$

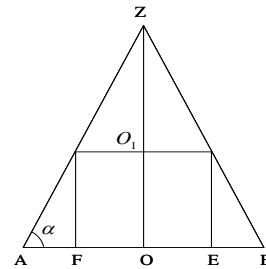
$$V_c = \pi r^2 (H - rtg\alpha);$$

$$y = r^2 - Hr^3 tg\alpha \quad (1)$$

funksiyasına baxaq. Aydındır ki, V_c kəmiyyəti r - in $y = y_{\max}$

$$y = 2rH - 3r^2 tg\alpha, 2rH - 3r^2 tg\alpha = 0$$

qiymətində maksimum qiymətini alır.

Şəkil 8.

r üçün kritik qiyməti tapmaq. Məsələnin mənasına görə $r \neq 0$ olduğundan

$$r = \frac{2}{3} H \cdot ctg\alpha$$

Aydındır ki, r - in tapılan qiymətində (1) funksiyası maksimum qiymətini alır və

$$V_c = V_{c-\max}.$$

Beləliklə,

$$V_{c-\max} = 4 \frac{\pi}{27} \cdot H^2 ctg^2 \alpha$$

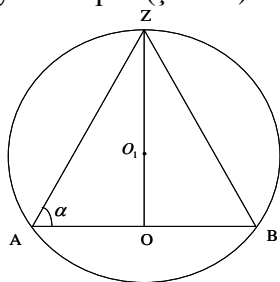
Qeyd edilmiş silindrin xaricinə variasiyalı konus çəkilmiş məsələ analoji həll edilir.

Kürə daxilinə konus çəkilmişdirsə, onda konus və kürənin element kəmiyyətləri arasında əlaqə tənliyi adlanan aşağıdakı asılılıqlar vardır:

$$\ell = 2R \sin \alpha, \quad \ell^2 = 2R$$

burada ℓ - konusun doğuranının uzunluğu; H - konusun hündürlüyü; R - kürənin radiusu və

α - konusun dođurannının oturacaq müstəvisi ilə əmələ gətirdiyi bucaqdır (şəkil 9).

Şəkil 9.

Konus verilmiş kürə daxilinə çəkilmişdir-sə və hər hansı elementi verilərsə, onda əlaqə tənliyinə əsasən, o qeyd edilmiş olacaqdır.

Problemin aktuallığı: Şagirdlərin ən sadə çoxüzlülərdən başlayaraq daha mürəkkəb çoxüzlülər və onların həcminə aid məsələlər ilə tanış etməyin, müvafiq məsələlər həlli vərdisi və bacarıqları inkişaf etdirməyin metodik sistemini vermək.

Problemin elmi yeniliyi. Şagirdlərin fəza təsəvvürü və məntiqi təfəkkürünün hesablama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindəki əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə fəza fiqurları və çoxüzlülər, onların kombinasiyalarının daxil olmasına aid məsələlərin öyrədilməsinin konkret metodikası hazırlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat proqramları. Bakı: Maarif, 2007.
2. M.C. Mərdanov və b. Cəbr və analizin başlanğıcı: X sinif üçün dərslik. Bakı: Çarşıođlu, 2004.
3. M.C. Mərdanov və b. Həndəsə: X siniflər üçün dərslik. Bakı: Çarşıođlu, 2006.
4. Yaqubov M.H., M.A. Nəcəfov. Maksimum və minimum məsələləri. Bakı: Çarşıođlu 1999.
5. Quliyev Ə.A. Çoxüzlülərin səthinin və həcmnin öyrənilməsi, Bakı: ADPU, 1992.
6. Quliyev Ə.A., Quliyev Y.A. və başqaları. Riyaziyyat (abituriyentlər üçün), Bakı: Təbib, 2002.
7. Quliyev Ə. Riyaziyyat təlimi üsulları. Bakı: ADPU, 1989.

G. Гасанлы

ПОНЯТИЕ ОБЪЕМА МНОГОГРАННИКОВ–ОБЪЕМА ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ФИГУР

РЕЗЮМЕ

В статье даны основные особенности развития у учащихся умений пространственного представления и логического мышления. Автором представлена методическая система ознакомления учащихся, начиная с простейших многогранников и заканчивая сложными, а также задачами, относящимися к объему и развития у них навыков решения данных задач.

G. Hasanly

THE NOTION OF MULTI-FACED AND THEIR VOLUME - THE VOLUME OF SPATIAL FIGURES

SUMMARY

The article deals with the main features of spatial vision and logical thinking in the improvement of students' ability of calculation. The author worked out a concrete method of teaching tasks (both simple and difficult ones) dealing with spatial figures and multi-faced and their combinations.

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2017

XI SİNİFDƏ "AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ MÜHARİBƏ İLLƏRİNDƏ" MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNƏ DAİR

Ayən Mikayılı,

ADPU,

E-mail: ayan.mikayilli@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. D. Musayev,*
ped.ü.fəls.dok. T. İsayeva

Açar sözlər: *müharibə, radio, elm, ədəbiyyat, incəsənət, qələbə*

Ключевые слова: *война, радио, наука, литература, искусство, победа*

Key words: *war, radio, science, literature, art, victory*

XI sinfin Azərbaycan tarixi fənnində "Azərbaycan İkinci dünya müharibəsi dövründə" mövzusunun IV bölmədə tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Bölmə 3 fəsil (6-8), 7 paragrafdan (§24-§30) ibarətdir. IV bölmənin VII fəslə (§ 30) "Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində" adlanır.

Müəllim şagirdlərə xatırlatmalıdır ki, qələbənin əldə edilməsində kimyaçı alimlərimiz, neft emalı sənayesinin yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri yüksək oktanlı benzin, habelə sürtgü yağları növləri hazırladılar. Geoloqlar, riyaziyyatçılar, həkimlər kəşf, ixtira, təklif və üsulları ilə bilavasitə döyüşən orduya, onun müxtəlif təyinatlı tələblərinin yerinə yetirilməsinə, hərbi qaydada qurulan xalq təsərrüfatına sanballı kömək göstərdilər.

Müharibə illərində fəal iştirakına, cəbhəni və xalq təsərrüfatının vacib məhsullarla təmin edilməsində fəaliyyətinə görə Y.Məmmədəliyev, X.Qutırta "Lenin" ordeni ilə təltif olundular. Y.Məmmədəliyev, X.Qutırta, M.Kardin, L.Solovyov, A.Markin Dövlət Mükafatına layiq görüldülər. Azərbaycan yazıçıları, bəstəkarlar və musiqi ifaçıları, rəssamlar, kino işçiləri, Azərbaycan teatrları müharibə illərində səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyət göstərdilər.

Müharibə illərində rabitə, poçt, teleqraf və telefon idarələrinin kollektivləri gərgin işlədilər. Onlar cəbhəyə milyonlarla məktub yola saldı, teleqram qəbul etdilər və göndərdilər. Təkcə 1943-cü ildə rabitə şöbələri 32 milyondan çox məktub yola salmış 15 milyondan artıq teleqram qəbul etmişlər. Müharibə illərində respublikada radio qovşaqlarının sayı 74-dən 85-ə, radio nöqtələrinin sayı 42.939-dan 59.278-ə çatdı.

Müharibə illərində 10 rayonda telefon stansiyası yenidən qurulurdu, 21 rayonda kommutator qoyuldu.

Müəllim bildirməlidir ki, qələbənin əldə olunmasında ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrinin xüsusi payı vardır. Yazıçılar, şairlər, tənqidçilər və ədəbiyyatşünasların çıxışlarının əsas mövzusu Vətənin müdafiəsi, faşizmə qarşı mübarizə idi. S.Vurğun, M.Arif, M. Hüseyn, M.Cəfərov, M.Rəfil, M.İbrahimov və başqaları belə mövzularda tez-tez çıxış edirdilər. Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahim, Rza Rəsulu, Əli Vəliyev, Zeynal Xəlil və İlyas Əfəndiyev 416, 402 və 223 diviziyalarla yürüşə getdilər. Yazıçı Mirzə İbrahimov və Mir Cəlal Paşayev 1942-ci ilin sentyabrında Qızıl Ordunun Uzaq Şərq hərbi hissəsinə gedən nümayəndə heyətinə daxil edildilər.

Qafqaz uğrunda gedən gərgin döyüşlərdə 1942 ci ilin payızında S. Vurğun, S. Rüstəm, M.Rahim, R.Rza, H.Mehdi, Z.Xəlil, Məmməd Əkbər, Ə.Məmmədخانlı döyüşçülərlə birgə idilər. M.Rahim, S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, Z.Xəlil, T.Əyyubov və başqaları uzun müddət cənub cəbhəsində Sevastopol və Kerç müdafiəçilərinin yanında oldular.

Azərbaycan yazıçılarından 40 nəfər, Ə.Əbülhəsən, Əhməd Cəmil, Ənvər Əlibəyli, Zeynal Cabbarzadə, Musayev Qılman-ı, Böyük-ağa Qasımsadə, Hüseyn Abbaszadə, İslam Səfərli, İsmayıl Şıxlı, Soltan İsmayıl-ı, Əyyub Abbasov və başqaları əldə silah vuruşdular. Hüseyn Natiq, Abdulla Faruq, Serqey İvanov, Məhərrəm Əlizadə cəbhədə həlak oldular.

Ə.Vəliyevin "Zöhrə", "Aslan (1942)," "Atanın sevinci" A.Zamanovun-u, "Kazbekin

zəfər nəğməsi," "Pakizə," "Sevastopol xatirələri" O.Sarıvəllinin-i, "Mahir topçu" M.Əkbərin-i, "Xəbərsiz ətərsiz" M.Cəlalin-1, "Leytenant Bayramın gündəliyi" R.Rzanın-1, "Alıcı Tərhan (1942)," "Avropa vulkanı (1942)," "Sən yetim deyilsən" Ə. Əzimzadənin-i kimi publisistik məqalələrində faşizmin mürtəce mahiyyəti ifşa olunurdu. "İgid pulemyotçu" B.Qasımzadənin-i, "Zeynalov Polkovnik Hacıbala-sı" Əvəz Sadıqın-1, "Aslanov Həzi-si" Mir Cəlalin-1, "Kəmal" Yusif Şirvanın-1, "İgid döyüşçülər" Məmməd Əkbərin-i və digər oçerklərdə əsgərlərimiz igid, qorxmaz, mübariz bir qəhrəman kimi təsvir edilirdi.

Müharibə dövrü oçerklərinin baş qəhrəmanı döyüşçü idi. "Müəllim şagirdlərin ədəbiyyat fənnindən biliklərinə arxalanaraq bildirir ki, Mirzə İbrahimovun "Sarı sim", "Anama deyinki", "Qəhrəmanın yolu", Mir Cəlalin, "Azərbaycan tərhanı", R.Rzanın "Leytenant Bayramın gündəliyindən", "Qardaş məzarı", "Qəhrəmanın ölümü", "Muxtar Əjdər", "Böyük xanım" kimi əsərlərinin baş qəhrəmanı faşizmə qarşı rəşadətli vuruşan döyüşçü idi.

Səməd Vurğunun şerləri vətənpərvərlik ruhu ilə yoğrulmuşdu. Onun "Ananın öyüdü", "Şəfqət bacısı", "Qoca qəhrəmanın çıxışı", "Qəhrəmanın hünəri", "İgid şahin", "Rus ordusu" və digər şerləri döyüşçülər və arxa cəbhə insanları tərəfindən sevilirdi. Süleyman Rüstəmin "Gün o gün olsun ki" "Kələmlər toplusu və poçtalyon" şerlərində müharibə dövrünün abı havası daha qabarıq verilmişdir.

Müharibə dövründə Ələkbər Ziyatay, Bəxtiyar Vahabzadə, Adil Babayev, Qasım Qasımzadə, Nəbi Babayev (Xəzri), Qabil İmamverdiyev, Yusif Mehdizadə, Şamil Cəmşid, Məryəm Axundzadə, Əlif ağa Bağirov, Ülfət Eyvazov, Nigar Rəfibəyli, Mirvarid Dilbazinin şerlərində, M.S.Ordubadı, Əbülhəsən, Mir Cəlal, Süleyman Rəhimov, Ənvər Məmmədخانلی, Əli Vəliyev, H.Mehdi, H.Abbaszadənin nəsrində düşmənə nifrət, intiqam hissi kükrüyüb daşır, faşizmin dəhşətlərinə qarşı bir ittiham kimi səslənirdi.

Müharibə illərində bəstəkarlar və musiqi ifaçıları adamları amansız mübarizəyə səsləyən və vətənpərvərlik mövzusunda yazılan ilk əsərlər arxa və ön cəbhənin yaxın dostuna çevrildilər.

Ü.Hacıbəyovun "Sənsiz", "Sevgili canan", Ə.Bədəlbəylinin B.Zeydmanla birgə yazdığı "Xalqın qəzəbi", Niyazinin "Xosrov və Şirin" operası, "Döyüşdə" simfonik əsərləri, S.Rüstəmovun "Cəbhə eşqi", "Cəbhəyə", "İrəli", "Qəzəl", "Qəhrəmanlar marşı" mahnıları, Ağabacı Rzayevanın "Cəngi", "Vətən nəğməsi", "Dilbərim", "Gözlərin" mahnıları müharibə dövrünün əsərləridir.

Müharibə illərində Moskva konservatoriyasının tələbəsi olan Qara Qarayev və Cövdət Hacıyevin bəslədiyi "Vətən operası" 1946-cı ildə Dövlət Mükafatına layiq görüldü.

Müharibə illərində respublikamızın 20 dən artıq rəssamı ordu sıralarına çağırıldı. Bir gözünün şikəst olmasına baxmayaraq Əyyub Məmmədov təkidlə döyüşən ordu sıralarına getməyə nail oldu. Rəssam Oqtay Salamzadə, sənətşünas Mürsəl Nəcəfov ordu sıralarına çağırıldı. Rəssamlardan Əlağa Əliyev, Bala Mirzə Camalov, Yaqub Əliyev, Məmməd Yusifov, Pyotr Karpov və Mehdi Hüseynzadə döyüşlərdə həlak oldular.

Ə.Əzimzadənin, İ.Axundovun, Q.Xalıqovun, Ə. Hacıyevin, S.Şərifzadənin, K.Kazımzadənin, M.Rəhmanzadənin, S.Salamzadənin və digərlərinin hazırladığı plakat, mənşərə, karikatura, "Döyüş vərəqələri" adamları qələbə naminə daha yaxşı döyüşməyə və işləməyə səfərbər edirdi.

Rəssamlarımız müharibə qəhrəmanlarının "Portret qalereyası" nı yaratdılar. Bu qalereyanın eksponatları içərisində Kamal Qasimov, İsrail Məmmədov, İdris Süleymanov, Hüseynbala Əliyev, Məzahir Abbasov, Novruz Aslanov, Əjdər Maniyev kimi müharibə qəhrəmanlarının surətləri fəxri yerləri tutur. Bu portretlərin müəllifləri Baba Əliyev, Sadiq Şərifzadə, Cümşüd Babayev, Böyükəğa Mirzəzadə, Tağı Tağıyev və b. həm də hərbi mövzularda tematik tablolar işlədilər.

Ə. Əzimzadənin "Canavar canavara", İsmayıl Axundovun "Qafqaz xəncəri", Qafqaz partizanları, Qəzənfər Xalıqovun "Zibil axtaran faşistlər", "Taxıl həsrətində olan faşistlərin qumbaralara rast gəlməsi", Əmir Hacıyevin "Zərbəyə rast gələn faşist", Sadiq Şərifzadənin Babək, Cavanşir, Koroğluya həsr olunmuş plakatları xüsusi təsir qüvvəsinə malikdir. Satirik plakatların sözlərini yazıcılardan Mir Mehdi Se-

XI sinifdə "Azərbaycan mədəniyyəti müharibə illərində" mövzusunun tədrisinə dair

yıdzadə, Q.Stroqonov, Sabit Rəhman, Nigar Rəfibəyli və b. yazdılar.

Müharibə illərində rəssamlardan P.Topçubaşov, Ə.Hacıyev F.Əbdürəhmanov, K.Kazımzadə "Azərbaycan SSR-in əməkdar incəsənət xadimi" adına layiq görüldü, F. Əbdürəhmanov, N.Fətullayev, L.Kərimova ordenlərlə, 40-dan artıq rəssam medal və fəxri fərmanlarla təltif olundu.

Respublikamızın kino işçiləri tez-tez döyüş mövqelərində olur, əsgərlər cəbhə fəaliyyətini lentə köçürürdülər. 1942-ci ildə Kırım cəbhəsinə yola düşən Zaqafqaziya kino işçilərinin tərkibində Azərbaycandan kino operatorlar V.Yeremeyev, M.Mustafayev, operator köməkçilərindən K.Həsənov və A.Ələkbərov da olmuşdu.

Müharibə illərində yaradılmış kino oçerklər içərisində A.Həsənovun "Vətən uğrunda", kinooperator M.Mustafayev və rejissor A.Quliyevin "Qayğı", rejissor İ.Əfəndiyevin və operator S.Bədəlovun "Məktuba cavab" lentləri, rejissor A. Dadaşov, operatorlar V.Yeremeyev və L.Koreskin Stavropolun Azad olunmasında Azərbaycan xalqının köməyindən bəhs edən "Qardaşlıq köməyi" kino oçerki uğurlu yaradıcılıq işi idi.

Müharibə illərində Bakı kinostudiyası "Arşın Mal Alan " kinokomediyasının çəkilişinə başladı və film 1945-ci ildə ekranlara buraxıldı.

Azərbaycan kinomatoqrafçılarının yaradıcılıq işi Dövlət mükafatına layiq görüldü. Sonralar bu film dünya xalqlarının 50-dək dilinə dublyaj edildi.

Bakı kinostudiyasının istehsalı olan filmlər Cənubi Azərbaycanda da nümayiş etdirildi. Kinostudiyanın istehsal etdiyi "Kəndlilər", Bakılılar, "T 9" sualtı qayığı" bədii, "Ordenli Azərbaycan", "Əbədi odlar ölkəsi " adlı sənədli, "Zoya", "O, vətəni müdafiə edirdi, "217 nömrəli adam" dublyaj filmləri uğur qazandı.

Azərbaycan incəsənətinin mühüm sahələrindən olan Azərbaycan teatrları müharibə illərində səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyət göstərdilər. Müharibə illərindəki fəaliyyətlərinə görə Azərbaycan səhnəsinin veteranı M.A.Əliyev Dövlət mükafatına layiq görüldü, 11 nəfər respublikanın xalq artisti, 55 nəfərə əməkdar artist fəxri adı verildi.

Problemnin aktuallığı: Mədəni-incəsənət nümunələri müharibə dövrünün hadisə və proseslərinin mahiyyətinin dəlillərlə açılmasında xüsusi rol oynayır.

Problemnin elmi yeniliyi: II Dünya müharibəsinin tədrisində mədəniyyət mövzusunun şagirdlərdə üzərində təsiri və mövzunun dərk olunmasındakı rolu araşdırılmış və ümumiləşdirilmişdir.

Problemnin praktik əhəmiyyəti: Tədris prosesini daha səmərəli etməklə zənginləşdirərək dövrün əyani şərhinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2003.
2. Azərbaycan tarixi: XI sinif üçün dərslik. Bakı: Çapaşoğlu, 2014.
3. Bağırzadə Ə. Azərbaycanlılar müharibə illərində. Bakı: Azərneşr, 1970.
4. Əmrahov M.İ. Azərbaycan mədəniyyəti İkinci Dünya müharibəsi illərində. Bakı: Elm, 2004.
5. Əsədova L.H. Azərbaycan tarixinin tədrisində bədii ədəbiyyatdan istifadənin təlimin keyfiyyətinə təsiri (IX-XI siniflərin materialları əsasında): Ped. üzrə fəls. dok. ... dis. Bakı, 1996.
6. Nəbiyev B. Kamalın təntənəsi. Bakı: Yazıçı, 1981.
7. Ümumtəhsil məktəblərinin V- XI sinifləri üçün tarix proqramları. Bakı: Nigar- Ə KM, 2000.

А.Микаиллы

ИЗУЧЕНИЕ В XI КЛАССЕ ТЕМЫ: «АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ КУЛЬТУРА В ВОЕННЫЕ ГОДЫ»

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о деятелях культуры Азербайджана в военные годы и об их деятельности. Автор затронуты вопросы работы радио и деятельность поэтов, писателей, художников, музыкантов, работников театра и кино. В заключение статьи приводятся образцы работ азербайджанской интеллигенции, внесшие свой вклад в культуру Азербайджана.

Ayən Mikayılı

A. Mikayılı,
TEACHING THE TOPIC OF “ AZERBAIJAN CULTURE DURING THE WAR YEARS”
IN XI GRADE

SUMMARY

The irreplaceable activity of the employees of Azerbaijani culture during the war years has been shown with facts in the article. The main attention is given to the activity of Azerbaijan radio. At the same time the examples dealing with the the activity of poets, writers, artists, musicians and filmmakers give the opportunity to reveal the contributions of Azerbaijani intellectuals.

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2017

İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ MƏZMUNU VƏ MAHİYYƏTİ

Bənövşə Qayayeva,

ADPU

E-mail: kabi-333@mail.ru

Rəyçilər: *prof. İ.N. İsayev,*
ped. ü. fəls. dok. D.M. Musayev

Açar sözlər: *interaktiv təlim, metodlar, dərs, fəal, şagird, müəllim*

Key words: *interactive teaching, methods, lesson, active, pupil, teacher*

Ключевые слова: *интерактивное обучение, методы, урок, активный, ученик, учитель*

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi interaktiv təlim metodlarından istifadə olunmağı prioritet istiqamət kimi qarşıya qoydu. Təhsil sisteminin inkişaf tendensiyası fəal və interaktiv metodlar sahəsində, pedaqoji-psixoloji tədqiqatların nəticələrinin sistemləşdirilməsini və ümumiləşdirilməsini, təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun yeniləşdirilməsini tələb edir. Bu problemlərin həlli pedaqoji prosesə interaktiv metodlar anlayışının gətirilməsini vacib bir problem kimi qarşıya qoyur.

İnteraktiv təlim metodları ən yeni texnologiyalardan biri sayılır. Təlim texnologiyası deyəndə pedaqoji prosesdə təlimin ən yeni və ən səmərəli metodlarından, priyom, tərz və vasitələrindən istifadə etməklə yüksək elmi-intellektual səviyyəyə və nümunəvi mənəvi-əxlaqi normalara malik olan şəxsiyyətin yetişdirilməsi nəzərdə tutulur. "İnteraktiv" latın sözü olub, iki mənada təqdim olunur. Birincisi "inter" şəklində, "daxili" mənasında, ikincisi isə "internation" şəklində, "qarşılıqlı əlaqə" mənasında işlədilir. "Aktiv" sözü "activision" sözündən olub, "fəaliyyət", "fəal", "fəallıq", "fəallaşmaq" mənasında işlədilir. "İnteraktiv" "qarşılıqlı əlaqə", "anlaşma", "əməkdaşlıq", "dialoq" deməkdir. Bu prosesdə hər iki tərəfin fəallığı mühüm yer tutur. "İnteraktiv" söz pedaqoji prosesin son dərəcə dinamik fəallaşdırılması kimi başa düşülməlidir (2, 12-14)

İnteraktiv pedaqogika anlayışını ilk dəfə 1975-ci ildə alman tədqiqatçısı Hans Frits işlətməmişdir. Alimin tədqiqatlarında interaktiv prosesin məqsədi bu proses iştirakçılarının davranış modelini dəyişdirmək və yaxşılaşdırmaqdır. O, interaktiv metodlar haqqında interaktiv tərbiyə prosesi kimi danışıır.

İnteraktiv təlim dedikdə, dərsdə yaranan, təlim prosesində meydana çıxan, şagirdlərarası öyrənmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyi nəzərdə tutulur (4,35).

İnteraktiv təlim metodları tədrisin elə metodlarıdır ki, şagirdlərin tədris materialı, eləcə də ətraf aləmin təzahürləri ilə sərbəst iş prosesini təmsil edirlər. İnteraktiv metodlar təlimə tədqiqat xarakteri verməklə, biliklərin mənimsənilməsi prosesində şagirdi əsas fiqur kimi, təlimin obyektindən subyektinə çevirir (5, 278-279).

İnteraktiv təlim metodları tətbiq edilən dərsdə müəllimin rolu bələdçi, şagirdin rolu tədqiqatçıdır. Şagirdləri biliklərə aparan yolda müəllimin bir bələdçi kimi əsas funksiyası fasilitasiya (ingiliscə-facilitation-əlverişli şərait yaratma) bacarığıdır (6,15).

İnteraktiv metodları aktuallaşdıran bir sıra tələblər var:

1. İnsanların bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində yaşaması və hər kəsin *цзньнн* bu cəmiyyətdə yaşaya bilməsi üçün hazırlanması zərurəti;

2. Uşaqların əvvəlki zamana görə dünyagörüşünün, sosial, texniki məlumatlıq səviyyəsinin yüksək olması;

3. Deməli, çevik, düşündürücü idrak fəallığını doğurmayan metodlar uşaqların marağını təmin etmir, onları canlandırmır, fəaliyyətə qoşmur (4, 35-36)

"Tədris prosesinə fəal təlim metodlarının daxil edilməsi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, təfəkkürün inkişafına, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Fəal təlim metodlarının tətbiqi nəticəsində "Təhsil sahəsində İslahat proqramı"nın təlim-tərbiyə prosesinin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, diferensiallaşdırılması, fərdiləşdirmə, inteqrasi-

ya prinsiplərini geniş tətbiq etməklə həyata keçirmək olar” (3,282)

Fəal (interaktiv) təlim-tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Bu təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

○ müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (iradi olaraq) idrakı problem situasiyasının yaradılması;

○ problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması;

○ şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması (2,14).

İnteraktiv təlim metoduna aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər malikdir:

Təlimin subyekt-subyekt xarakter daşması,

• Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi;

• Dərsin əvvəlində problemlə situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi,

• Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi,

• Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət; (1)

İnteraktiv təlim metodları və üsullarının (qruplar, cütlər, rollar, nəticə və s.) tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, tədrisi hər bir

şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı edir, dərsdə fəallığın artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini xeyli dərəcədə gücləndirir.

Fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, fəal (interaktiv) təlimin zəruriyyəti birinci növbədə ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətdə belə bir qabiliyyətlərinin formalaşdırılması daim dəyişən şəraitə uyğunlaşma və onun həyata səmərəli daxil olmasına imkan yaradır.

Problemin aktuallığı: Təhsil sistemimizin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və inkişaf tendensiyası tarix dərslərində İnteraktiv təlim metodları sahəsində tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Problemin aktuallığı baxımından təqdim etdiyimiz məqalə bu sahəyə müəyyən dərəcədə kömək edəcək.

Problemin yeniliyi: Tarix təlimində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi probleminin elmi-metodik ədəbiyyatda istifadəsi üzrə iş sistemidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Tarix təlimində İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi probleminin elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşundan istifadə üzrə iş sistemindən ümumtəhsil məktəblərinin tarix müəllimləri və bu sahədə tədqiqat aparan hər bir şəxs yararlanma biləcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi. Fəal təlim məktəbləri şəbəkəsinin yaradılması mövzusunda keçirilmiş seminarın materialları. Bakı: YUNİSEF, 2001.
2. Əliyeva S. Yeni təlim texnologiyaları. Bakı, 2015
3. Mehrabov A. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.
4. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2012.
5. Qasımova L.N, Mahmudova R.M. Pedaqogika: Mühazirə kursu. Bakı, 2003.
6. Veysova Z. Fəal İnteraktiv təlim. Bakı: Unicef, 2008.

Б. Гаяева

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о сущности и содержании интерактивного обучения. Автор отмечает, что включение в процесс обучения интерактивных методов обучения помогает устранить пассивность учеников, формирует творческие навыки и особенности воображения, а также создает условия для повышения качества обучения. Подчеркивается, что тенденция модернизации и развития системы образования требует проведения исследования в области применения интерактивных методов на уроках Истории.

THE CONTENT AND ESSENCE OF INTERACTIVE TEACHING METHODS

SUMMARY

The article deals with the essence and content of the interactive teaching. The author notes that using interactive teaching methods during the teaching process prevents students' passiveness, formulates creative skills and serves to increase the quality of education. It is also noted that reconstruction, modernization and development tendency of education demands investigation of interactive training methods in history lessons.

Redaksiyaya daxil olub: 28.02.2017

**TƏLƏBƏ KOLLEKTİVİNDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI ZİDDİYYƏTLƏRİN
PSIXOLOJİ VƏ GENDER SƏBƏBLƏRİ**

Qızxanım Qəhrəmanova,

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

elmlər doktoru proqramı

üzrə doktorant, ARTİ

E-mail: asil_zade@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü. elm. dok., prof. R.İ.Əliyev,*
ped. ü. fəls. dok. S.Q.Həsəni

Açar sözlər: *şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər, kollektivdə gender fərqləri, natamamlıq kompleksi, cinsi fəaliyyət, cinsi rollar*

Ключевые слова: *межличностный конфликт, половое различие в коллективе, комплекс неполноценности, гендерная деятельность, половая роль*

Key words: *interpersonal conflict, gender differences in collective, incomplete complex, gender activity, gender partners*

Son zamanlar tələbə kollektivində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər probleminin tədqiqinə artan maraq və onun nəticələri, təkcə psixologiya elminin özünün daxili məntiqi inkişafı ilə deyil, onun həllinin konstruktiv strategiyalarında, ziddiyyət növlərinin təşkilinin obyektiv əsasının axtarışında psixoloji təcrübənin tələbləri ilə şərtləndirilmişdir. Müasir psixologiya elmində hazırki hadisələrin çox aspektliyini və uyğunsuzluğunu ifadə edən geniş nəzəri və empirik materiallar toplanmışdır. Buna baxmayaraq problem öz həllindən hələ ki uzaqdır. Bu subyektin şəxsi və peşəkar inkişafında tələbə kollektivində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin çoxmənalı rolu ilə şərtləndirilmişdir. Çoxmənalılıq ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən tələbə kollektivində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətin inkişafına təkan verən hərəkət qüvvəsi digər tərəfdən isə şəxsiyyətin inkişafının destruktiv təzahürü bir tərəfdən, feminist araşdırmaların məntiqi davamı olan, digər tərəfdən isə - bir sıra sosiomədəni proseslərə yeni baxış kontekstində sosial bərabərsizlik probleminin keyfiyyətə və prinsipə yeni həll mərhələsi olan gender araşdırmalarının meydana gəlməsi bir neçə səbəblə şərtlənir [1.37]. Psixologiyada ziddiyyət dedikdə, bunlar başa düşülür: Adətən neqativ emosiyalarla ötürülən, ziddiyyətin subyektinin qarşılıqlı hərəkətində tamamlanan, qarşıdurmaların həllinin ən gərgin üsuludur. Qarşılıqlı maraq, dəyər, mövqe

və baxışların reallaşması məqsədilə subyektlərin mübarizəsi. Qarşılıqlı əks motiv, məqsəd, hadisə, davranış, impulsun iştirak etdiyi istənilən situasiya.

“Ziddiyyət” anlayışının təhlili onun əsas məzmun mahiyyətini müxtəlif yönümlü, yaxud, qarşılıqlı istisnalı tendensiyalar arasında qarşıdurma anlayışlarına ayırır. Psixologiya elmində diqqətin xaricdən daxilə doğru bir yerə cəmlənməsi hərəkətində tamamlanan, ziddiyyətli inkişaf tendensiyası müşahidə edilir. Bu şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin tədqiqinə marağın artmasını, alimlərin şəxsiyyətlərarası ziddiyyətləri, onun daxili və xarici determinantının inkişaf prosesinin aydınlaşdırılmasını şərtləndirir. Xarici psixologiyada şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin nəzəri və empirik öyrənilməsi öz başlanğıcını Z.Freydin konsepsiyasından qaynaqlanır. Psixanalitik nəzəriyyədə sosial aləmin tələblərinə vasitəçilik edən “O” və “Mən” instinktiv marağın qarşıdurma ideyası daxili psixi mövcudluğu müəyyən edir. Şəxsiyyətin instansiya ziddiyyətinə daxili gərginliyi yaradan daimi dinamik güc kimi baxılır [5, 190].

Z.Freyd öz işlərində şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin iki tipini təsvir edirdi: patoqen və normal. Normal ziddiyyət cəmiyyətin tələblərinə uyğun gəlməyən baza tələblərinin məmnunluğunun inkar edilməsi ilə bağlıdır. İnsan ziddiyyəti əxlaqi yollarla dağıdır və nəticədə nai-

liyyətdə əldə edir. Patogen ziddiyyətə şüursuz maraqla bağlı tək-cə xarici deyil, daxili məhdudlaşmalar da daxildir, bu toqquşma “Mən” və seksual əyləncə arasındakı maraqdır. Psixotəhlil üçün açar olan xarici ziddiyyət anlayışı şəxsiyyətin müxtəlif psixoloji nəzəriyyəsinin yaddaş aparatının əsas hissəsi oldu. K.Horni ziddiyyətdə şüursuzluğun aparıcı rolu haqqında psixotəhlilin əsas vəziyyətini, insanda təbiilik və sosial qarşıdurma fikirlərini bütövlükdə bölərək, psixi çəşqınlığın səbəbinin izahında psixoanalitik yanaşmanın yararsızlığı haqqında nəticəyə gəlir. Müəllif sosial mühitin şəxsiyyətin formalaşmasına təsir əhəmiyyətinə əsas vurğu edir. K.Horninin fikrincə, şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin başlanğıcı fərdin başqa insanlarla münasibətində qoyulur, zaman keçdikcə bu münasibətlər şəxsiyyətə bütövlükdə təsir edir. İlk dəfə tədqiqatçı belə anlayışı “bazal həyəcanı” kimi qəbul edir.

Həyəcanın bu növü insanın hərəkətini determinasiya edir, təhlükəsizliyə cəhd göstərməyə məcbur edir. Ziddiyyət, müxtəlif yönümlülük insanın əsas marağıdır, belə ki, təhlükəsizliyə cəhd, öz həyəcanına məmnunluq, psixoloji müdafiənin mexanizmini bildirir. K. Horni bazal ziddiyyətlərə üstün gəlmənin aşağıdakı üsullarını təklif edir: Birinci üsul əsas marağın ziddiyyəti ilə bağlı, affektin, impulsun şüurdan çıxarılmasından, yatırılmasından ibarətdir, bundan sonra insan onların mövcudluğunu dərk etmir. Məlumdur ki, yatırılmış impuls “Mən” müdafiə mexanizminin hərəkətində təzahür edən, şüur müqaviməti ilə rastlaşır. Buna görə də şəxsiyyətin müəyyən cəhətləri sakitləşdirilir, onlara əks olan başqaları isə birinci plana keçir”.

İkinci üsul bazal ziddiyyətin üstün gəlməsi, sosial davranış strategiyalarının qurulması, ziddiyyətlərin praktiki mümkünsüz olduğu insanlar arasında müəyyən səddin yaranmasından ibarətdir. Xarici ziddiyyətin üstünlüyünün üçüncü üsulu şəxsiyyətin potensial imkanlarına əsaslanan, şəxsiyyətin ideallaşmış obrazının yaranmasından ibarətdir. K. Horni diqqətini müdafiə funksiyalarında cəmləşdirir. Bununla bərabər K. Horni diqqətini şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərdən bu üsulunu özündə daşdığı təhlükədə akseptləşdirir, birinci bu ideallaşmış obrazın fəvqəladə incəliyidir və bu obraz düşünülmüş elementlərin olması ilə bağlıdır, ikincisi ideallaşmış obraz “Real - Mən”dən uzaqlaşmanı şərt-

ləndirir, nəticədə yeni ziddiyyətin yaranmasına gətirib çıxarır. “Baxmayaraq ideallaşmış obraz bazal ziddiyyətin aradan qaldırılması üçün yaradılır, müəyyən dərəcədə buna nail olmağa kömək edir, eyni zamanda şəxsiyyətdə parçalanmanın yeni xəttini yaradır”. Şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərin məzmunu və mövcudluğu haqqında təsəvvürlərin evolyusiyaya təhlili kontekstində qeşəlt – nəzəriyyə xüsusi maraqla kəsb edir.

Hazırkı nəzəriyyənin əsas vəziyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir insanın öz daxilində başqaları arasında və mühitdə optimal bərabərliyə çatmaq qabiliyyəti var. Buna görə də tam tarazlıq qeşəltə müvafiqdir: tarazlıqdan çıxma fiqurun dağılmasına, fonlar arasında aydın sərhədin itməsinə gətirib çıxarır. F.Perlz nevrozu şərtləndirən, xarici ziddiyyət kimi görünən disbalansın bir neçə növünü ayırd edir. F.Perlz şəxsiyyətin strukturunda aşağıdakı dixotomik tərəfləri ayırd edir: “Hücum edən” və “Müdafiə olunan”. Onların mübarizəsi şəxsiyyətlərarası ziddiyyətləri müəyyən edir: “Hücum edən”in xüsusiyyəti (top-dog) avtoritarlıq, “müdafiə olunan” isə (inder-dog) öz zəifliyinə bəraət qazandırmaq, gücsüzlükdür. F.Perlzə görə, şəxsiyyətlərarası ziddiyyət “Mən” və başqaları arasında ilk ziddiyyət dəyişikliklərinin yekunudur. “Hücum edən – adətən nəyi necə etməlidir, subyektini deklarasıya edən valideyn gözləməsi və nəsihətinin introyektidir. “Müdafiə olunan”, “hücum edən”lə ziddiyyətdə - özünə inamsızdır, müxtəlif hiyləgərliklərdən “söz verirəm, eləyərəm”, “sabah edərəm”, “çalışaram, lakin...” belə sözlərdən istifadə edən asılı şəxsiyyətdir. Qeşəlt terapiyanın başlıca məqsədi, şəxsiyyətin fraqmentləşmiş hissəsinin konsolidasiyası (məhkəmlənməsi) və birləşməsindən ibarətdir [3.64]. Şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlər haqqında elmi təsəvvürlərin təşəkkülünün daha geniş təhlili xarici psixologiyanın koqnitiv və davranış istiqamətinin yönəlməsini tələb edir [2, 22]. Koqnitiv psixologiya şəxsiyyətlərarası ziddiyyət anlayışına müvafiq bəhrəsini gətirdi. Bu nəzəriyyənin əsasında koqnitiv nəzəriyyənin disbalansı olduğundan, insan relevant koqnisiya cütlükləri arasında qomeostazın məhkəmlənməsinə cəhd edir. L.Festingerin nəzəriyyəsində insanın xarici ziddiyyətinin koqnitiv təbiəti daha aydın əks olunmuşdur. Nəzəriyyənin əsasında relevant koqnisiyanın cütləri arasında homostazın saxlanması-

na insanın cəhd göstərməsinə əsasən, koqnitiv dissonansın konsepsiyası durur [4, 102].

Problemın elmi yeniliyi: Məqalədə əsaslandırılmış məsələlər praktik əhəmiyyətə malik olduğu kimi elmi cəhətdən də əsaslandırılıb. Problemın təhlili və həlli yolları məqalənin elmi yükünü artırır.

Problemın praktik əhəmiyyəti: Məqalə praktik psixoloq və müəllimlər üçün praktik əhəmiyyətə malikdir.

Problemın aktuallığı: Məqalədə vurğulanan məsələlər aktuallığı ilə diqqət çəkir və araşdırılması lazım olan mövzulardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Əli. İnsanın gender dünya görüşü. Bax: Müasir dövrdə fəlsəfənin yeni istiqamətləri və genderin sosial-fəlsəfi problemləri. Bakı, 2002.
2. Naxçıvanlı A. Qadın liderliyi haqda bəzi mülahizələr / Genderşünaslıq, 2000, № 4
3. Перлз, Ф., Хефферлин Р., Гудмэн П. Опыты психологии самопознания // Практикум по гештальт-терапии. М. : Гиль-Эстель, 1993.
4. Фестингер, Л., Петровской Л.А. Введение в теорию диссонанса // Современная зарубежная социальная психология. М., 1984.
5. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности: Психология бессознательного. М., 1990.

Г.Гахраманова

ГЕНДЕРНЫЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ КОФЛИКТОВ В СТУДЕНЧЕСКОМ КОЛЛЕКТИВЕ

РЕЗЮМЕ

При обсуждении специфики межличностных противоречий основное внимание ученых сосредоточено на выявлении факторов, обуславливающих межличностные конфликты на этапе адаптации к обучению в Вузе, в меньшей степени - на всех этапах профессионального обучения.

Несмотря на большой интерес исследователей к проблеме межличностных конфликтов, актуализирующимся в студенческом возрасте, данная проблема не рассматривается целостно, анализируются лишь отдельные виды межличностных конфликтов, не рассматривается их гендерная специфика.

G.Gahramanova

GENDER AND PSYCHOLOGICAL CAUSES OF INTERPERSONAL CONFLICTS IN A STUDENT TEAM

SUMMARY

The article deals with gender and psychological causes of interpersonal conflicts in a student team. Conflict means a struggle of people in realizing mutual interest, value, position and views. Though in modern psychology a number of empirical and theoretical materials expressing incompleteness and multi-aspects of present events are gathered, this problem hasn't been solved yet. In the article the ideas of different scientists dealing with this problem such as Z. Freyd and K. Kornı are investigated.

Redaksiyaya daxil olub: 30.03.2017

ERKƏN YAŞLI UŞAQLARDA PSIXOEMOSIONAL GƏRGİNLİYİN PROFİLAKTİKASI

Elmira Kərimova,
ARTİ-nin aparıcı elmi işçisi
E-mail: ema@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü. fəls. dok. dos.D.Ə. Dostuzadə,*
ped.ü. fəls. dok. dos. M.S.Kazımov

Açar sözlər: *erkən məktəbəqədər yaş dövrü, tibbi–profilaktik iş, psixoemosional gərginlik, psixoloji təhlükəsizlik, adaptasiya*

Ключевые слова: *ранний дошкольный возраст, лечебно–профилактическая работа, психоэмоциональная напряженность, психологическая безопасность, адаптация*

Key words: *early preschool age, medical-preventive work, psycho-emotional stress, psychological safety, adaptation*

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaq sağlamlığının qorunması hüququnun gözlənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, məktəbəqədər yaş dövrü uşaq həyatının ən kritik mərhələlərindən biridir. Alimlər bunu sinir proseslərin gücünün və hərəkəliyinin artması, ali sinir fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi ilə izah edirlər. Sinir fəaliyyəti və sinir prosesləri bu yaşda tez tükənmə ilə xarakterizə olunur. Bu səbəbdən uşaqlarda nevroitik reaksiya və sərhəd vəziyyətlərlə müşayiət edilən emosional gərginlik müşahidə olunur. Valideynlər, mütəxəssislər və müəllimlər bu vəziyyətlərin əlamətləri (əhvalın tez - tez dəyişməsi, yorğunluq, əsəbilik, bir yerdə qərar tutmamaq və s.) olan uşaqlarda psixi inkişafda əldə etdiyi səviyədən müvəqqəti geriyə dönmə (viraj) prosesini müşahidə edirlər.

Məktəbəqədər təlim-tərbiyə müəssisələrində erkən yaşlı uşaqların sağlamlığının qorunmasına dair iş aşağı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1. Tibbi-profilaktik iş: bura sağlam yuxu, fizioterapiya, fitoterapiya, müalicəvi masaj, vitaminlərlə zəngin qida və s. daxil edilir.

2. Uşağın psixoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi: bu, uşağın həyat rejiminin müxtəlif variantlı olmasını, intellektual makro və makrosikllərin istifadəsini nəzərdə tutur.

3. Təlim-tərbiyə prosesinin sağlamlaşdırıcı istiqamətdə aparılması, yəni uşağın sinir sisteminin gigiyenasını təmin edən tədbirlərin istifadə edilməsi.

Erkən yaşlı uşaqlarda psixoemosional gərginliyin profilaktikasına dair işi planlaşdıraraq, aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmaq vacibdir:

- hər uşağın yaxın inkişaf zonasını nəzərə almaq və ona əsaslanmaq;

- uşağın maraqlarını nəzərə almaq;

- sərbəst seçimin təmin edilməsi;

- qiymətləndirici yanaşmanın olmaması.

Yaxın inkişaf zonasına istiqamətlənmə uşaqlara eyni cür yanaşmanı istisna

edərək, emosional – intellektual gərginliyi aradan qaldırır. Belə gərginlik isə o zaman yaranır ki, uşaq təqdim edilən materialı tam mənimsəyə bilmir. Belə olduğu vaxtda uşağın sinir sisteminin pozitiv vəziyyətdə olması üçün onun bilik səviyyəsinin bal vasitəsilə qiymətləndirmək olmaz.

4. Problemlə ailələrdən olan uşaqlara sosial–pedaqoji və psixoloji dəstəyin göstərilməsi. Bu istiqamətdə iş problemlə ailələrlə və uşaqlarla təşkil olunmalıdır.

Sağlamlaşdırıcı işin sosial-pedaqoji perspektivi müasir sağlamlaşdırıcı-inkişafedici pedaqogika ilə sıx bağlıdır. Bu pedaqogikanın əsasını qoyanlardan biri də rus alimi, həkim – pediatr və pedaqoq Y.F.Zamanovski olmuşdur.

Məktəbəqədər təlim-tərbiyə müəssisələrində sağlamlaşdırıcı iş həmişə aparılıb. Sağlam olan uşaqlar yalnız tibbi deyil, həm də pedaqoji cəhətdən də daha uğurlu olurlar, təlim proqramı ilə nəzərdə tutulan bilikləri tam mənimsəyirlər, kommunikativ və ünsiyyətli, sosial cəhətdən fəal olurlar.

Erkən yaşlı uşaqlarla aparılan sağlamlaşdırıcı-inkişafedici işin əsas prinsiplərini nəzərdən keçirək.

Birinci prinsip-kreativ təxəyyülün inkişaf etdirilməsi. Məsələn, pişiyi təqlid edərkən uşaq tam dəyişir, ona demək lazım gəlmir ki, hansı qrup əzələləri boşaldınsın, hansıları isə gərgin saxlasın. Onun obrazlı yaddaşı və uşaq təxəyyülü pişiyin plastik hərəkətlərini və s. düzgün təkrar edir. Bu zaman uşağın əlləri və barmaqlarında, qolları və dizlərində olan bütün bioaktiv nöqtələr fəallaşır, uşaq özünü komfort və rahat hiss edir.

İkinci prinsip – düşünülmüş motorikanın formalaşdırılması. A.B.Zaporojets öz tədqiqatlarında göstərib ki, yalnız düşünülmüş və duyulan, hiss edilən hərəkət iradi və istiqamətlənmiş ola bilər. Buna görə də qamətin formalaşması və korreksiyasına yönəlmiş məşğələ və hərəkətlər kreativ və inkışafedici xarakter daşmalı, müxtəlif heyvanların hərəkətlərini təqlid edərkən (ayı, tülkü və s.) əzələ qruplarının boşalması və gərginləşməsinə əsaslanmalıdır.

Üçüncü prinsip-müxtəlif növ fəaliyyət zamanı pozitiv psixosomatik vəziyyətin yaradılması və möhkəmləndirilməsi.

Dördüncü prinsip – empatiya və təşviq etmək kimi hisslərin formalaşdırılması.

Məktəbəqədər müəssisəyə gələn uşaqların əksəriyyəti adaptasiya stressi keçirirlər, çünki onlar valideynlərindən ayrılıb tanış olmayan mühitə düşürlər. Erkən yaşlı uşaqların adaptiv imkanları məhdud olduğundan yeni sosial mühitə keçid və uzun müddətli stress onlarda emosional pozulma və ya psixi inkişafın tempinin ləngiməsi ilə nəticələnə bilər.

Buna görə də tərbiyəçi tezlikcə uşaqların psixoemosional gərginliyinin aradan qaldırılmasını təmin edən işə başlamalıdır. Məktəbəqədər müəssisədə uşaq şəxsiyyətinin psixoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün aşağıdakı məsələlər həll olunmalıdır:

- hərəkət funksiyalarının təkmilləşdirilməsi: ümumi və xırda motorikanın inkişafı, sadə qrafomotor vərdişlərin formalaşdırılması;

- görmə - məkanı və eşitmə funksiyalarının və sensor-persepsiv fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi;

- erkən yaş dövrünün aparıcı fəaliyyəti olan əşyavi fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi;

- böyüklərlə və həmyaşlılarla emosional və situativ-işgüzar ünsiyyət vərdişlərinin yaradılması;

- ailələrlə sıx əməkdaşlığın yaradılması.

Erkən yaşlı uşaqların psixikasının bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki,

onları məcburi hansısa bir fəaliyyətə cəlb etmək mümkün deyil. Uşaq ancaq onun üçün maraqlı və xoşuna gələn fəaliyyətə qoşulur. Buna görə də sağlamlaşdırıcı və profilaktik işi həyata keçirərkən oyun xarakterli məşğələlərdən istifadə edilməlidir.

Oyunlar uşaqda şən və yüksək əhval – ruhiyyə yaradır, böyüyən və inkişaf edən orqanizmin hərəkətə olan tələbatını ödəyir. Psixoemosional gərginliyin aradan qaldırılmasında oyun – dramatisasiyalar böyük rol oynayır. Bu oyunlar zamanı uşaqlarda səslərin düzgün tələffüzü formalaşır, onlar daha sərbəst olurlar, psixoloji komplekslərdən azad olurlar, təxəyyülləri inkişaf edir.

Musiqinin də rolu psixoemosional gərginliyin aradan qaldırılmasında böyükdür. Musiqi uşaqda musiqi qabiliyyəti ilə yanaşı həm də emosional həssaslığı, dünyanın gözəlliklərini başa düşməyi tərbiyələndirir.

Erkən yaşlı uşaqlarda psixoemosional gərginliyin aradan qaldırılmasında ailə ilə pedaqoji kollektivin əməkdaşlığına böyük əhəmiyyət verilməlidir. Qazanc axtarmaq məcburiyyəti, işdəki problemlər, azad vaxtın azalması və s. valideynlərdə fiziki və psixi vəziyyətin pisləşməsi, yorğunluq və stress ilə nəticələnir. Valideynlər çox vaxt bu mənfi emosiyaları öz uşaqlarının üzərinə keçirərək onları öz əhval – ruhiyyəsinə asılı edirlər. Məktəbəqədər müəssisədə aparılan tərbiyə işi ilə ailədəki tərbiyə işi arasında varisliyi təmin etməkdən ötrü valideynlərlə müntəzəm olaraq iş aparılmalıdır.

Bundan başqa, müəllimlər və valideynlər psixoemosional gərginliyin ən gözəçarpan və tez –tez rast gəlinən əlamətlərini bilməlidirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

- yuxuya gec getmə, narahat yuxu;

- cüzi psixi və fiziki yükləmədən sonra yorğunluq;

- narahatçılıq, diqqətin yayınması, bir yerdə qərar tutmaması, özünə inamsızlıq;

- inadkarlıq;

- pis vərdişlərin yaranması;

Erkən yaşlı uşaqlarda psixoemosional gərginliyin profilaktikası

- iştahadan qalmaq və ya əksinə;
- ünsiyyətin məhdudlaşdırılması, tənhalığa meyillilik, sevimli məşğuliyyətdən imtina etmə, nigarançılıq;

- gündüz və gecə enurezi və s.

Bəs uşağın psixoloji təhlükəsizliyi üçün hansı təhlükə mənbələri vardır? Bu mənbələri mütəxəssislər iki hissəyə - xarici və daxiliyə bölürlər.

Xarici mənbələr bunlardır:

- uşaqlarla manipulyasiya etmə;
- pedaqoji personalın fərdi şəxsiyyəti xüsusiyyətləri;

- uşaqların qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətləri;

- ətraf mühitin düşmən və qərrib münasibəti;

- psixofiziki yükün artıq olması;

- qidalanmanın qeyri düzgün təşkil olunması;

- uşaqların məktəbəqədər müəssisədə özünüaparma qaydaları ilə tanış olmamalarının nəticələri;

- valideynlərin uşağa az diqqət ayırması və s.

Daxili mənbələr bunlardır:

- pis vərdişlər qeyri düzgün tərbiyənin nəticəsi kimi;

- özünüqiymətləndirmənin aşağı olması;

- uşağın qeyri sərbəstlik şəraitində tərbiyə alması;

- uşağın fərdi şəxsiyyəti xüsusiyyətləri;

- uşağın şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinin müəyyən səbəblərdən pozulması.

Qeyd edək ki, uşağın psixoloji təhlükəsizliyinə ən çox zərbə vuran ümumi

mənbə böyüklərin təqdim etdiyi qeyri düzgün məlumatlardır. Onlar uşağı aldaraq, illüziya aləminə aparır, məlumat təsdiqlənməyəndə uşaqda böyüklərə qarşı inamsızlıq yaradır və nəticədə uşaqda dərin psixoloji gərginliyin yaranmasına səbəb olur.

Məktəbəqədər müəssisədə uşağın psixoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün aşağıda göstərilən fəaliyyət planını həyata keçirmək məsləhət görülür:

1. rejim momentlərinin düzgün və komfort təşkili;

2. fiziki tərbiyənin profilaktik üsulları sisteminin həyata keçirilməsi: masaj, su prosedurları, xüsusi sağlamlaşdırıcı oyunlar və s.;

3. gərginliyi aradan qaldıran aroma- və fitoterapiya;

4. təbii materiallarla iş: qum, su, gil və s.;

5. musiqi terapiyası;

6. psixoemosional və fiziki yükün tənzimlənməsi;

7. maksimal dərəcədə uşağın sərbəstliyinin təmin edilməsi;

8. uşağın əhval-ruhiyyəsinə və özünü hiss etməsinə nəzarət və lazım gələrsə korreksiyası;

9. inkişafedici əşyavi mühitin formalaşdırılması, böyüklərlə və uşaqlarla ünsiyyətin genişləndirilməsi və s.

Çox vaxt valideynlər qeyd edirlər ki, uşaq bağçaya gedəndən sonra onda psixoemosional gərginliyin əlamətləri özünü büruzə verir. Bəli, uşağın yeni mühitə adaptasiyası xeyli zaman tələb edir. Bundan başqa, çox vaxt valideynlər əvvəlcədən uşaq bağça haqqında danışmır və orada onu nə gözlədiyi haqda məlumat vermir. Həmişə evdə olan və yaxınlarının ətrafında və onların qayğıkeş nəzarəti altında böyüyən uşaq bağçaya gec adaptasiya olunur. Buna görə də aşağıda verilən test valideynlər üçün nəzərdə tutulub.

Testin hər sualının cavabı bal ilə qiymətləndirilir. Balları toplayandan sonra testin nəticəsini bilmək olur.

Valideynlər üçün test.

1. Uşağın əhvalı gün ərzində əsasən necə olur?

şən, balanslaşdırılmış – 3 bal;

dəyişkən, əsəbi – 2 bal;

düşkün – 1 bal;

2. Uşaq necə yuxuya gedir?

tez (10 dəqiqə ərzində) – 3 bal;

gec - 2 bal;

3. Necə yatır?

sakit yatır – 3 bal;

narahat yatır – 2 bal;

4. Uşağın yatması üçün nə edirsiniz?

əlavə tədbir görürəm - 1 bal;

əlavə heç bir tədbir görmürəm – 3 bal;

5. Gündüz yuxusunun davamı:

2 saat – 3 bal;

1 saatdan az – 1 bal;

6. Uşağın iştahası:

yaxşı – 4 bal;

seçici – 3 bal;

dəyişkən – 2 bal;

- pis – 1 bal;
7. Pampersdən istifadə edilir?
yox – 3 bal;
bəzən gecələr –2 bal;
bəli, hələ istifadə edilir – 1 bal;
8. Pis vərdisləri var?
barmağını sovurur və ya əmzikiədən istifadə edir – 1 bal;
yoxdur - 3 bal;
9. Oyuncaqlarla, ev əşyaları və tanış olmayan əşyalarla maraqlanırmı?
bəli – 3 bal;
bəzən – 2 bal;
yox – 1 bal;
10. Böyüklərin hərəkətləri ilə maraqlanırmı?
bəli – 3 bal;
bəzən – 2 bal;
yox – 1 bal;
11. Özü tək oynayır?
bəli – 3 bal;
bəzən – 2 bal;
yox – 1 bal;
12. Böyüklərlə münasibətləri:
ünsiyyətə tez qoşulur – 3 bal;
bəzən qoşulur – 2 bal;
çətin qoşulur – 1 bal;
13. Uşaqlarla münasibətləri:
ünsiyyətə tez qoşulur – 3 bal;
bəzən qoşulur – 2 bal;
çətin qoşulur – 1 bal;
14. Məşğələlərdə fəaldır, diqqətlidir?
bəli – 3 bal;
həmişə yox – 2 bal;
yox – 1 bal;
15. Uşaqda özünə inam hissi varmı?
bəli – 3 bal;
bəzən – 2 bal;
yox – 1 bal;
16. Böyüklərdən kiməsə həddindən artıq affektiv (emosional) bağlılığı varmı?
bəli – 1 bal;
yox – 3 bal.
Adaptasiyanın proqnozu:
16 – 23 bal – məktəbəqədər müəssisəyə getməyə hazır deyil;
24 – 39 bal - məktəbəqədər müəssisəyə getməyə şərti hazırdır;
39 - 48 bal - məktəbəqədər müəssisəyə getməyə hazırdır.
Bu test vasitəsilə valideynlər uşağın nə dərəcədə bağçaya hazır olmasını müəyyən edib onunla lazımı tərbiyəvi işi apara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Губанова Н.Ф. Инновационные технологии коррекции и сохранения здоровья детей средствами музыкального искусства / Н.Ф. Губанова // Актуальные проблемы образования в период детства: материалы междунар. науч.-практ. конф. / Под ред. Г.М. Киселёвой. Шадринск: ШГПИ, 2009.
2. Кудрявцев В.Т. Принципы развивающей педагогики оздоровления // Здоровье и физическое развитие детей в дошкольных образовательных учреждениях: проблемы и пути оптимизации: сб. статей и документов. М.: ГНОМ и Д, 2004.
3. Кузьменко М.В. Образно-игровая гимнастика на занятиях по физкультуре // Инструктор по физкультуре дошкольного образовательного учреждения, 2009, № 2
4. Фирилёва Ж.Е., Сайкина Е.Г. «СА-ФИ-ДАНСЕ». Танцевально-игровая гимнастика для детей: Учебно-методическое пособие для педагогов дошкольных и школьных учреждений / СПб.: «Детство-пресс», 2001.

Э. Керимова

ПРОФИЛАКТИКА ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОЙ НАПРЯЖЕННОСТИ У ДЕТЕЙ РАННЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что дошкольный возраст в целом является одним из критических периодов развития ребенка. Ученые и специалисты объясняют это повышением подвижности и силы нервных процессов, усложнением и одновременно быстрым истощением высшей нервной деятельности. В результате у детей развивается психоэмоциональная напряженность, сопровождающаяся невротизацией и нарушениями психофизического развития.

Erkən yaşlı uşaqlarda psixoemosional gərginliyin profilaktikası

В статье перечислены наиболее часто встречающиеся признаки психоэмоциональной напряженности, даны рекомендации по оздоровлению детей раннего дошкольного возраста, а также приведен тест – опросник для родителей, позволяющий им узнать, насколько их ребенок готов к поступлению в детский сад.

E .Kerimova

PREVENTION OF PSYCHO-EMOTIONAL TENSION IN EARLY SCHOOL AGE CHILDREN

SUMMARY

The article says that the pre-school age in general is one of the critical periods of a child's development. Scientists and experts attribute this to the increased mobility and strength of the nervous processes, the increasing complexity and at the same time the rapid depletion of the higher nervous activity. As a result, children develop mental and emotional stress, accompanied by neuroticism and impaired mental and physical development.

The article lists the most common symptoms of psycho-emotional tension, recommendations for improvement of the early pre-school age children, and is a test - questionnaire for parents, allowing them to see how their child is ready to enroll in kindergarten.

Redaksiyaya daxil olub: 27.02.2017

PSIXOLOGİYADA GENERALİZASIYA HADİSƏSİNİN MAHIYYƏTİ

Gülnur Abbasova,

ADU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail:a.agasi@mail.ru

Rəyçilər: *psix. ü. fəls. dok. Ə.Əliyev,*
psix. ü. fəls. dok. N.Rzayeva

Açar sözlər: *Psixologiya, generalizasiya, mahiyyət, ümumiləşdirmə, fayda*

Ключевая слова: *Психология, генерализация, сущность, обобщение, польза*

Key words: *psychology, generalization, essence, advantage*

Ədəbiyyat təhlili göstərir ki, generalizasiya pedaqoji prosesin psixoloji problemləri aspektində öyrənilmiş, lakin anlayış kimi konkret şəkildə şərh edilməmişdir. Bunun da səbəbi generalizasiya hadisəsinin mürəkkəbliyi, onun elmin müxtəlif sahələrinə getdikcə daha çox nüfuz etməsidir.

Bu anlayış ilk dəfə, elmi ədəbiyyata İ.P.Pavlov tərəfindən gətirilmişdir. Alim fiziologiya üzrə apardığı tədqiqatların nəticəsinə əsaslandıqından, anlayışı da fizioloji baxımdan izah etmişdir: “Təfəkkür assosiasiya kimi müəyyən məqama qədər heç bir mahiyyət daşımır. O, xarici əşyalarla əlaqəli olan assosiasiya zəncirindən ibarətdir. Hər bir kiçik ilkin assosiasiya fikrin yaranması anıdır. Lakin bu, təfəkkürün bir hissəsidir. Assosiasiyalardan sonra növbəti proses təhlil prosesi gəlir. Təhlil, bildiyimiz kimi, ilk növbədə, reseptorlarımızın analizatorluq qabiliyyətinə, sonra isə baş beyin böyük yarımkürələr qabığı tərəfindən həyata keçirilən əlaqələrin parçalanmasına əsaslanır. Bu proses bizə şərti reflekslərlə bağlı təcrübələrdən çox yaxşı tanışdır. Əgər siz qida ilə bağlı müvəqqəti rabitə yaratmınsınızsa və sonra yaratdığınız rabitə qida ilə möhkəmləndirilmərsə, bu zaman itdə əvvəl müvəqqəti irradiasiya, yaxın mərkəzlərin qıcıqlanması baş verir. Bunu isə biz *generalizasiya* (seçdirmə bizimdir - G.A.)adlandırırıq ki, başqa tonla əlaqələr özünü təsdiqləmərsə, ləngimə prosesi işə qoşulur. Beləliklə, sizin real əlaqəniz getdikcə daha da dəqiq olmağa başlayır ” (1,490).

Göründüyü kimi, böyük alim generalizasiya hadisəsinə təfəkkürlə vəhdətdə, təfəkkür kontekstində nəzərdən keçirir. İ.P.Pavlovun məsələyə münasibətində əsas cəhətlərdən biri bizi əhatə edən aləmin birbaşa və ya dolayısı yolla ya-

ratdığı assosiasiyalarla generalizasiya hadisəsinin əlaqəsini açmasındadır. İ.P.Pavlov fikrin meydana çıxmasını assosiasiya ilə bağlı olduğunu göstərir. Bu, İ.P.Pavlovun qeyd etdiyi kimi, təfəkkürün bir hissəsi, bir mərhələsidir və assosiativ əlaqə təfəkkür prosesində təhlil olunur. Burada reseptorların analizatorluq qabiliyyəti və baş beyin böyük yarımkürələr qabığı işə düşür, şərti qıcıqların mahiyyəti özünü biruzə verir. İki hal meydana çıxır. Ya düzgün ümumiləşdirilmə baş verir, ya da əvvəlki assosiasiyaların yaratdığı reflekslər generalizasiya ilə nəticələnir.

Generalizasiya ilə nəticələnmə irradiasiyanın oyanma və yaxud ləngimə ilə bağlı olmasından çox asılıdır. Ləngimə və oyanma şərti reflekslərin yaranmasında iştirak edən psixi proseslərlə bağlıdır. Reseptorların analizatorluq qabiliyyətləri nə dərəcədə, hansı səviyyədə işə düşür? Bu suala düzgün cavab generalizasiyanın mahiyyətinin bir anlayış kimi formalaşdırılmasında mühüm amildir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, İ.P.Pavlovun generalizasiya ilə bağlı qeydləri anlayışın psixoloji baxımdan izahının əsasında dayanır və bir qayda olaraq o, səhv ümumiləşdirmə kimi şərh olunur. Bu yanaşma həm həm Azərbaycanlı alim M.Ə.Həmzəyevin (2,3), həm rus tədqiqatçılarından S.L.Rubinşteynin (4), Y.N.Kabanova Mellerin (5), həm də Amerika alimi Q.Krayqın (6) yaradıcılığında müəyyən dərəcədə nəzərə alınmışdır.

Lakin generalizasiyanın mahiyyəti tədqiqatlarda heç də lazımi şəkildə açılmır. Bu da generalizasiya hadisəsinin mahiyyətini şərh etməyi vacib problem kimi qarşıya qoyur.

“Pedaqogika. Böyük Sovet Ensiklopediyası”nda yazılır:” Generalizasiya-ümumiləşdirmə, xüsusidən ümumiyyə məntiqi keçid; riyaziyyat və

təbiət elmlərində induksiya yolu ilə və təlim vasitəsilə hissədən ümumi anlayışın yaranması” (7, 93).

Başqa bir lüğətdən oxuyuruq: Gen. (latın dilində generalis - ümumi, başlıca) 1. Ümumiləşdirmə, xüsusidən ümumiyyə məntiqi keçid, xüsusi hadisələrin ümumi prinsipə tabe olması. 2) Tibdə - xəstəlik prosesinin əvvəl məhdud, sonra isə bütün bədənə və ya orqanlara yayılması. 3) Kartoqrafiyada-təyinatına, məzmununa və miqyas imkanlarına görə coğrafi xəritələrin tərtibində seçmə prosesi (8, 289).

Əsərlərin təhlilindən belə bir nəticə çıxır ki, obyektiv aləm, ictimai proseslər yalnız o vaxt düzgün ümumiləşdirilə, praktika üçün faydalı ola bilər ki, onların bütün əlamət və xüsusiyyətləri təfəkkür süzgecindən keçsin. Şübhəsiz, “təfəkkür süzgecindən ” keçmə əməliyyatının özü bu prosesdə meydana çıxan generalizasiya hadisəsindən, onun xüsusiyyətlərindən, vaxtında aradan qaldırılması üçün həyata keçirilən tədbirlərdən asılıdır.

Ümumiləşdirmənin mürəkkəbliyi bu prosesdə generalizasiya hadisəsinin meydana çıxmasına səbəb olur. Yazılanlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, təlim prosesində öyrədilən tədris materialları üzrə oxşar və fərqli cəhətlərin üzə çıxarılmasına müəllim geniş yer ayırmalıdır. Məhz cisimlərdəki (hadisələrdəki) oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi generalizasiya hadisəsinin minimuma endirilməsinə kömək göstərə bilər.

Generalizasiya hadisəsinin mahiyyətindən söz açarkən məntiqi təfəkkürün inkişafını da yaddan çıxarmaq olmaz. Təfəkkürün yüksək səviyyəliliyi həm də məntiqi düşünmə bacarıqlarından asılıdır. Ona görə də şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün müvafiq şərait yaradılması generalizasiya hadisəsinin azalmasına birbaşa təsir edir.

Görkəmli rus alimi N.A.Mençinskayanın redaktorluğu ilə yazılmış “Şagirdlərin geridə qalmalarının psixoloji problemləri“ adlı kitab ilk baxışda problemlə əlaqədar olmayan bir əsər təsəvvürü yaradır. Lakin burada öz əksini tapmış fikirlər generalizasiya hadisəsi ilə bağlı müəyyən ümumiləşmiş nəticələrə gəlməyə kömək edir. Göstərilir ki, əqli fəaliyyət ilk növbədə təfəkkür prosesində həyata keçirilir və bu fəaliyyətin səmərəsi generalizasiyanın məzmu-

nunda və kəmiyyətində öz izini qoyur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, generalizasiya hadisəsinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində əqli fəaliyyətin səmərəsi mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Generalizasiya hadisəsi mahiyyətindən söhbət gedəndə onun təlim prosesində baş verən formalarının təsirini yaddan çıxarmaq olmaz. Generalizasiya hadisəsinin başvermə səbəbləri onun həm formalarını, həm də növlərini müəyyənləşdirməklə mahiyyətini daha elmi şəkildə açmağa kömək edir. Məsələn, əgər generalizasiya hər hər hansı məfhumun öyrədilməsindən əvvəl baş verirsə, o, məfhumu qədərki generalizasiya kimi şərh olunur. Təlim prosesində belə generalizasiya tez-tez baş versə də, məfhumun öyrədilməsi üzrə iş aparıldıqdan sonra baş verən generalizasiya da vardır. Bu halda həmin xüsusiyyətlərin nəzərə alınması olduqca vacibdir, İstənilən fəaliyyətin əsasında ağıl dayanır. Lakin əqli fəaliyyətin nəticəsi ümumiləşdirmə bacarıqları ilə birbaşa bağlı olduğundan, prosesdə generalizasiya hadisəsi də baş verə bilər.

Generalizasiya əsasən, psixoloji aspektdə araşdırılmış, bu vaxt o, daha çox təfəkkür aktı müstəvisində nəzərdən keçirilmiş, mahiyyəti bu nöqtəyi-nəzərdən açılmış, başvermə səbəblərinin psixoloji mexanizmi üzə çıxarılmış, təlim prosesində necə cərəyan etdiyinə isə əhəmiyyət verilməmişdir. Anlayışın necə izah olunduğunu öyrənmək məqsədilə təhlil edilmiş əsərlərin araşdırılmasından belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, bəzən konkret olaraq yanlış ümumiləşdirmələrlə nəticələn səhvlərdən söhbət getsə də, generalizasiyanın adı çəkilmir. Lakin ümumiləşdirmə prosesində yol verilən səhvlər, onların aradan qaldırılması yolları tədqiq edilir.

Generalizasiya psixoloji müstəvidə, təlim fəaliyyəti faktları əsasında təhlil edilir, ayrı-ayrı fənlərin, xüsusən, dilin tədrisində onun başvermə səbəbləri, növləri araşdırılır, aradan qaldırılması yolları izah olunur. Azərbaycan dili tədrisi materialları əsasında generalizasiya probleminə toxunulur, onun aradan qaldırılması metodik baxımdan şərh edilir (9).

Generalizasiya ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə yazılmış ədəbiyyatın təhlilindən, əsası isə onunla bağlı hələ də öz elmi əhəmiyyətini sazlayan İ.P.Pavlov təlimindən aşağıdakı nəticələrə gəlirik: Generalizasiya ilkin mərhələdə

fizioloji aspektdə öyrənilmiş tərəkürlə bağlı psixoloji hadisədir. Onun əsasında yanlış ümumiləşdirmələrlə nəticələnən səhvlər dayanır. Generalizasiyanın yaranması ətraf aləmin cisim və hadisələrinin təhlil-tərkib prosesində meydana çıxan oyanma və ləngimənin səviyyəsi ilə, həyat təcrübəsindən yaranan assosiasiyalarla, təlim prosesində yeni informasiyalarla bağlı rabitə sinirlərinin necə möhkəmləndirilməsi ilə, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Bildiyimiz kimi, hər hansı anlayışın mahiyyəti bu anlayışın ifadə etdiyi cisim və hadisələrin xüsusiyyətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən və elmi şəkildə ifadəsindən asılıdır. Generalizasiyanın anlayışını yuxarıda yuxarıda şərh etdiyimiz xüsusiyyətləri nəzərə alaraq onu təlim müstəvisində belə formalaşdırmaq olar: Generalizasiya, bir neçə formada özünü göstərən, tərəkürlə bağlı olan, assosiasiyalar, həyat

təcrübəsi, dolğun olmayan informasiyalar, düzgün təşkil olunmayan təlim və təhlil-tərkib nəticəsində, obyektiv və subyektiv şəkildə yaranan oyanma və ləngimənin səviyyəsi ilə orta və ya azala bilən səhv ümumiləşdirmədir.

Problemin aktuallığı: Mövzunun aktuallığı generalizasiya hadisəsinin pedaqoji prosesdə müntəzəm şəkildə baş verərək, onun nəticəsinə, şagirdlərə də ümumiləşdirmə bacarıqlarının yaradılmasına mənfi təsiri ilə bağlıdır. Mənfi təsiri aradan qaldırmaq və ya qismən də olsa azaltmaq üçün generalizasiya anlayışının mahiyyətini bilmək vacibdir. Məqalədə bu məsələnin araşdırılması əsas məqsəd kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Yazının praktik əhəmiyyəti ondan tədqiqatçıların, müxtəlif tədris müəssisələrində çalışan müəllimlərin istifadə edə bilməsindədir. Həmçinin nəticələrdən müəllimlərin, psixoloqların hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Павлов И.П., Избранные произведения. М.: Государственное издательство политической литературы, 1951.
2. М.Ə. Həməzəyev. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1981.
3. М.Ə. Həməzəyev. Təlim materiallarının mənimsənilməsi prosesində generalizasiya hadisəsi // Azərbaycan məktəbi, 1978, № 1
4. С.Л. Рубинштейн. О мышлении и путях его исследования. М.: Издательство АН СССР, 1958.
5. Б.Н. Кабанова-Меллер. Формирование приемов умственной деятельности умственного развития учащихся. М.: Просвещение, 1968.
6. Г. Крайг. Психология развития (седьмое международное издание). Питер: Санкт-Петербург, М., Харьков. Минск, 2002.
7. Педагогика. Большая современная энциклопедия. Минск: иооо, Современная словарь, 2005.
8. Советский энциклопедический словарь (издание четвертое). М.: Советская энциклопедия, 1990.
9. Ə.R. Əfəndizadə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı: Maarif, 1975.

Г. Аббасова

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ ГЕНЕРАЛИЗАЦИИ В ПСИХОЛОГИИ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается сущность явления генерализации. Автор показывает, что в науку это понятие внёс И.П.Павлов. Он отмечает, что генерализация связана с мышлением. Доводится до сведения, что этот вопрос изучается как психический и психодидактический аспект и как понятие он не объясняется. В конце статьи раскрывается сущность понятия генерализации.

G. Abbasova

THE ESSENCE OF THE CONCEPT GENERALIZATION IN PSYCHOLOGY

SUMMARY

The article deals with the essence of the phenomenon of generalization. The author shows that it was first brought to science by I.P. Pavlov. He notes that generalization is connected with thinking. Though it is mainly investigated in terms of psychological and psychodidactic aspects, it hasn't been investigated as a concept yet. At the end of the article the concept of generalization is explained.

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2017

ŞAGİRD LƏRİN ŞƏXSİYYƏT KİMİ FORMALAŞMASINDA MƏKTƏB PSIXOLOQUNUN ROLU

Günay Cəlilova,
ARTİ-nin böyük elmi işçisi
E-mail: chemist.gunay@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok. E.B.Bəylərov,*
ped.ü.elm.dok. A.H.Əliyev

Açar sözlər: *təhsil, şagird, məktəb psixoloqu, vəzifə, psixoloji xidmət*

Key words: *education, student, school psychologist, duty, psychological services*

Ключевые слова: *образование, ученик, школьный психолог, обязанность, психологические услуги*

Uzun illər boyu məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin səmərəliliyi bir qayda olaraq şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Bu meyar vacib, zəruri olsa da, müasir dövrdə kafi hesab edilə bilməz. Çünki bu göstəricilər uşağın şəxsi və psixi inkişafının tam mənzərəsini əks etdirmədiyindən, öyrənilmiş materialların şagirdin şəxsi sərvətinə çevrilmə vəziyyətini, mənimsənilmiş təlim materiallarının şagirdin təfəkkürünün və qabiliyyətlərinin gələcək inkişafına təsirini açmağa imkan vermir. Başqa sözlə desək, bu halda təlim-tərbiyə prosesinin özünün nə dərəcədə səmərəli olması məsələsi aydın olmur. Aparılmış araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində, şagirdlərin psixoloji xarakteristikalarının, psixi inkişaf göstəricilərinin də nəzərə alınması bu işin daha düzgün təşkilinin ən mühüm şərtidir. Bu səbəbdən məktəblərdə təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasının, kollektivin inkişafının, idrak proseslərinin formalaşma qanunauyğunluqlarının yalnız nəzəri əsaslarını bilmək kifayət etmir. Eləcə də bu proseslərin konkret uşağın şəxsiyyətinə uyğun gələn spesifikasiyaları aydınlaşdırmaq tələb olunur. Bu məsələlərin həllinə məktəbə psixoloji xidmət kömək etməlidir.

Məktəb psixoloqu müasir təhsil sisteminin üzvi komponentlərindən biridir [2]. O uşaqların intellektual imkanlarının, şəxsiyyətyönlü potensiallarının, təbii imkan və qabiliyyətlərinin, maraq və meyllərinin vaxtında aşkara çıxarılması

nı, təlim və tərbiyə prosesləri vasitəsilə maksimum inkişaf etdirilməsini təmin edir. məktəb psixoloqu uşaqların psixi inkişafının imkanlarını aşkara çıxarır, onların pedaqoji proses vasitəsilə maksimum şəkildə reallaşmasına əlverişli imkan yaradır. Uşaqların əksəriyyətindən öz psixi inkişafının göstəricilərinə görə geri qalan uşağın inkişafında ləngiməyə səbəb olan amilləri vaxtında aşkara çıxaran psixoloq bu səbəblərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyəti ilə fəal rol oynamış olur. İstedadlı və üstün qabiliyyətli şagirdlərlə iş prosesində məktəb psixoloqu ilk növbədə erkən yaş dövrlərində uşaqlarda təbii imkanların aşkara çıxarılması, onların qabiliyyətlərə çevrilməsi üçün inkişafetdirici proqramların hazırlanmasında iştirak edir, psixi inkişafın sürətli gedişi üçün mövcud imkanların maksimum səfərbərliyə alınması istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirir.

Məktəb psixoloqunun vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir [4]:

1. Şagird şəxsiyyətinin və sinif kollektivinin öyrənilməsi;
2. Uşaqların məktəb şəraitinə adaptasiyasının təhlili;
3. Uşağın yaşlılar və yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsi;
4. Profilaktik və korreksiya edici işin təşkili üçün diaqnostik metodikalar paketinin seçilməsi;
5. Şagirdlərin maraq, meyl və qabiliyyətlərini aşkara çıxarmaq və onları inkişaf etdirmək;
6. Psixoloji yardıma ehtiyacı olan uşaqlara kömək etmək.

Təhsildə psixoloji xidmət bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə əlverişli

təhsil və tərbiyə mühitinin yaradılmasını, hər bir uşağın ruhi-mənəvi inkişafı, psixi sağlamlığı naminə normal pedaqoji-psixoloji amillərin olmasını tələb edir [3]. Belə şəraiti isə psixoloq yalnız təkbaşına deyil, müəllimlər və uşaqların valideynləri ilə birlikdə yarada bilər. İnkişafın müxtəlif dövrlərində uşaqların psixi, psixofizioloji və şəxsiyyət baxımından normal inkişafını təmin etmək təhsil sistemində psixoloji xidmətin qarşısında duran başlıca vəzifədir.

Müasir şəraitdə müəllimlərə ənənəvi qaydada psixoloji tövsiyələrin verilməsi səmərəsizdir. Məktəb psixoloqu özündə müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin həm müsbət, həm də mənfi tərəflərini əks etdirən sosial orqanizm yaratmalı və inkişaf etdirməlidir. O hər bir şagirdə və ya müəllimə ayrı-ayrılıqda deyil, mürəkkəb qarşılıqlı təsir sistemində baxmalıdır. Bu problemlərin aradan qaldırılma bilməsi üçün həmçinin məktəb psixoloqu uşaqların psixi inkişafında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini vaxtında qeyd etməli, onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan təlim-tərbiyənin optimal metod və vasitələrinin seçilməsi və səmərəli tətbiqində məktəbin pedaqoji kollektivinə kömək göstərməlidir.

Ümumi şəkildə deyə bilərik ki, məktəb psixoloqu aşağıdakı məsələləri həll etməlidir [4]:

- ✚ Uşağın məktəbə psixoloji hazırlığını müəyyən etmək, kiçik məktəblilərin məktəbə daha yaxşı adaptasiya olunması məqsədilə onlarla fərdi iş proqramlarını müəllimlə birgə hazırlamaq;

- ✚ Şagirdlərin fərdi və yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müəllim və valideynlərlə birlikdə inkişafetdirici proqramlar işləmək və onları icra etmək;

- ✚ Şagirdlərin həyatındakı keçid dövrlərini xüsusi nəzarətə almaq;

- ✚ Təlimdə geri qalan və intizamsız şagirdlərlə diaqnostik - korreksiya işi həyata keçirmək;

- ✚ Şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinin normal gedişinə mane olan intellektual, şəxsi və emosional-iradi xüsusiyyətlərinin diaqnostikasını aparmaq və onların korreksiyasını həyata keçirmək;

- ✚ Şagirdlərin müəllimlərlə, həmyaşlıqları ilə, valideynlərlə və digər insanlarla şəxsiyyət-

lərarası münasibətlərindəki pozuntuların psixoloji səbəblərini müəyyən etmək və onları aradan qaldırmaq;

- ✚ Uşaqların təlim-tərbiyəsinin psixoloji problemləri ilə bağlı, onların diqqətinin, hafizəsinin, təfəkkürünün, xarakterinin və s. inkişafı ilə əlaqədar məsələlərlə məktəb rəhbərliyi, müəllimlər və valideynlərlə məsləhətləşmək;

- ✚ Təlim, inkişaf məsələləri, özünü təyin, özünütərbiyə, həmyaşlıqlarla və yaşlılarla qarşılıqlı münasibətlər sahəsindəki problemlərə görə fərdi və qrup konsultasiyanı keçirmək;

- ✚ Peşəyə bələdləşmə işini təşkil etmək. Məktəbə psixoloji xidmət çərçivəsində peşəyə bələdləşmə dedikdə, şagirdlərin qabiliyyətlərinin, maraqlarının müəyyən olunması və inkişafı, adekvat özünüqiymətləndirmənin, dəyərlərin oriyentasiyasının, həyati perspektivlərinin və s. formalaşması sahəsində şagirdlərlə daimi iş nəzərdə tutulur.

Bu gün məktəblərdə məktəb psixoloqunun vəziyyəti hələ də qənaətbəxş deyil. Belə ki, hər hansı bir gənc psixoloq çalışmalı olduğu müəssisədə peşə mövqeyindən irəli gələn normativ qaydalara məkanından və zamanından asılı olaraq necə icra ediləcəyindən xəbərdar olsa da, ancaq bununla bərabər onun həmin kollektivdə heç bir hüququ əsası nəzərə alınmır. Çoxillik pedaqoji təcrübəyə malik olan müəllimlər ənənəvi tərzdə işləməyə üstünlük verməklə, heç bir elmi müdaxiləyə, psixoloq dəstəyinə ehtiyac olmadığını israrlıdırlar. Bu səbəbdən Azərbaycan Təhsil sistemində psixoloji xidmətin milli mentalitetə, düşüncə tərzinə və eyni zamanda mütərəqqi beynəlxalq təcrübə ilə inteqrasiyaya əsaslanan modeli yaradılmalıdır.

Problemin aktuallığı. Əvvəllər bu sahəyə maraq bir o qədər olmasa da, son illər istər təhsil müəssisələrində, istərsə də digər müəssisələrdə psixoloji işin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu isə bir daha problemin nə dərəcə də aktual və vacib olduğunu bir daha sübut etmiş olur.

Problemin elmi yeniliyi: Elmi məqalədə məktəb psixoloqunun şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında həll etməli olduğu məsələlər, onun vəzifələri ətraflı və sistemli şəkildə araşdırılaraq təqdim edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Müasir məktəblərdə psixoloji xidmətin müasir təhsil sisteminin üzvi komponentlərindən biri olduğunu nəzərə alaraq hazırlanmış bu məqalə məktəb psixoloqları üçün istiqamətverici vasitə olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilə Psixoloji Xidmət haqqında Əsasnamə.
2. Əliyev R. Məktəbə psixoloji xidmətin aktual məsələləri. Bakı, 2004.
3. Çələbiyev N.Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmət (nəzəriyyə və təcrübə). I hissə. Bakı, 2008.
4. Əmrahlı L. Məktəb psixoloqu. Bakı, 2014.

Г.Джалилова

РОЛЬ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА В ФОРМИРОВАНИИ УЧЕНИКОВ КАК ЛИЧНОСТИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена обязанностям школьного психолога в работе по формированию ученика как личности. Автор подчеркивает, что в современной школе психологические услуги являются одним из компонентов современной системы образования. В заключение отмечается, что модель психологических услуг в системе образования Азербайджана должна быть создана на основе национального менталитета, образа мышления, опираться на международный опыт и интеграцию.

G.Jalilova

THE ROLE OF SCHOOL PSYCHOLOGIST IN FORMATION OF PUPILS AS PERSONALITY

SUMMARY

The article deals with an important role of school psychologist in the process of formation pupils as a personality. The author notes that in modern schools psychological service is one of the main components of education. In conclusion it is noted that, the psychological model of Azerbaijan education should be based on national customs and traditions, way of thinking, international experience and integration.

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2017

İNETNET ŞƏBƏKƏSİ

Rövşən Hübətəliyev,

riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, dosent

ADPU

E-mail: rovshangumbataliev@rambler.ru

Lalə Səfərəliyeva,

ADPU

E-mail: lala_sva@mail.ru

Rəyçilər: *tex.ü.fəls.dok., dos. Ç.M.Həmzəyev,*

riy.ü.fəls.dok., dos. R.Q.Cəlilova

Açar sözlər: *internet, şəbəkə, kompüter, internet xidmətləri*

Ключевые слова: *интернет, сеть, компьютер, интернет-услуги*

Key words: *internet network, computer, internet services*

Bu gün İnternet kompüter aləmində, demək olar ki, hər şeyi dəyişdirib. Sabah isə həyatımızı tamamilə dəyişə bilər. İnternet dünyada ən böyük kompüter şəbəkəsidir. Bu gün İnternetə yüz minlərlə kompüter qoşulmuşdur. Evdə və ya məktəbdə İnternetə bağlanmaq üçün adi telefon xəttinin olması kifayətdir. Telefon xətti ilə kompüterdə olan informasiyanı ötürmək üçün xüsusi qurğudan istifadə olunur. Bu qurğu modem adlanır.

İnternet öz başlanğıcını ARPANET şəbəkəsindən götürüb. 1969-cu ildə yaradılmış bu şəbəkə Amerika Birləşmiş Ştatlarının üç Universitetini birləşdirirdi.

Koliforniya universiteti

Los-Anceles universiteti

Santa-Barbara universiteti

İnternetin böyük imkanları var. İnternetdə ə istədiyimiz mövzuda çoxlu informasiya əldə etmək olur. Əgər sizin kompüter İnternetə bağlanmışsa, onda onun imkanları qat-qat genişlənilir. İnternetə bağlanmış kompüterdən aşağıdakı işlər üçün də istifadə etmək olar.

Kitabxana. İnternetdə istənilən mövzuda çoxlu sayda kitab: dərsliklər, dərs vəsaitləri, bədii ədəbiyyat, ensiklopediyalar, lüğətlər və s. tapmaq olar. Tapdığımız materialları öz kompüterinizə köçürə bilərsiniz.

Mağaza. İndi mağazalarda satılan malları İnternetdən də almaq olar. Bunun üçün elektron ödəniş edilir.

Ünsiyyət. İnsanların bir çoxu İnternetdən dostlarına, qohumlarına məktub göndərmək, onlarla danışmaq üçün də istifadə edir. Bu zaman şəxsin dünyanın hansı yerində olmasının fərqi yoxdur.

Əyləncə. İnternetdə cürbəcür oyunlar var. Belə oyunları dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan oyunçularla oynamaq olar.

İnternet şəbəkəsində istifadəçilərə müəyyən xidmət göstərən vasitələri

İnternet xidmətləri adlandırırlar. İnternetin bir sıra xidmətləri vardır ki, onlardan da ən populyarı WWW (World Wide Web – **Dünya hörümçək toru**) hesab olunur. Dünya hörümçək toru İnternet resurslarının toplandığı yerdir. Burada hərəkət etmək üçün xüsusi proqram təminatı –*veb-brauzer*, yaxud, sadəcə, *brauzer* (ingiliscə *to browse*–gözdən keçirmək) lazımdır.

Brauzer Dünya hörümçək torundan sənədləri götürmək və onları oxuna bilən formatda göstərmək üçün istifadə olunan proqramdır. Brauzerdən istifadə etməklə siz həm mətnlərə, həm də görüntülərə baxa bilərsiniz. Brauzerlərin bir çoxu səs və video informasiyaları da dəstəkləyir. Həmçinin İnternet xidmətlərinin içərisində **Veb** və **elektron poçt** da geniş istifadə olunur.

Elektron poçt. Elektron poçt ən geniş yayılmış şəbəkə xidmətidir. Elektron poçtun iş prinsipi adi poçtdan istifadə etmiş hər bir kəsə intuitiv olaraq aydındır. Şəbəkənin host kompüterini məktubların çeşidləndiyi və poçt şöbələri-

İnternet şəbəkəsi

nə paylandığı mərkəzi poçtamtla müqayisə etmək olar. Poçt şəbələrində hər bir abonent üçün poçt “qutusu” olur və ona ünvanlanmış göndərişlər həmin “qutuya” daxil olur.

Elektron poçtun üstünlüyü onun operativliyində və rabitənin yüksək keyfiyyətindədir. Çatdırma sürəti, gecə gündüz iş rejimi, göndərişlərin eyni zamanda çoxsaylı adresata yollana bilməsi, alınan poçtun istifadəçi tələb edənədək host-kompüterdə saxlanması və çoxlu digər imkanlar elektron poçtu adi poçtdan fərqləndirir. Müasir elektron poçt proqramları mətn informasiyaları göndərməklə yanaşı, həm də məktublara başqa növ faylları - böyük həcmli mətn sənədlərini, arxiv fayllarını, şəkil, video, səs və s. olan faylları da qoşa bilir. Son illər texnologiyaların və cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq başqa xidmətlər də populyarlaşıb.

Telnet xidməti. Bu xidmət kompüterinizi başqa bir kompüterin terminalına çevirməyə imkan verir. “Terminal” son (uc) qurğu deməkdir. Hesablama texnikasında “terminal” dedikdə kompüterini idarə etmək üçün klaviatura və monitorla təchiz olunmuş qurğu nəzərdə tutulur. Telnet xidməti kompüterinizdə olan informasiyanı emal üçün başqa kompüterə göndərməyə, nəticəni isə sizin monitorunuzda göstərməyə imkan verir.

Telekonfrans xidməti. Bu xidmət təxminən elektron poçt kimi işləyir, ancaq məlumat konkret adresatın poçt qutusuna deyil, ümumi baxış üçün mövzu qrupuna göndərilir. Xəbər qrupları fikir mübadiləsi etməyə, suallar verməyə, cavablar dərc etməyə, yəni İnternet üzərindən elektron konfranslar keçirməyə imkan verir.

FTP xidməti. İnternetə bağlanmış kompüterlərdə çox böyük miqdarda müxtəlif fayllar (proqramlar, sənədlər, şəkillər, musiqilər, filmlər...) saxlanılır. FTP (File Transfer Protocol – fayl köçürülməsi protokolu) xidməti şəbəkədə faylları qəbul etməyə və göndərməyə imkan verir.

IRC xidməti. *Gap (chat)* adlandırılan bu xidmət sizə məlumatları klaviaturadan daxil etməklə bu xidmətə qoşulmuş başqa bir adamla ünsiyyət saxlamağa imkan verir. Elektron poçtla yazışmadan fərqli olaraq gap seanslarında tanış olmayan şəxslər də iştirak edə bilər.

IP-Phone xidməti. İnternetdə danışmaq (səs) siqnallarını ötürmək üçün *İnternet-telefoniya* texnologiyasından istifadə olunur. Danışmaq zamanı sizin səs siqnallarınız (yəni tələffüz etdiyiniz sözlər) kodlaşdırılaraq verilənlər paketinə çevrilir. Sonra bu paketlər İnternet vasitəsilə əks tərəfə göndərilir. Adresata çatan paketlər dekodlaşdırılaraq yenidən səs siqnalına çevrilir. İnternet-telefoniyada danışmaq haqqı adi telefon rabitəsindəkinə nisbətən bir neçə dəfə aşağıdır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə İnternet həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Hazırda internetə yüz minlərlə kompüter qoşulmuşdur. Təhsil müəssisələrinin, idarələrin əksəriyyəti internet şəbəkəsinə qoşulmuşdur.

Problemin elmi-yeniliyi. İnternet şəbəkəsinin əhəmiyyəti və internet xidmətləri haqqında ətraflı məlumat göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə vasitəsilə şagirdlər, tələbələr internetin müxtəlif xidmətləri ilə tanış ola bilər. Və məqalədən orta məktəblərdə, kolleclərdə, universitetlərdə tədris prosesində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Müslümov V.B., Əliyev Ə.Ə., Həbibullayev S.B., Sərdarov T.B. İnformatika. Bakı, 2015.
2. Mahmudazadə R., Sadıqov İ., İsayeva N. 5-ci sinif dərslük. Bakı, 2015.
3. Mahmudazadə R., Sadıqov İ., İsayeva N. 6-ci sinif dərslük. Bakı, 2015.
4. Mahmudazadə R., Sadıqov İ., İsayeva N. 8-ci sinif dərslük. Bakı, 2015.

P. Гумбаталиев, С. Лала

СЕТЬ ИНТЕРНЕТА

РЕЗЮМЕ

Средства, оказывающие некоторые услуги Интернет-пользователям называются Интернет-услугами. К Интернет услугам относятся электронная почта, Telnet, телеконференция, FTP, IRC и другие услуги. Компьютеры, подключенные к сети Интернета, также могут быть использованы для работы библиотек, магазинов, для общения, развлечений и так далее.

INTERNET NETWORK

SUMMARY

Internet service is a means of providing some services to internet-users. Internet services include e-mail, Telnet, teleconference, FTP, IRC and others services. The computer connected to internet network can be used in libraries, shops, as well as a means of communication, entertainment etc.

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2017

KOMPÜTER OYUNLARI: MÜASİR VƏZİYYƏT, PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR

Bahar İsmayılova,

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant,

ARTİ

E-mail: bahar_ismayilova@yahoo.com

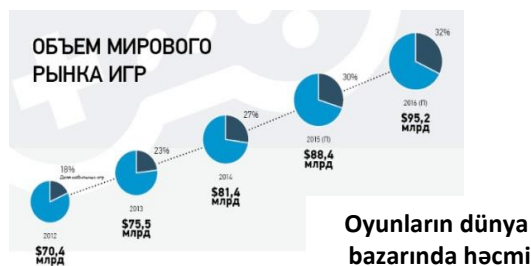
Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. L.A.Məmmədli,*
ped.ü.fəls.dok. L.N.Nağıyeva

Açar sözlər: *təhsilin keyfiyyəti, motivasiya, biliyin qiymətləndirilməsi, tədrisönlü kompüter oyunları, oyun sənayesi, idrak fəaliyyəti, video oyun fəlsəfəsi, kompüter oyunlarından asılılıq.*

Ключевые слова: *качество образования, мотивация, оценивание знаний, когнитивное действие, образовательные компьютерные игры, игровая индустрия, философия видеоигр, зависимость от компьютерных игр*

Key words: *the quality of education, motivation, assessment of knowledge, educational computer games, the game industry, cognitive action, the philosophy of video games, dependence on computer games*

İntellektual oyunların bir növü olan kompüter oyunu-oyun tərəfdaşları ilə və ya kompüterin özünün bir tərəfdaş kimi çıxış etdiyi oyun prosesini təşkil edən kompüter proqramıdır. Kompüter oyunları film və kitab əsasında yaradıla bilər, əks halları da vardır. 2011-ci ildən Amerika Birləşmiş Ştatlarında kompüter oyunları rəsmən incəsənətin ayrıca bir növü kimi tanınır, müxtəlif növ oyunların fərqli sektorlara təsirinin əsas cəhətləri müntəzəm olaraq tədqiq edilir, təhsilalanların müxtəlif istiqamətli bilik və bacarıqlarının formalaşması, təkmilləşdirilməsi, daha dəqiq, obyektiv və humanist yollarla qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif tədrisönlü kompüter oyunlarından istifadə olunur (1-2). İlk kompüter oyunları 1960-cı illərdə yaradılmışdır. 1952-ci ildə Kembric Universitetində A.C.Duqlas doktorluq dissertasiyasının bir hissəsi kimi "Tic-Tac-Toe" oyununu imitasiya edən "OXO" proqramını yaratdı. O dövrdə kompüterlər az və çox baha idi. Proqramçılar oyunlardan asudə vaxtlarında dincəlmək, əylənmək üçün istifadə edirdilər. İllər keçdikcə müxtəlif oyunlar yaradıldı. 1970-ci ildə oyun avtomatlarının hazırlanması o dövrün "Arkadın qızıl əsri" adlandırılması səbəblərindən biri idi. 1990-cı ildə Körfəz müharibəsinin CNN (*Cable News Network*) vasitəsi ilə canlı yayımlanmasından sonra strateji oyunların kütləvi istehsalı başlandı. İllər keçdikcə kino sənayesi ilə rəqabətdə onu geridə qoyan oyun sənayesi yarandı.

Şəkil 1. Kompüter oyunları satışının dünya bazarında həcmi (3)

Oyunlar təhsil sferasında 1900-cü illərdən istifadə edilir. Kağız əsaslı tədrisönlü oyunlardan istifadə 1960-1970-ci illərdə populyar idi, 1980-ci ildən fərdi kompüterlərin geniş yayılması ilə "Oregon Trail", "Math Blaster" və s. kimi tədrisönlü oyunlardan istifadə geniş vüsət aldı və sonrakı illərdə müxtəlif növ oyunlar, "ciddi oyunlar" yaradıldı.

Kompüter oyunları pedaqoji texnologiyaların bir hissəsi olmaqla digər texnologiyalardan çox fərqlənir.

Müxtəlif yaş qruplarından olan insanların çox sevdiyi, həyata hazırlığın bir forması olan bu fəaliyyət növü onlar üçün vərdiş halına keçmişdir;

Təlimi fəallaşdırmaq üçün ən təsirli vasitələrdən biridir, oyun zamanı çətinlikləri, psixoloji maneələri aradan qaldırmaq çox asandır;

Təbiətən motivasiya edici xüsusiyyətə malikdir. İdrak fəaliyyəti ilə bağlı iştirakçılardan

təşəbbüskarlıq, əzmkarlıq, təxəyyül, arzu tələb edir, sosial yaradıcılıq sferasıdır;

Bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin transfer edilməsi ilə bağlı məsələləri həll edir, ictimai özünüifadə vasitəsi olmaqla ümumbəşəri mədəniyyətin mənbəyi, zirvəsidir;

Çoxfunksiyalıdır, onun insana təsiri bir amillə məhdudlaşdırıla bilməz;

Əsasında yarış, rəqabət faktoru olan fərdi, kollektiv, qrup şəklində fəaliyyət növüdür;

Hər hansı bir mükafat: maddi, mənəvi, psixoloji və s. almağa imkan verir;

Təhsil sistemində kompüter oyunlarından istifadə etmək üçün müəllimin onların dərs prosesində yeri və rolunu müəyyən etməsi, oyun və öyrənmə elementlərindən birgə istifadə edə bilməsi vacibdir. Oyun texnologiyası dərs prosesinin bir hissəsini və ya dərsi tam əhatə edə bilər. Oyunun süjeti təlimin məzmununa uyğun olaraq inkişaf edir və dərs prosesini fəallaşdırmağa, bir sıra tədris elementlərinin mənimsənilməsinə kömək edir. Müəllimin oyun elementlərindən müəyyən bir tədris vahidini əhatə edən ümumi bir oyun texnologiyası hazırlaması hər bir müəllim üçün asan olmayan, amma çox böyük səmərə verəcək bir problemin həllini tapması deməkdir. Bunun üçün müəllim ilk növbədə tədrisyönlü oyunların təsnifatını, funksiyalarını bilməli, hansı oyunun nə zaman maksimal nəticə verə biləcəyini aydınlaşdırmağa çalışmalıdır.

Kompüter oyunları bir neçə əlamətə görə təsnif oluna bilər:

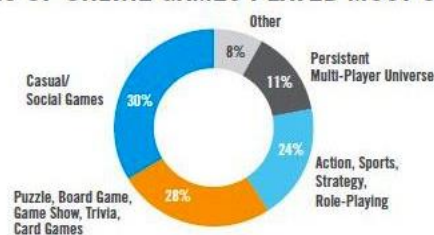
Janra görə

- Action (fəaliyyət)
- Simulyator / Menecer
- Strategiya
- Macərə
- Rollu oyunlar
- Başsındıran, məntiqi məsələlər
- Mətnli oyunlar

Oyunçuların sayına və qarşılıqlı fəaliyyətinə görə

- Bir istifadəçili
  - Çox istifadəçili
    - Bir kompüterdə çox istifadəçili
    - Kütləvi oyunlar
    - Sosial şəbəkələr üçün oyunlar
- Məzmununa görə təsnifat
Platformaya görə təsnifat (4).

TYPES OF ONLINE GAMES PLAYED MOST OFTEN:

Şəkil 2. Populyar onlayn oyun növləri (4)

Xarici ölkələrdə tədrisyönlü oyunlarla bağlı davamlı olaraq tədqiqatlar aparılır, video oyun fəlsəfəsi ilə məşğul olan mərkəzlər yaradılır. Avropalı filosoflar tərəfindən 1900-cü illərin əvvəlindən oyunların təhlili ilə bağlı ilk cəhdlərə fransız P.Kayanın araşdırmaları və holland İ.Heyzinqin *Homo Ludens* traktatında rast gəlinə də video oyun fəlsəfəsi 1980-ci illərdə ABŞ-da yaranmağa başlamışdır. Bu illərdə kompüter və digər media növləri arasında oxşarlıqların axtarışı və sistemləşdirilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparılırdı. 1990-cı illərin sonunda Avropada artıq kompüter oyunları ciddi olaraq öyrənilməyə başlandı 1999-cu ildə Danimarkada kompüter oyunlarının araşdırılması üçün *Center for Computer Games Research* açıldı. 2001-ci ildə ilk lisenziyalı *Game studies* elmi jurnalı işıq üzü gördü. Jurnalın redaksiya heyətinin tərkibində ABŞ, Finlandiya, İngiltərə, İsveçdən olan mütəxəssislər var idi. Bir neçə ildən sonra jurnalların sayı artdı, məsələn, *Games and Culture Eludamos* (ABŞ), *International Journal of Role-Playing* (Niderland), *The Computer Games Journal* (Böyük Britaniya) və s. Eyni zamanda bütün dünyada video oyunların araşdırılması ilə məşğul olan elmi mərkəzlər açılmağa başlandı. 2000-ci ildən bu istiqamətdə aparıcı beynəlxalq təşkilat olan *Digital Games Research Association (DIGRA)* video oyun fəlsəfəsi ilə, tədqiqatların aparılması, konfransların, simpoziumların, festivalların, çempionatların keçirilməsi ilə məşğul olur və 2006-cı ildən indiyə qədər 300-dən artıq beynəlxalq tədbir keçirilmişdir. Bu tədqiqatlarda ən aktiv iştirakçılar ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri olmuşdur.

Rusiyada da Sankt-Peterburq Universitetində fəlsəfə fakültəsinin nəzdində Kompüter oyunları laboratoriyası fəaliyyət göstərir, Moskva Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsində də bu istiqamətdə ciddi tədqiqatlar aparılır. “Тей-

Kompüter oyunları: müasir vəziyyət, problemlər, perspektivlər

мификация всей страны” məqaləsində video oyun fəlsəfəsi hansı məsələləri nə üçün və necə həll edir sualına MDU fəlsəfə fakültəsinin doktorantı A.Ветушински belə cavab vermişdir: “Oyunların köməyi ilə siyasi və iqtisadi mesajlar göndərmək olur. Oyunlaşdırma, yəni müxtəlif fəaliyyət sahələrində (təhsil, iş və s.) oyundan, oyun elementlərindən istifadə hər bir fəaliyyətdə güclü motivasiyaya və təkmilləşməyə xidmət edir. Video oyun fəlsəfəsi (Game studies) media tədqiqatlar, psixologiya və s. kimi mümkün yollardan istifadə etməklə hərtərəfli tədqiqatlar aparılır. Belə bir deyim də var ki, dünyaya böyük bir kompüter oyunu, biz isə orada olan oyun personajlarıyıq”.

Müasir dünyada kompüter oyunlarının siyasi, tarixi, mədəni, diplomatik, əqli təsir etmə gücü olduqca böyükdür. Bunu diplomatiyada geniş istifadə olunan “soft power”in kiçik bir elementi kimi qeyd etmək olar. Bu siyasi təsir mexanizmindən ən çox yararlanan ölkə isə ABŞ-dır. Dünyanın İnformasiya Texnologiyaları bazarına nəzarətin böyük bir hissəsini əlində cəmləşdirən ABŞ oyun sektoruna ciddi diqqət ayırır. Amerika istehsalı olan əksər oyunların süjet xətti “Amerikanın milli maraqları” kontekstinə fokuslanıb. Bu təbliğat həm “örtülü”, həm də “açıq” formada aparılır. Qapalı mesajlarla signal sətiraltı, gizli sloqan vasitəsi ilə ötürülür (5).

Kompüter oyunları sektorunda ağıllı taktika reallaşdırmaqla mədəni, diplomatik, siyasi uğurlar əldə etmək mümkündür. Dünya praktikasında bu metoddan bir çox ölkələr istifadə edir.

Neçə illərdir ki, tədrisyönlü oyunlar üzrə beynəlxalq konfranslar keçirilir. İlk Avropa konfransı 10 il əvvəl keçirilmiş, bu konfranslara Şotlandiya, İspaniya, Portuqaliya, Almaniya, Yunanıstan, Norveç ev sahibliyi etmişlər. Konfranslarda adətən 40-dan artıq ölkənin nümayəndələri iştirak edir. Nümayəndələrin arasında akademiklər, alimlər, praktiklər, oyun dizaynerləri, tədrisyönlü oyunlar əsasında öyrənmə və ciddi oyunların müxtəlif aspektləri ilə məşğul olan kreativ şəxslər olur. Electronic Journal of e-Learning jurnalının xüsusi buraxılışında bu konfranslarda təqdim edilən ən yaxşı məqalələr, işlər dərc edilir. ECGBL–2016-Tədrisyönlü oyunlar üzrə X Avropa konfransına 6-7 oktyabrda Şotlandiya ev sahibliyi etmiş, konfransda

həmçinin 4-cü Beynəlxalq Tədrisyönlü Oyunlar müsabiqəsi keçirilmişdir (6).

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsilin hər bir mərhələsində tədrisyönlü oyunlardan istifadə həmişə ən effektiv üsullardan biri hesab olunmuş və davamlı olaraq bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılır. Məsələn,

22 may 2014-cü ildə, Moskva, M.B.Lomonosov adına MDU-da "Game on компьютерные технологии в образовании: «Интеллектуальные игры: прошлое, настоящее, будущее" adlı Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

26 sentyabr 2013-cü ildə Moskva Təhsil Departmentində «Интеллектуальные игры в школе и дома» adlı konfrans keçirilmişdir

22 aprel 2014-cü ildə Moskvada "Интеллектуальная собственность и инновации в глобальном мире. Как уравнивать правила игры?" adlı konfrans keçirilmişdir (7-8).

Bu gün kompüter oyunları istifadə olunma baxımından klassik oyunları çox geridə qoyur. Uşaqlar, gənclər bəzən böyüklər də oyunların sehrinə düşür, növbəti mərhələni udmaq üçün kompüter, telefon, planşetdən gözlərini çəkmə bilmirlər. İnternetdə, ümumiyyətlə, kompüterdə çoxlu sayda oyunlar var ki, uşaqlarda məntiqi, yaradıcı təfəkkürü, diqqəti möhkəmləndirmək üçün, XXI əsrin tələb etdiyi bilik, bacarıq, dəyərləri formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək üçün tətbiq olunur və çox gözəl nəticə verir

Psixoloqlar kompüter oyunlarının fiziki və mənəvi baxımdan vurduğu ziyanlarla bərabər bu “möcüzəli” aləmin psixoloji, elmi faydalarını da qeyd edirlər:

xüsusilə, yetkinlik dövrünü keçirən utancaq və özünə etibarsız gənclərin şəxsiyyətini tanıma və uyğun davranış formalarını seçərək öyrənmə imkanı verir

Fərqli mədəniyyətləri tanıma şansı yaradır. Virtual əlaqələr həqiqi dostluğa çevrilə bilər.

Kompüter bütün uşaqlar (qüsurlu, qüsursuz) üçün nizamlana bilər. O eşitmə, qavrama problemləri olan uşaqların ən yaxın dostudur. Kompüter oyunları bu uşaqların özlərinə olan inam hissini gücləndirir, gerçək dünyaya inteqrasiya olmalarını asanlaşdırır.

Heç bir vasitə İnternet mühiti qədər sərbəst fikir yürütmə imkanı vermir. Müxtəlif qrupların yaratdığı forumlarda, qruplarla oyunlarda özünü ifadə edə bilmə davranışı, tolerant-

lıq, məsələlərə müxtəlif bucaqdan baxma qabiliyyəti formalaşır.

Uşaqların kompüterdən istifadə etməsinə valideyn mütləq nəzarət etməlidir. Valideynin diqqətli olması uşağın lazımı istiqamətlərə cəlb olunmasına kömək edir və onda kompüterdən yaxşı məqsədlərlə istifadə etmək vərdişi formalaşdırır.

Elə kompüter oyunları var ki, o uşaqlarda asılılığa, fiziki, psixoloji problemlərə yol açır. Bu gün hətta azyaşlı uşaqlar da müxtəlif döyüş oyunları və yaxud avtomobil idarəetmə kimi ağır oyunlar oynayırlar. Bu isə onların psixoloji durumuna mənfi təsir göstərir. Artıq dünyada “kompüter asılılığı” məsələsinə çox ciddi problem kimi yanaşırlar. Britaniyada insanları bu asılılıqdan xilas etmək üçün xüsusi klinika yaradılmış, Londondakı “Capio Nightingale” xəstəxanasında gənclərə kömək etmək üçün şöbə açılmışdır.

ABŞ alimlərinin kompüter oyunlarının fəsadları barədə apardığı araşdırmaların nəticələri haqda "Plos One" agentliyinin məlumatında bildirilir ki, hazırda dünyada yeniyetmələrin yarısından çoxu kompüter oyunlarından asılıdır. Dünyanın bir çox ölkələrində uşaqlara təhlükəli oyunlar oynamaq qadağan edilib, bir çox internet saytlarında qəddarlıq, zorakılıq təbliğ edən oyunların yayımlanmasına icazə verilmir.

Britaniyada A.Pagein rəhbərliyi ilə Bristol Universitetinin alimləri tərəfindən aparılan araşdırmanın nəticələrinə görə 2 saatdan artıq kompüter qarşısında vaxt keçirən uşaqların psixoloji problemlərlə üzləşmək riski digərlərindən 60 faiz çoxdur.

Almaniyanın “Saarland Universiteti”ndə keçirilən araşdırmalara görə, uzun müddət kompüter qarşısında oturduqda müxtəlif cür xəstəliklərə yol açılır, duruşda və skelet quruluşunda pozğunluq, uşaqlarda ciddi bel və onurğa problemləri olur. 6-17 yaş arası 1600 uşaq arasında keçirilən araşdırma nəticəsində məlum olub ki, uşaqların 40 faizi dik otura bilmir (9-10).

Aparılan çoxlu sayda tədqiqatlara və müşahidələrə əsaslanaraq kompüter oyunlarından asılılığın fiziki və psixoloji fəsadlarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Psixoloji fəsadlar:

– Kompüter qarşısında özünü yaxşı hiss etmə və euforiyaya qapılma;

– Kompüterdən ayrılmamağın problemə çevrilməsi;

– Ailəyə, yaxınlara və dostlara qarşı etinasızlıq;

– Kompüterdən kənarında olarkən mənəvi boşluğun, depressiyanın, əsəb gərginliyinin yaranması;

– Fəaliyyəti haqqında evdə, işdə yalanlar uydurma;

– İş və ya təhsillə bağlı problemlərin yaranması.

Fiziki fəsadlar:

– Karpal kanalı sindromu;

– Gözlərdə quruluğun yaranması;

– Miqren tipli baş ağrıları;

– Bel ağrıları;

– Qida rejiminin pozulması;

– Şəxsi gigiyenaya qarşı etinasızlıq;

– Yuxu rejiminin pozulması, yuxusuzluq

(11).

Valideynlər övladının oyundan asılılığının səbəbini anlamalı, ailədə sevgi yaratmaqla uşağı real həyata bağlamağı bacarmalıdırlar. Uşaqlar arasında (130 nəfər) kompüter oyunlarına aludəçiliyin səbəbləri ilə bağlı sorğu aparıldıq və nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq.

Gənclərin kompüter oyunlarına bağlılığının, aludəçiliyinin bəzi səbəbləri:

1. Azadlıq

- seçim azadlığı (sərhədlərlə məhdudlanmayan özünü təlim, öyrənmə. Real həyatda insan əksər hallarda istədiyi seçimi edə bilmir, virtual mühitdə isə bu mümkündür);

- uğursuzluğa düşər olma azadlığı (real həyatda insan uğursuzluqdan qorxaraq çox vaxt riskə getmir, nəticədə nələrisə itirə bilər, virtual mühitdə isə heç nə itirmədən dəfələrlə məşq edərək yüksək səviyyəli bacarıqlar, dəyərlər qazanmaq olur);

- təcrübə, sınaqdan keçirmə azadlığı;

- Şəxsiyyət kimi formalaşma azadlığı;

- söy göstərmə, şərh etmə azadlığı;

2. Sahiblənmək arzusu (oyunçu oyun prosesində istədiyini əldə edə bilər);

3. Hədəflərə qısa müddətdə çatma;

4. Özünü müxtəlif rollarda görmə arzusu;

5. Strategiya, taktikanı müəyyən qədər öyrənmək, bəzi bacarıqlar qazanmaq arzusu;

Kompüter oyunları: müasir vəziyyət, problemlər, perspektivlər

6. Stresslərlə dolu real həyatda unudulmuş bəzi hissləri: əqli imkanların reallaşması sevincini, qrupla fəaliyyət hissi, qazanılmış qələbə hissini yaşamaq;

7. Bəzi bacarıqların, yaradıcı təfəkkürün formalaşması üçün dəfələrlə məşq (səhvləri korrektə etmək şərti ilə) vacibdir. Bunun üçün oyun əlverişli vasitədir.

8. Uşaqların həmişə tez böyümə, real, böyüklərin dünyasını anlama, yaşama arzusu;

9. Asudə vaxtın təşkili, əyləncə, bəzi tənha insanların alternativini olmayan istirahət növü.

Bəzi gənclərin valideynləri övladının (əsasən oğlanlar) münasib olmayan saatlarda, lazımsız yerlərdə, xoşa gəlməyən mühitdə olması əvəzinə evdə saatlarla (bəzən gecə saatlarında belə) kompüter oyunu oynamasını daha münasib hesab edir. Bu doğru deyil, onlar düzgün qərar verməli, övladları ilə birgə problemlərin daha münasib həll yollarını tapmalıdırlar.

Problemin aktuallığı. Gənclərin kompüter oyunlarından asılılığından tədrisyönlü məqsədlərlə istifadə edilməsi, bu istiqamətdə tədqiqatların genişləndirilməsinə, İT mütəxəssislərinin birgə fəaliyyətinin təşkilinə ehtiyac vardır.

Problemin yeniliyi. İnformasiya Texnologiyaları gündən-günə təkmilləşir, onlardan istifadənin yeni imkanları açılır. Bu da onlardan tədris məqsədli istifadə üçün fərqli imkanlar deməkdir. İnformatika fənninin, eləcə də bütün fənlərin tədrisində müxtəlif növ tədrisyönlü kompüter oyunlarından istifadə bir

çox problemlərin tədqiqində xüsusi maraq doğurur və gənc nəsildə İnformasiya Texnologiyalarına yeni yanaşmanın formalaşmasına şərait yarada bilər. Tədrisyönlü kompüter oyunlarının istifadəsi ilə bağlı xarici ölkələrin təhsil sistemində istifadə olunan qeyri-standart üsulları araşdırmaq, müxtəlif sektorlarda istifadə olunan tədrisyönlü kompüter oyunlarının təsnifatını vermək, müəllimlərdə oyun fəaliyyətinin planlaşdırılması və tədrisə inteqrasiya bacarığının inkişaf etdirilməsi üçün metodlar təklif etməklə biliyin mənimsənilməsi, qiymətləndirilməsi zamanı məqsədyönlü şəkildə, müntəzəm olaraq tədrisyönlü kompüter oyunlarından istifadə etməyə kömək etmək olar. Bu istiqamətdə görülən işlər təhsil alanların biliklərə yiyələnmə motivasiyasının, idrak fəalliyətinin, nəzəri materialları analiz, sintez bacarıqlarının, biliyin mənimsənilməsi faizinin, keyfiyyət faizinin artması, dərslərin prosesində 100% fəallığın saxlanılmasını təmin edən əsas səbəblərdəndir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İT mütəxəssisləri ilə birgə müxtəlif fənlər üzrə məsələ, kompüterin təmiri, yığılması və s. haqda, fizika, kimya dərsləri üçün reaksiyalar, laboratoriya işləri ilə bağlı qısa video çarx, filmlər, interaktiv testlər, krossvordlar, tədrisyönlü kompüter oyunları hazırlamaq və məqsədəuyğun şəkildə dərslərin prosesində, sınıfdəxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə istifadə etmək o qədər də çətin məsələ deyil, bu vasitələr gənclərin daha çox tədris yönümlü oyunlara maraq göstərməsinə, təhsil alanların həm də müəllimlərin XXI əsrin tələblərinə uyğun formalaşmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Introduction to Using Games in Education: A Guide for Teachers and Parents (<https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/3177/Games.pdf;sequence=1>)
2. Moving learning games forward. Eric Klopfer, Scot Osterweil, and Katie Salen (citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/)
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
4. Essential Facts About the Computer and Video Game Industry (<http://www.theesa.com/wp-content/uploads/2015/04/ESA-Essential-Facts-2015.pdf>)
5. <https://lenta.ru/articles/2014/01/03/gamification>
6. <http://www.academic-conferences.org/conferences/ecgbl/>
7. <http://icmos.ru/announcements/13433-19-sentyabrya-press-konferentsiya-intellektualnye-igry-v-shkole-i-doma/>
8. <http://www.comofv.ru/news/653.htm>
9. <http://az.azvision.az/news.php?id=45049>
10. <http://www.mincom.gov.az/media/xeberler/details/7502>
11. R. Əliquliyev, R. Mahmudov. İnformasiya asılılığı problemləri və onlarla mübarizə yolları. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2009

В.И. Исмаилова

КОМПЬЮТЕРНЫЕ ИГРЫ, ТЕКУЩАЯ СИТУАЦИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются возникающие трудности во время повышения активности студентов в процессе обучения, повышение качества обучения, развитие повышения уровня знаний во время внеклассных мероприятий и оценивания знаний. Отмечается эффективность компьютерных игр в повышении учебной мотивации и улучшении качества знаний учащихся. Рассматриваются нестандартные методы, используемые в системе образования в зарубежных странах. Выдвигаются определенные предложения по поводу решения данной проблемы.

B.İ. İsmayılova

COMPUTER GAMES, CURRENT SITUATION, PROBLEMS AND PROSPECTS

SUMMARY

The article investigates the difficulties arising during the increased activity of students in the process of learning, improvement the quality of education, the development of increased knowledge during extracurricular activities and knowledge assessment. It is also noted that computer games are increasing the quality of students' learning motivation and they are more effective at getting the best knowledge. In this regard non-standard methods which used on the education system of the foreign countries are reviewed, some suggestions are put forward to solve this problem.

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2017

İNFORMATİKA ELMİNİN CƏMİYYƏTDƏKİ ROLU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Natəvan Allahverdiyeva,

SDU-nun assistenti

E-mail: novreste1982@box.az

Rəyçilər: *riyaz.ü.fəls.dok., dos.S.B.Əkbərova,
dos. X.S. Həsənova*

Açar sözlər: *informatika fənni, informasiya, informasiya texnologiyası, informasiya sistemləri, kompüter*

Ключевые слова: *предмет информатики, информация, технология информации, система информации, компьютер*

Key words: *subject of computer science, information, information technology, information systems, computer*

İnformatika (ingiliscə “informatics”) termini informasiya və avtomatika sözlərindən yaranmışdır. Bu termini ilk dəfə fransızlar (1960-cı il) avtomatlaşdırılmış informasiya emalı sahəsini adlandırmaq üçün istifadə etmişdir. Xaricdə bu termin “Kompüter elmi” (“Computer science”) termini ilə uyğunlaşdırılır, yəni bu iki termin sinonim kimi işlədilir.

Hazırda “İnformatika” informasiya proseslərinin (informasiyanın toplanması, ötürülməsi, saxlanması və emalı) kompüter texnikası vasitələri ilə avtomatlaşdırılmasından bəhs edən elm sahəsi kimi formalaşmışdır.

İnformatikanın əsasını aşağıdakı elm sahələri tutur:

1. *Hardware* (aparat) – hesablama texnikası, aparat vasitələrinin işlənməsi. EHM - lər, onların quruluşu, qurğuları, onlardan istifadə qaydaları və s. öyrənən sahədir.

2. *Software* (proqram)- proqram təminatının işlənməsi. EHM - də istifadə olunan bütün proqramlar, onların təyinatı, təsnifatı, tədqiq qaydaları, yaradılma qaydaları öyrənən sahədir.

3. *Brainware* –alqoritmik dillər. Məsələnin EHM-də həlli üçün alqoritmləri öyrənən sahədir.

İnformatika elminin predmeti informasiyadır. İnformasiya termini mənşəcə latın sözü olub, izahetmə, şərhətmə, məlumat vermə mənalarını daşıyan “informatio” sözündən yaranmışdır. İnformatikada informasiya ilkin və təyin olunmamış anlayış kimi qəbul olunur.

İnformasiya ifadə olunma formasından asılı olmayaraq insanlar, canlılar, cansızlar, faktlar, hadisələr proseslər və s. haqqında olan məlu-

mat və biliklərdir. Biliklər isə müəyyən faktlar və onlar arasındakı asılılıqlar şəklində ifadə olunur.

İnformasiyanı yaratmaq, ötürmək, saxlamaq, emal etmək mümkündür. İnformasiyalar təbiətdə siqnallar şəklində ötürülür və iki tipə ayrılır: analoq və rəqəmli. İnsanlar öz hissiyyat üzvlərinə görə analoq, kompüterlər isə rəqəmli informasiyaların köməyi ilə fəaliyyət göstərir.

Müxtəlif intensivliyə malik olan siqnallar müxtəlif informasiyaları daşıyır. Bu tipli informasiyanı analoq informasiya adlandırırlar. Analıq informasiya kəsilməzdir - biz təbiətdə heç bir vaxt iki eyni rəngli yarpaq və ya iki eyni formada bulud görə bilmərik. Kompüterdə informasiya başqa xüsusiyyətə malik verilənlər şəklində təsvir olunur. Şəkildə hər hansı rəng nə qədər parlaqdırsa, kompüterin yaddaşında bu siqnal bir qədər artıq olur. Bunları səs və başqa siqnallar haqqında da demək olar. Bu formada təsvir edilən informasiya rəqəmli informasiya adlanır. Rəqəmli informasiya diskretdir, belə ki, səs rəng və formaların sonsuz müxtəlifliyinin təsviri üçün ədədlərin müəyyən və sonlu sayından istifadə edilir. Analıq informasiyanın rəqəmli şəklində təsviri analıq-rəqəmli çevrilmə adlanır. Bu çevrilmədə istifadə edilən ədədlər nə qədər müxtəlif olarsa, rəqəmli informasiyanın diskretliyi, yəni onun dəqiqliyi də bir o qədər çox olar. Rəqəmli informasiya analıqqa bir qədər də yaxın olar. Başqa sözlə analıq informasiya deyildiyi kimi təsvir edilir və insanın duyğu üzvləri ilə qəbul edilir. Rəqəmli informasiya isə kompüterin emal edildiyi informasiyadır və kodlarla ifadə olunur.

İnformasiyanın 1) faydalılıq, 2) tamlıq, 3) həqiqilik, 4) qiymətlilik, 5) təzəlilik və s. kimi xassələri vardır.

Kompüterdə verilənlər ikilik say sisteminin rəqəmləri ilə təsvir olunur. Verilənlərin bu cür təsviri ikilik kod adlanır. İnformasiyanın ikilik rəqəmlərlə yazılması ikilik kodlaşdırma, ikilik rəqəmlərin özləri isə bit (ing. Binary digit-ikilik rəqəm) adlanır. Bit – informasiyanın ən kiçik ölçü vahididir.

Bir çox kiçik vahid olduğundan, kompüter texnikasında informasiya vahidi kimi 8 bitdən ibarət olan baytdan istifadə edilir. Baytda hər bir bit yalnız iki qiymət 0 və 1 ala bilər.

İnformasiya proseslərinə informasiyanın toplanması, ötürülməsi, saxlanması, emalı və istifadəçiyə çatdırılması aiddir.

İnformasiyanın toplanması öyrənilən obyektin vəziyyəti haqqında məlumatın alınması məqsədi ilə aparılır. İnformasiyanın toplanması adi halda insan tərəfindən, avtomatlaşdırılmış halda isə texniki vasitələr və sistemlər tərəfindən yerinə yetirilir.

Toplanan informasiyanın emal edilməsi üçün o, emal vasitələrinə ötürülməlidir. Adi halda informasiyanın emalı insan tərəfindən, avtomatlaşdırılmış kompüterlər vasitəsilə aparılır. İnformasiyanın ötürülməsi məsafədən asılı olaraq müxtəlif vasitələrlə yerinə yetirilə bilər. Yaxın məsafəli ötürmələrdə kabellərdən, uzaq məsafəli ötürmələrdə isə rəbitə kanallarından (telefon, teleqraf, peyk rəbitəsi və s.) istifadə edilir. Müasir kompüterlərdə informasiyanın telefon kanalı vasitəsilə uzaq məsafəyə ötürülməsi üçün modem (modulyator-demodulyator) adlanan xüsusi qurğudan istifadə olunur.

İnformasiya emal edilməzdən əvvəl və sonra daşıyıcılarda saxlanır. İnformasiya daşıyıcısı kimi kağızdan perfolentdən, perfokartdan, maqnit lentindən, müasir kompüterlərdə isə maqnit və lazer diskələrindən və kartlardan istifadə olunur.

İnformasiyanın axtarışı və emalı adi halda insan tərəfindən, avtomatlaşdırılmış halda isə kompüter vasitəsilə aparılır. İnformasiyanın emalı başqa sözlə qarşıya qoyulan məsələnin həlli deməkdir. Bunun üçün əvvəldən hazırlanmış alqoritmlərdən və proqramlardan istifadə olunur.

İnformasiyanın emalından alınan nəticələr tələb olunan formada istifadəçilərə çatdırılır. Avtomatlaşdırılmış üsulla (kompüterlə) emal olunan informasiya istifadəçilərə adətən kompüterin xaricətmə qurğuları ilə (monitor, printer, plotter və s.) mətn, cədvəl, qrafik və s. şəkildə çatdırılır.

Son illərdə “Kompüter texnologiyası” və “İnformasiya texnologiyası” terminlərindən də geniş istifadə olunur.

“Texnologiya” yunan sözü olub (techne (bacarıq) +logos (öyrənmə)) məhsulun hazırlanması bacarığı, istehsal proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün və vasitələr haqqında biliklər toplusu deməkdir.

İnformasiya texnologiyası - informasiya ehtiyatlarından istifadə olunması proseslərini yüngülləşdirmək, onların etibarlılığını və operativliyini artırmaq məqsədilə informasiyanın toplanması, ötürülməsi, saxlanması, emalı və istifadəçilərə çatdırılmasını təmin edən və texnoloji zəncirdə birləşdirilən metodlar, istehsal prosesləri və texniki-proqram vasitələri toplusudur.

Bütün texnologiya növləri içərisində informasiya texnologiyası “insan amilinə” çox yüksək tələblər qoyur (peşəkarlıq səviyyəsi, zehni və fiziki iş qabiliyyəti və s.).

İnformasiya sistemləri - informasiya sistemi kompüterdən, kompüter şəbəkələrindən, proqram məhsullarından, verilənlər bazalarından, insanlardan, müxtəlif növ kommunikasiya vasitələrindən və s. ibarət olan mühtidir.

İnformatika fənni təlimin əsas məqsədi insanlarda məntiqi və alqoritmik təfəkkür tərzini, məsələlərin səmərəli həlli üsullarının seçilməsinə yönəlmiş yaradıcı və əməli düşünmə qabiliyyətlərini formalaşdırmaq, həmçinin onların gündəlik qarşılaşdıqları problemlərin həlli üçün tələb olunan zəruri informasiyaları kompüter vasitəsilə ala bilmələri sahəsində texniki bacarıq və vərdislərin öyrənilməsidir.

İnformatika fənni üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün fənnin əsas məzmununun zəruri hesab edilən aşağıdakı tərkib hissələri mövcuddur:

1. İnformasiya öyrənilən obyektlər və hadisələr haqqında olan bilik və məlumatları göstərir. İnformasiya prosesləri informasiyalar üzərində yerinə yetirilən müxtəlif proseslərin məcmusu kimi başa düşülür.

2. Kompüterlərdən istifadə etməklə obyektin modelinin qurulması bir neçə zəruri mərhələləri əhatə edir.

Bəşər sivilizasiyası tarixində informasiya emalı sahəsindəki köklü dəyişikliklərə müvafiq olaraq bir neçə informasiya inqilabı olmuşdur. Birinci mərhələ yazının, ikinci - kitab çapının, üçüncü – elektrik, teleqrafın, telefonun, televiziyanın, dördüncü – mikroprosessorların, fərdi kompüterlərin, internetin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Bunları ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, cəmiyyətin inkişafı: 1) kənd təsərrüfatı (aqrar), 2) sənaye dövrlərindən keçərək informasiya mərhələsinə daxil olmuşdur. Ona görə də informatikanın tarixi əslində dördüncü informasiya inqilabı ilə başlayır.

İnformatikanın tarixi özünün tərkib hissəsi olan kompüterlərin yaranması və inkişaf mərhələlərini, təsnifatını və arxitekturasının, aparat və proqram vasitələrini əhatə etdiyinə görə inkişaf tarixi də kompüter texnikasının inkişaf tarixinə uyğundur. Həmin tarixə qısaca nəzər salaq.

1. İlk dəfə Blez Paskal (Fransa) 1642-ci ildə cəmləyici maşın hazırlamışdır;

2. 1673-cü ildə Vilhelm Leybnis (Almaniya) hesab əməllərini yerinə yetirən mexaniki arifmometr yaratmışdır;

3. 1830-cu ildə Çarlz Bebic (İngiltərə) proqramla işləyən hesablama maşını (analitik maşın) yaratmağa cəhd göstərmişdir. Bebicin ideyaları sonralar universal Kompüterlərin yaradılmasının əsasını qoymuşdur;

4. 1930-cu ildə A.Turing (İngiltərə) və E.Post (ABŞ) tərəfindən universal Kompüterlərin yaradılmasının nəzəri əsasları inkişaf etdirilmişdir;

5. XX əsrin 40-ci illərində Amerika alimləri Con Fon Neyman, Q.Qoldşteyn və A.Beris tərəfindən müasir kompüterlərin əsas iş prinsipləri verilmişdir. Həmin prinsiplər 1946-cı ildə ABŞ-da ENİAK adlı universal Kompüterlərin yaradılması ilə həyata keçirilmişdir. Məhz həmin tarix də müasir Kompüter texnikasının yaranma tarixi hesab olunmuşdur. Elə həmin vaxtdan başlayaraq Kompüter texnikası və tex-

nologiyası yüksək sürətlə inkişaf etməyə başlamış və aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

a. *I nəsil.* (194-1958-ci illər) elektron lampalı hesablama maşınları. Onlardan əsasən riyazi məsələlərin həlli üçün istifadə olunurdu. Məs: MESM, BESM, Strela, M-3, Mİnsk-1, M-20 və s.

b. *II nəsil.* (1958-1964-cü illər) – element bazası əsasən yarımkeçiricilərdən ibarət olan hesablama maşınları. Onların funksional imkanları xeyli artıq idi. Məs: BESM-4, Minsk-22, Ural-14 və s.

c. *III nəsil.* (1964 -1972-ci illər) – element bazası mikro elektronika və inteqral sistemlərdən ibarət olan hesablama maşınları. Bu nəslin əsasını İBM 360/370 təşkil edirdi. Onun əsasında keçmiş SSRİ-də EC EHM yaradılmışdır. Bu nəsil hesablama maşınlarının bir nümayəndəsi də kiçik (mini) maşınlar sinfinə daxil olan ABŞ-ın RDR, VAX Kompüterləri və onların SSRİ-dəki analoqu olan CM -1/2/3/4/1420 və s. maşınları idi.

Ölkəmizdə ilk EHM -in istifadəsi üzrə ilk tədqiqatlara 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər akademiyasının (Az. SSR EA) Neft akademiyası nəzdində Elektro - modelləşdirmə laboratoriyasında başlanmışdır. 1952-1953-cü illərdə laboratoriyada “EH-8” analoq maşınında xüsusiləşdirilmiş tor strukturlu modellər qurulmuşdur. Onların əsas məqsədi neft laylarındakı müxtəlif proseslərin modelləşdirilməsi, süzülmə nəzəriyyəsi və neft yataqlarının əlverişli işlənməsi işlənməsi məsələlərinin tədqiqatından ibarətdir.

Elmi yeniliyi. Məqalədə informatikanın tarixi özünün tərkib hissəsi olan kompüterlərin yaranması və inkişaf mərhələlərini, təsnifatını və arxitekturasının, aparat və proqram vasitələrini əhatə etdiyinə görə inkişaf tarixi də kompüter texnikasının inkişaf tarixinə uyğunluğu barədə geniş göstərilir.

Praktik əhəmiyyəti və aktualığı. Məqalədə informasiyanın axtarışı və emalı adi halda insan tərəfindən, avtomatlaşdırılmış halda isə kompüter vasitəsilə aparılması əlaqələndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алгулиев Р.М., Алиев А.Г. Экономические особенности информационных технологий. Баку: Элм, 2002.
2. Алиев А.Г. Проблемы информатизации общества и экономики. Баку: Элм, 2003.
3. Алиев А.Г. Теоретико-прикладные аспекты информации гуманитарных отраслей. Баку: Элм, 2006.
4. Могилев А.В. Информатика. Учебник. М., 2001.
5. Информатика. Учебник. Под ред. Симоновича С.В.-М.:Питер, 2003.
6. Алгулиев Р.М., Алиев А.Г. Общее состояние и направления развития ИКТ в Азербайджане. Материалы 1-го МРФ. Харьков, 2002.

Н.Аллахвердиева

ЗАДАЧИ И РОЛЬ ИНФОРМАТИКИ В НАУЧНОМ ОБЩЕСТВЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об информации как о научном предмете Информатики. Слово информация происходит от латинского слова "informatio", что в переводе означает объяснение, обеспечение. Информация носит предварительный характер и рассматривается как определитель понятия. Процесс информации относится к собиранию, передаче, сохранению и использованию информатики.

N.Allahverdiyeva

ROLE AND ACTIVITIES OF INFORMATICS IN SOCIETY

SUMMARY

The article describes the information as a scientific subject Informatics. The word of information comes from the Latin word "information", which means explanation, software. Computer information is preliminary and is regarded as the determinant of the concept. The process of information refers to the gathering, transmission, conservation and use of informatics.

Redaksiyaya daxil olub: 06.03.2017

ELEKTROLİTİK DISSOSASIYA VƏ ELEKTROLİTLƏRİN XASSƏLƏRİ MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNDƏ MULTİMEDİYA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Minə Rüstəmovə,

ADPU

E-mail: rustamovamine@mail.ru

Rəyçilər: *prof. Ə.N.Qurbanov,*
dos. M.Ə.Mirzəyeva

Açar sözlər: *elektrik keçiricilik, kimyəvi rabitə, dissosiasiya, molekul, ion, atom, məhlullar, elektrik cərəyanı*

Key words: *electrical conductivity, chemical bond, dissociation, molecule, ion, atom, solutions, electrocute*

Ключевые слова: *электрическая проводимость, диссоциация, молекулярный, ионная, атомная, решения*

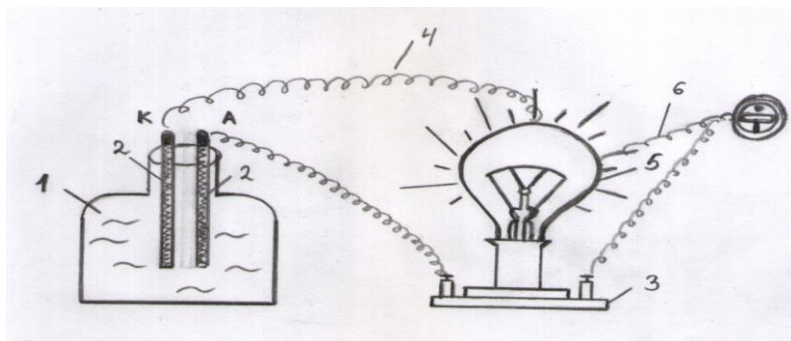
Məqalədə qabaqcıl müəllimlər üçün metodik baxımdan faydalı olan multimediyadan istifadə olunan dərs nümunələri verilmişdir.

1-ci dərs: Məhlulların elektrik keçiriciliyi. Elektrolitlər və qeyri elektrolitlər.

Məqsəd: 1: Şagirdlərə multimediyadan istifadə etməklə məhlullarda elektrik keçiriciliyinin elmi mahiyyətini açmaqdır.

2. Şagirdlərdə qazanılan bilikləri və bacarıqları inkişaf etdirmək.

3. Şagirdlərdə müstəqil düşünmək və bacarıqlar qazanmağı tərbiyə etmək, qazanılan bacarıqları ümumiləşdirmək.

Müəllim bu dərsdə maddələrin quruluşu və kimyəvi rabitənin iki növü-ion və atom (kovalent) rabitəsini yada salmaq məqsədilə motivasiya yaradır. Burada ion rabitəli maddələrlə atom rabitəli maddələr və onların xassələrindəki fərq aydınlaşdırılır. Bu maddələrin məhlulda elektrik keçiriciliyini təsdiq edir. Maddələrin məhlulda elektrik keçiriciliyini təsdiq etmək üçün 1-ci şəkildə verilən cihazdan istifadə edilir. Məhlul olan şüşə qaba kömür çubuqlar daxil edilir və lampa bərkidilmiş ştapel ilə əlaqələndirilir, naqıl məftil dövrəyə qoşulur. Dövrə qapanıqda elektrik lampası şiddətli qızırır, dövrə qapanır və məhlulda sərbəst ionlar mövcuddur.

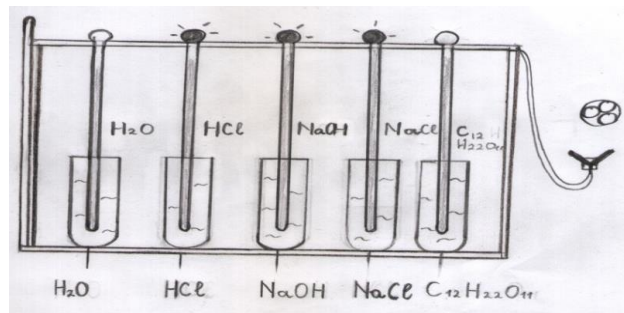
Şəkil 1. Məhlulların elektrik keçiriciliyinin distillə edilmiş su ilə aparılmasına aid cihaz. 1 - məhlul; 2 - kömür elektrodu; 3 - elektrik lampası bərkidilmiş dayanacaq; 4 - elektrik naqılı; 5 - lampa; 6 - elektrik mənbəyi;

Balona su tökülür və elektrodlar daxil edilir. Lampa yanmır. Çünki dövrə qapanmır. Deməli distillə edilmiş su elektrik cərəyanını keçirmir. Müəllim digər təcrübə üçün quru xörək duzuna elektrodları daxil edir. Şagirdlər lampanın yanmadığını müşahidə edirlər. Yenə də lampa yanmır. Xörək duzu kristalları elektrik cərəyanını keçirmir.

Müəllim multimediyadan istifadəni şagirdlərə tapşırır. Şagirdlər kimyəvi qaşıqla xö-

rək duzundan bir qədər götürüb distillə edilmiş suya tökür və qarışdırırlar. Alınan məhlula elektrodlar daxil edilir. Lampa intensiv yanır. Şagirdlər belə nəticəyə gəlirlər ki, bərk duzdan fərqli olaraq, onun suda məhlulu elektrik cərəyanını yaxşı keçirir. Şagirdlər xörək duzunda ol-

duğu kimi başqa duzlar, qələvilər və turşuların da məhlulda elektrik cərəyanını keçirdiyinin müşayiət edirlər. Şagirdlər ayrılıqda dörd silindr şüşəsi götürüb, birinə bərk duz digərlərinə uyğun olaraq qələvi, soda və

Şəkil. 2 Müxtəlif tip maddələrin elektrik keçiriciliyi turşu töküb elektrik keçiriciliklərini yoxlayırlar. Bu maddələr elektrik cərəyanını keçirmir. Bundan fərqli olaraq duz, qələvi və turşuların suda məhlulları elektrik cərəyanını yaxşı keçirir. Aparılan təcrübələrdən sonra müəllim sinfə sula müraciət edir: Göstərilən maddələrin suda məhlulları elektrik cərəyanını keçirir. Bu tip maddələr necə adlanır?

Müəllim şagirdlərdən aldığı cavabları ümumiləşdirir: Sulu məhlullarda elektrik cərəyanını keçirən maddələrə elektrolitlər deyilir. Turşular, əsaslar və duzlar elektrolitlərdir. Turşular və qələvilər əridilmiş halda da elektrik cərəyanını keçirir. Polyar və ion rabitəli maddələr məhlulda elektrik cərəyanını keçirirlər. Qeyri polyar, zəif polyar molekullar elektrik cərəyanını keçirmirlər. Məsələn: spirtlər, şəkər, su, qlükoza və s.

Maye oksigen olan qaba elektrodlar daxil edib, dövrəni qoşsaq lampa yanmır. Bu məhlullar elektrik cərəyanını keçirmir. Məhlulda elektrik cərəyanını keçirməyən maddələrə qeyri elektrolitlər deyilir. Oksigen, spirt, şəkər, qlükoza qeyri elektrolitdir.

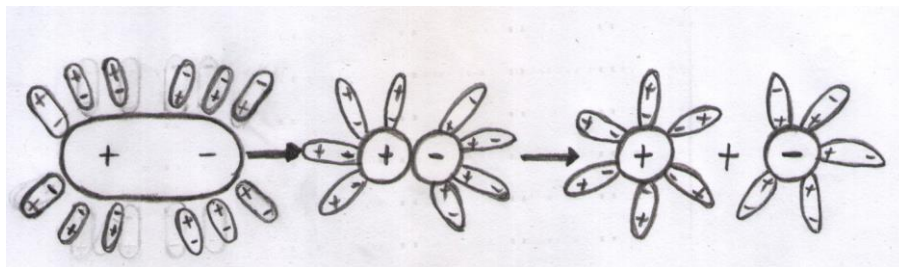
2-ci dərstdə müəllim elektrolitik dissosiasiya nəzəriyyəsinə keçməklə maddələrin elektrolit və qeyri elektrolit olmalarının səbəbini multimediyadan istifadə edərək təhlil edir. Burada məqsəd şagirdləri elektrolitik dissosiasiya prosesinin nəzəri əsasları ilə tanış etmək, qazanılan bilikləri möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Müəllim izah edir: Elektrik cərəyanı-bu elektrik yüklü hissə-

ciklərin hərəkətindən ibarətdir. Əgər yüklü hissəcik sərbəst hərəkət etmirsə və ya yoxdursa

bu maddələr elektrik cərəyanını keçirmir. Müəllim şagirdlərə müraciət edir: Metallarda elektrik cərəyanını keçirən nədir? Şagirdlər biliklərdən istifadə edərək metallarda elektrik cərəyanını keçirən metalda olan sərbəst elektronlardır. Əgər elektrik cərəyanını keçirən elektronlar olarsa bunlara (metallara) 1-ci növ elektrik keçiricilər və ya naqillər deyilir.

Dərstdə şagirdlərin fikirlərinə əsasən ümumiləşdirmə aparılır: Elektrolitlərin suda həll olduqda ionlara ayrılmasına elektrolitik dissosiasiya deyilir. Qeyri elektrolitlərdə məsələn şəkərdə molekul suda həll olduqda ancaq molekullara qədər ayrılır. Su molekulu şəkər molekulunda olan rabitəni qıra bilmir. Şəkər ancaq molekullarına qədər ayrılır və molekul elektrik cəhətdən neytral olduğundan elektrik cərəyanını keçirmir.

Şagirdlərin marağını və dünya görüşünü artırmaq məqsədilə maddələrin məhlulda müsbət və mənfi yüklü hissəciklərə (ionlara) ayrıldığını 1883-cü ildə İsveç alimi C.A.Arrenius tərəfindən söyləndiyini göstərir. C.Arreniusa görə, elektrolitlər məhlulda öz ionlarına dissosiasiya edirlər. Bu ionlar elektrik cərəyanını keçirir. Elektrolitlər ikinci növ elektrik keçiricilərdir. Elektrolitlər sahəsində apardığı işlərə görə C. Arrenius 1903-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Həll olan maddə ionlaşaraq həllədişi ilə hidratlaşır (solvatlaşır), yüklü hissəciklər əmələ gətirir.

Polyar molekul İon molekul İonlar

Polyar molekula həlledicinin təsirindən əvvəlcə ion molekula çevrilir və onun ionlaşmasından sərbəst müsbət və mənfi yüklü ionlar əmələ gəlir. İonlaşmaya görə elektrolitlər şərti olaraq qüvvətli və zəif elektrolitlərə bölünür.

1. Qüvvətli elektrolitlərdə maddə praktik olaraq öz ionlarına dissosiasiya edir;

HCl , HNO_3 , H_2SO_4 , $HClO_4$, HJ , KOH , $NaOH$ və duzlar;

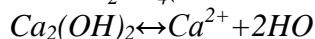
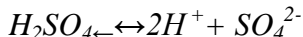
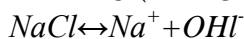
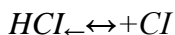
2. Zəif elektrolitlər məhlulda öz ionlarına əhəmiyyətsiz dərəcədə dissosiasiya edir:

H_3BO_3 , CH_3COOH , HCN , $HCNS$, H_2S və.s

Şagirdlər müəyyən biliklər və təcrübə bacarığı qazandıqdan sonra müəllimin göstərişi ilə elektrolitlərin dissosiasiya tənliklərini yazırlar:

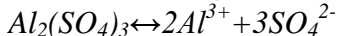
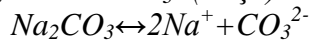
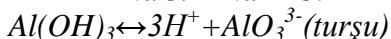
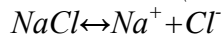
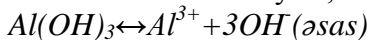
1. Turşuların dissosiasiyası;

2. Əsasların dissosiasiyası;

3. Amfoter hidrokisidlərin dissosiasiyası;

4. Duzların dissosiasiyası;

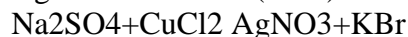
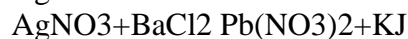
Müəllimin multimediyadan istifadə etməsi həm qüvvətli, həm orta, həm də zəif şagirdlərə kompüter texnologiyalarını tətbiq etməklə müvəffəqiyyətlə işləmə imkanı verir. Verilən sxemlərdən istifadə etməklə şagirdlərin aktivliyi yoxlanılır:

Maddə

Məhlulda elektrik cərəyanı keçirən maddələr	Məhlulda elektrik cərəyanı keçirməyən maddələr
Elektrolitlər	Qeyri-elektrolitlər
İon və kovalent polyar rabitəli(oksid, əsas, turşu, duz)	Kovalent polyar və ya az polyar rabitəli maddələr (şəkər, qlükoza, spirt)

Ev tapşırığı:

A. Verilən maddələr arasında gedən reaksiyaların molekulyar, ion və qısa ion tənliklərini yazın.

Problemin elmi yeniliyi. Elektrolitik dissosiasiya və elektrolitlərin xassələri mövzusunun tədrisində multimediyə vasitələrindən istifadədə problemin elmi yeniliyi.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Elektrolitik dissosiasiya və elektrolitlərin xassələri mövzusunda multimediyə vasitələrindən istifadə əsasən proses zamanı baş verən hadisələrin müəllim tərəfindən həm nəqli surətdə həm də vizual vasitələri ilə verilməsini əsas götürərək öyrənmə aktivliyini artırır.

Problemin aktuallığı. Bu mövzusunun tədrisində multimediyə vasitələrindən istifadənin əsas praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər nəzəriyyə ilə möhkəmləndirilmiş biliklərini təcrübəyə tətbiq edə bilsinlər. Elektrolitik dissosiasiya və elektrolitlərin xassələri mövzusunun tədrisində multimediyə vasitələrindən istifadədə praktiki aktuallığı Zamanın tələbinə uyğun olaraq tədris vasitələrinin tətbiqi mövzusunun nə dərəcədə işlək və aktual olduğunu mənimləmə dərəcəsində özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. V.M. Abbasov: 8-ci sinif üçün dərslik. Bakı, 2015.
2. V.M. Abbasov və b. 9-cu sinif üçün dərslik. Bakı, 2015.
3. M.B. Зуева, Т.С. Ярославцева. Об изучении темы «Электролитическая диссоциация» // Химия в школе, 1983, № 5\
4. Н.В. Полищук. Об обучении знаний при изучении темы «Теория электролитической диссоциации» // Химия в школе, 1983, № 5.
5. Использование мультимедийных технологий в школе // <http://www.Curator.ru/pedagog/media.html>
6. В.А. Герасимов. О методах и приемах использования информационных технологий на уроках. М., 2010.
7. Ю.В. Ходаков и др. Неорганическая химия, М., 1968.
8. Р.Г. Иванов, Г.И. Осокина. Изучение химии в 9-10 классах пособие для учителей. М.: Просвещение, 1983.
9. Химия: Справочные материалы. М.: Просвещение, 1984.

М. Рустамова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ТЕМЫ ЭЛЕКТРОЛИТИЧЕСКАЯ ДИССОЦИАЦИЯ И СВОЙСТВА ЭЛЕКТРОЛИТОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена важности и актуальности применения мультимедийных средств, при преподавании темы электролитическая диссоциация и свойства электролитов. Как отмечает автор статьи, основная значимость преподавания данной темы в том, что использование мультимедийных позволяет ученикам применить закрепленные теоретические материалы на практике. Использование учителем мультимедийных средств помогает и сильным и слабым ученикам успешно применить компьютерные технологии.

М. Rustamova

THE USE OF MULTIMEDIA TOOLS IN TEACHING ELECTROLITIC DISSOCIATION AND THEIR PROPERTIES

SUMMARY

The article deals with the actuality and importance of using various means of multimedia in teaching electrolytic dissociation and their properties. The author notes that the use of different means of multimedia helps students to acquire and understand the events occurring during the process of learning electrolytic dissociation and their properties. In this case students are able to apply their theoretical knowledge in practice.

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2017

YENİ İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ İLƏ ORTA İXTİSAS MƏKTƏBLƏRİNDƏ VƏ ALİ TEXNİKİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Emil Əziz,

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant

ARTİ

E-mail: emilazizov@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm. dok. M.C.Mahmudov,*
ped.ü. elm.dok. M.İ.İlyasov,

Açar sözlər: *riyaziyyat, metodika, informasiya, texnologiya, kompüter, modernləşmə*

Ключевые слова: *математика, методика, информация, технология, компьютер, модернизация*

Key words: *mathematics, methods, information, technology, computer, modernization*

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq ölkəmizdə təhsil sistemində aparılan islahatlar böyük dəyişikliklərə, yeniliklərə və modernləşmələrə (müasirləşmələrə) səbəb olmuşdur. Bu prosesdə həm də təhsilin bütün pillələrində riyaziyyat kursunun tədrisinin məqsəd və vəzifələrinin yeri, rolu və mahiyyəti əks olunmuşdur.

Orta ixtisas məktəblərində təhsil qarşısında duran əsas məqsəd tələbələrin ölkəmizin sənaye, xalq təsərrüfatı, səhiyyə və s. sferalarında yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərməsidir, bu halda riyaziyyatın rolunun mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi danılmazdır. XX əsrin axırları və XXI əsrin əvvəllərində riyaziyyatın bir çox yeni müasir nəzəriyyələri orta ixtisas məktəblərinə sirayət etmişdir. Bu yeni nəzəriyyələrin təlimi isə riyaziyyatın yeni tədris metodikasını tələb edir.

Buna görə də müəllim kadrların ixtisas artırma və yenidən hazırlanma kurslarında bu problemlər öz həllini tapmalıdır. Riyaziyyat elminin bir sıra müasir nəzəriyyələrinin orta ixtisas məktəblərinə daxil olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun elementləri təhsilalanların tədris proqramlarının tələbləri səviyyəsində özünü əks etməlidir. Orta ixtisas məktəblərində riyaziyyat elminin səmərəliliyi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçməlidir, yəni: şərh olunan yeni anlayışların elmiliyi təhsil alanların səviyyəsində öz həllini tapır; yeni elmi anlayışlar təlim və tərbiyə prosesində kompleks şəkildə öyrənilir; təhsil alanlar bilik, bacarıq və vərdişlər əldə etmək üçün onların təfəkkürünün inkişafını fəallaşdıran model öz əksini tapır.

Orta ixtisas məktəblərində riyaziyyatın tədrisinin məqsədlərindən biri də tələbələrə tədris proqramı üzrə riyaziyyatın müxtəlif nəzəriyyələrindən tətbiqi istiqamətlərdə bilik, bacarıq və vərdişlərə nail olmasıdır. Kursun tədrisinin əsas vəzifəsi isə riyaziyyat kursunun müasir tələblərə uyğun təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılması və yüksək keyfiyyətli təhsil əldə etməkdir. Riyaziyyat elmi insanın fəaliyyəti zamanı onların tələblərini yerinə yetirməklə yanaşı həm də başqa elmlərin və texnikanın sürətlə inkişafına xidmət edir. Hazırda mühəndislik sferasında riyazi biliklərin müasir tələblərə uyğun rolu günü-gündən dəyişilir, yeniləşir və artır. Bu halda yeni mühəndis kadrların hazırlığı problemi qarşıda durur.

Texniki ali məktəblərdə gələcək mühəndislərin keyfiyyətli riyazi bilik əldə etməsi üçün əsas məsələlərdən biri də onların təfəkkürünün inkişaf etdirmək, biliklərini dərinləşdirmək, möhkəmləndirmək və sistemlik olaraq hazırlığını həyata keçirməkdir. Eyni zamanda tədris proqramı onun məqsəd və vəzifələrini, fənnin xarakterik xüsusiyyətlərini və psixologiyasını, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanı, təlim strategiyalarını və s. əhatə edir.

Aydın ki, texniki ali məktəblərdə radio-texnika, elektrotexnika, kompüter texnologiyası və s. kimi texniki fənlərin təlimində keyfiyyətli bilik əldə etmək üçün riyaziyyatın rolu danılmazdır. Məsələn, mikrafonun mebranasında səs siqnallarını xarakterizə edən tənlik dörd tərtibli xüsusi törəmli diferensial tənlik ilə təsvir olunur. Və ya neftin quyudan çıxması prosesi dörd tərtibli xüsusi törəmli diferensial tənlik üçün qo-

yulmuş sərhəd məsələsinə gətirilir. Qeyd etmək olar ki, bütün diffuziya prosesləri hər hansı bir diferensial tənliklə təsvir olunur. Həmin prosesdə keyfiyyətli nəticə almaq üçün riyaziyyatın rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə texniki ali məktəblərdə gələcək mühəndislərin formalaşdırılmasında onların qarşılaşdıqları problemlərin həlli, ziddiyyətləri və meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasında informasiya texnologiyası (İT), informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə mühüm rol oynayır. Bakalavr təhsil pilləsində təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında dövlət təhsil standartlarına uyğun müəyyənləşdirilmiş prosesdə riyaziyyatın müxtəlif nəzəriyyələrinin yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisinin həyata keçməsi əldə olunan bilik, bacarıq və vərdişləri tələbələrin biliklərini dərinləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsinə səbəb olur.

Texniki ali məktəblərdə riyaziyyat kursu mühüm və vacib fənn olaraq bütün texniki fənlərin tədrisində rol oynayır. Buna görə də dünyanın bütün ölkələrinin təhsil sistemində və xüsusilə texniki ali məktəblərdə müasir tələblərə uyğun tədrisinə diqqət yetirilir. Riyaziyyat elmi gələcək mühəndislərin təfəkkürünün inkişafında, özünə-təhsilin inkişafında, qohum fənlərdə keyfiyyətli bilik əldə olunmasında müstəsna rol oynayır. Riyaziyyatın tədrisində onun tədrisi metodikasının modernləşdirilməsi (müasirləşdirilməsi) əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Riyaziyyat fənninin tədrisi zamanı ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, analiz, sintez, induksiya və deduksiya, təsnif etmə və sistemləşdirmə və s. kimi mühakimə üsullarından istifadə olunur, bu isə gələcək mütəxəssislərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir və sürətləndirir.

XXI əsr “Kompüter” və ya “Bilik” əsri adlanır. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq elm və texnikanın sürətli inkişafı cəmiyyətin yeni təhsilə malik olması problemini qarşıya qoymuşdur və pedaqogikanın yeni sahələrini, elektron tədris resurslarını, təhsil kurikulumlarını (proqramlarını) və s. öyrənməklə həyata keçməsi öz həllini tapır. Riyaziyyat elmi müxtəlif riyazi nəzəriyyələrin öyrənilməsinin, qiymətləndirilməsinin, nəzəri biliklərin tətbiqinin və s. bütün istiqamətlərini öyrənən fəndir.

Texniki ali məktəblərdə riyaziyyat kursu gələcək mühəndislərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafında rol oynayır, onların öz istiqamətlərində biliklərinin dərinləşməsində, möhkəmləndirilməsində, sistemləşdirilməsində şəxsiyyət kimi inkişaf etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndiki dövrdə riyaziyyat elmi bütün müxtəlif elmlərə sirayət edib. Riyaziyyat elmini bilmədən gələcək mühəndis yüksək mütəxəssis kimi heç vaxt formalaşa bilməz. Texniki ali məktəblərdə tələbələrin keyfiyyətli bilik əldə etmələrində onların orta məktəb və orta ixtisas məktəb riyaziyyat kursundan bilikləri əsas rol oynayır. Orta ixtisas məktəblərində tələbələrin əldə etdiyi biliklər texniki ali məktəblərdə gələcək mühəndislərin biliklərinin dərinliyi, şüurluluğu və möhkəmləndirilməsində özünü əks etdirir. Buna görə də gələcək mühəndis riyaziyyatın, İT və İKT-nin rolunu dərinləndirilməli, ona daha çox diqqət verməlidir.

Sənaye, səhiyyə, təhsil və s. sferalarda hər bir insan öz fəaliyyətində riyaziyyatdan əldə etdiyi nəzəri biliklərin tətbiqi ilə qarşılaşır və qarşıya çıxan problemlərin həllində məqsədə çatmaq istəyir. Bu halda riyaziyyat fənni gələcək mühəndislərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin sistemləşdirilməsində, dərinləşdirilməsində, möhkəmləndirilməsində və yeni ixtisaslara yiyələnməsində özünü əks etdirir. Buna görə də “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda riyaziyyat fənninin tədrisinə ayrılıqda xüsusi yer verilir. Bu deyilənlərdən nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, texniki ali məktəblərdə riyaziyyat fənninin yeri və rolunu müəyyənləşdirməklə onun tədrisi metodikasının məqsəd və vəzifələrini düzgün şəkildə əks etdirmək olur. Riyaziyyat fənninin təlimində kompüterlərdən istifadə onun əyanliliyini artırır, riyazi modelinin qurulmasına və riyazi nəzəriyyələrin çətinlik çəkmədən öyrənilməsinə kömək edir.

Texniki ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun təliminin əsas məqsədlərindən biri də gələcək mühəndislərdə riyaziyyatın tətbiq tərzini, məsələlərin həlli üsullarının seçilməsi, situasiyalardan çıxmaq qabiliyyətlərini formalaşdırmaq, iş yerlərində gündəlik meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasına malik olan bilik, bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsidir.

Riyaziyyat kursu təliminin əsas vəzifələrindən biri də onun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə gələcək mühəndislərin hərtərəfli bilik qazanmasında, müasir tələblərə uyğun mühəndislik sferasında məsələlərin başa düşməsində, praktik fəaliyyətdə riyaziyyatın tətbiqində zəruri bilik, bacarıq və vərdislərə malik olmasında əks etdirməkdir. Mühüm məsələlərdən biridə texniki ali məktəblərdə riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində müasir tələblərə uyğun maddi-texniki bazasının olmasıdır.

Texniki ali məktəblərdə riyaziyyatın müxtəlif nəzəriyyələrindən asılı olmayaraq təlim prosesində məzmun, məqsəd, forma, metod və vasitələr müasir tələblərə uyğun olaraq müxtəlifdir. Göstərilən komponentlərin müxtəlifliyi vahid qanunauyğunluğa tabe olan strukturun əmələ gəlməsini əks etdirir. İndiki dövrdə müasir tələblərə uyğun riyaziyyatdan tədris proqramının (kurikulumunun) hazırlanması təhsil sistemində özünü əks etdirərək mühüm əhəmiyyətə səbəb olmuşdur. Bu proqramlar hazırlanarkən dünyanın tanınmış qabaqcıl ölkələrinin təhsil sistemindəki təcrübələri öyrənilmiş, araşdırmalar və təhlillər aparıldıqdan sonra həyata keçirilmişdir.

Texniki ali məktəblərdə riyaziyyat kursundan hazırlanmış tədris proqramlarının məzmunu tələbə fəaliyyətinin izlənilməsinə və təlimin nəticələrinin yüksəldilməsinə qarşıya qoyur. Son on beş ildə ölkəmizin təhsil sistemində riyaziyyatın müxtəlif nəzəriyyələrinin tədrisində müasir tələblərə uyğun yanaşmalar ildən-ilə dəyişir, yeniləşir və onun məzmunu, mahiyyəti, forması və s. ardıcıl olaraq modernləşir. Bu situasiya isə texniki ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun nəzəri və praktik istiqamətlərdə təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Riyaziyyat kursunun təlimində keyfiyyətli nəticələrə malik olan və gələcək mühəndislərin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdislərindən başqa, həm də sağlam düşüncə, hər tərəfli dünya görüşə malik olan şəxsiyyətin formalaşmasıdır.

Texniki ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdikdən sonra ali texniki təmayüllü məktəblərdə təlimin yeni texnologiyaları ilə istiqamətləndirilməsi tələbələrə əldə etdiyi biliklərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında özünü əks etdirir. Riyaziyyat kursunun müxtəlif nəzəriyyələrinin tədrisi-

nin vəzifələrindən biri də bu istiqamətlərdə tələbələrə müasir tələblərə uyğun əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdislərin keyfiyyətli olmasından ibarətdir. Hazırda yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə riyaziyyat kursunun təlimi professor - müəllimlər tərəfindən çətin bir prosesə çevrilmişdir, çünki hər bir nəzəriyyənin tədrisində müəllimlər İT və İKT-dən istifadəyə görə hazır deyildir. Eyni zamanda vahid tədris proqramına uyğun dərslik və dərs vəsaitləri lazımı səviyyədə deyildir. Bu halda isə müəllim və təhsil alanlar informasiyanın bir-birinə ötürülməsindəki məqsədi əks etdirə bilmir. Professor-müəllimlər bakalavr təhsil pilləsində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqində yeni təlim metod və priyomlarından istifadə etməlidir.

Texniki ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun tədrisinin prinsipləri dedikdə, tədris proqramına uyğun nəzəriyyələrin seçilməsi, tədris prosesində əldə olunmuş nəticələrin yaxşılaşdırılmasının müəyyənləşdirilməsi, tədris olunan materiallar üzrə onun təşkili və aparılması başa düşülür. Riyaziyyat kursunun tədrisinin başlıca şərtlərdən biri də müəllimlərin riyaziyyat elminin modernləşdirilməsini, pedaqogika və psixologiyanın yeni sahələrini, fəlsəfə, məntiq və riyaziyyatın tədrisi metodikasını bilməkdir, bu isə gələcək mühəndislərin öz peşə istiqamətlərində müasir tələblərə uyğun hazırlığında rol oynayır. Deməli, riyaziyyat elmi fundamental bir elm olmaqla bərabər, pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə, məntiq və s. elmləri ilə də sıx əlaqəlidir.

Müasir dövrdə tədris prosesində gələcək mühəndislər ancaq bilik, bacarıq və vərdislər əldə etmək deyil, eyni zamanda onların əldə etdiyi biliklərin tətbiqində həyata keçməsi, təlim prosesinin modelinin hazırlanması, yaradıcı təfəkkürün formalaşması məsələləri ön plana çəkilərək tələbə şəxsiyyətinin inkişafında özünü əks etdirir. Gələcək mühəndislərin keyfiyyətli təhsilə malik olması üçün onların intellektual inkişafı, riyazi təfəkkürünün inkişafı, müasir tələblərə uyğun biliyin mənimsənilməsi, tətbiqi məsələlərin həllinə yiyələnmək, fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin öyrənilməsi və riyazi qayda və qanunauyğunluqlar haqqında təsəvvürlərin formalaşması əsas götürülməlidir. Riyaziyyatın tədrisi prosesində onun məqsədinin yeniləşməsi nəticəsində riyazi təhsilin səviyyəsi və keyfiyyətləri də dəyişir.

XXI əsr kompüter əsridir, buna görə də texniki ali məktəblərdə riyaziyyat kursunun nəzəri və praktik istiqamətlərdə müasir tələblərə uyğun tədrisi yeni informasiya texnologiyalarının imkanlarını özündə əks etməlidir. Bu halda riyaziyyat kursundan nəyi və necə öyrətmək problemi aktual bir məsələ kimi qarşıda durur. Müasir dövrdə böyük hesablamalara malik olan mühəndis məsələlərinin həlli kompüter vasitəsilə asanlıqla həll edilir. Buna görə də gələcək mühəndislərin hazırlığı elə olmalıdır ki, onlar İK-nın inkişafına uyğun özlərini dəyişdirə bilsinlər.

Texniki ali məktəblərdə tələbələrin əldə olunan bilik, bacarıq və vərdisləri onların elmi dünya görünüşünü formalaşdırır və həm də aşağıdakı xüsusiyyətə malikdir: bildiyimiz anlayışlar riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərin həllində vasitə olmalıdır; anlayışlar gələcək mühəndislərin iş fəaliyyətində aktuallığını saxlamalıdır; anlayışlar bakalavr üçün tətbiqi istiqamətlərdə olmalıdır.

Riyaziyyat kursunun hər bir nəzəriyyəsinin tədrisində onun məqsəd və vəzifələrini əsas tutaraq məzmununu düşünülmüş şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Bu halda kursun məzmununun öz tamlığını saxlamaq üçün vahid elmi konsepsiyanın hazırlanmasına və kursun nəzəriyyələrinin bir-biri ilə əlaqədar olan vahid riyazi dilin yaradılmasına nail olmaq lazımdır. Həm də gələcək mühəndislər tərəfindən riyaziyyatın zəruriliyinin dərk edilməsi və müvafiq uyğun tədqiqatların aparılmasına diqqət verilməlidir. Ali təhsil pilləsinin hər birində riyaziyyat kursuna müasir riyaziyyatın elementlərini daxil etmək və gələcək mühəndislərin riyaziyyatdan hazırlığının tətbiqi istiqamətdə həyata keçməsi diqqətdə olmalıdır.

Deyilənləri nəzərə alıb bakalavr və magistr səviyyəsində riyaziyyat kursunun nəzəri və praktiki istiqamətlərdə tədrisi prosesini aşağıdakı kimi şərh etmək olar, yəni: nəzəri biliklərin inkişafını möhkəmləndirmək; riyaziyyat kursunun nəzəriyyələrinin qohum (qonşu) texniki fənlərlə əlaqələndirmək; gələcək mühəndislərin əldə etdiyi biliklərin süni şəkildə əzbərlənməsinə yol verməmək; gələcək mühəndislərin bilik, bacarıq və vərdislər qazanmasına həvəs oymatmaq; mövzuların ardıcılıq (sistematiklik) prin-

sipi ilə tələbələrə öyrədilməsinə üstünlük vermək; tələbələrin nəzəri və praktiki istiqamətlərdə riyaziyyatın tədrisində malik olduqları nəticələrin mahiyyətinə və dəqiqliyinə yer vermək. Yəni texniki ali məktəblərdə təhsilin bütün səviyyələrində nəzəri və praktik istiqamətlərdə riyaziyyat kursunun tədrisi tətbiqi istiqamətlərdə özünü əks etməlidir. Qeyd edək ki, texniki ali məktəblərdə bütün fakültələrdə riyaziyyat kursunun təlim metodları eyni ola bilməz, yəni hər bir texniki nəzəriyyə üçün təlimin elə metod və priyomlarından istifadə etmək lazımdır ki, hər bir tələbə üçün effektiv olsun.

Müasir dövrdə elm və texnikanın sürətli inkişafı bütün sferalarda olduğu kimi həm də təhsil sisteminin yeniləşməsinə, fənlərin məzmununun yeniləşməsinə və onun elmi səviyyəsinin yüksəldilməsinə qarşıya qoymuşdur. Təhsilin bütün səviyyələrində fənlərin məzmununun yeniləşdirilməsi təhsil alanların keyfiyyətli bilik, bacarıq və vərdislərinə səbəb olur. Bu amil eyni zamanda fənlərarası əlaqəyə səbəb olur ki, bu da tələbələrin (şagirdlərin) hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşmasında rol oynayır, əks halda anlayışlar səthi, bəzən isə təhrif olunmuş şəkildə özünü əks etdirir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu halda həm də yeni informasiya texnologiyalarından istifadə üzrə işin yeni sisteminin qurulması özünü əks etməlidir. Beləliklə, aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar, yəni: tələbələrin biliklərinin əldə olunmasının pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; pedaqogikanın yeni sahələrinin öyrənilməsi; elektron tədris resurslarının müəyyənləşdirilməsi; riyaziyyatın təliminin modernləşdirilməsində yeni yanaşmaların müəyyən edilməsi; riyaziyyatın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və bu elmin bir sıra problemlərinin nəzəri metodoloji təhlilini aparmaq, onların həlli yollarını müəyyənləşdirməklə tədris proqramı və ona uyğun dərsliklərin hazırlanması və s. Texniki ali məktəblərdə gələcək mühəndislərin yüksək səviyyədə keyfiyyətli bilik qazanması üçün tədris prosesində mövcud olan bütün imkanlar nəzərdən keçirilməlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və aktuallığı: Texniki ali məktəblərdə riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində müasir tələblərə uyğun tətbiqi məsələlərin həlli imkanları hədsiz dərəcədə artmışdır və aydındır ki, müxtəlif elmlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri hesabına meydana çıxmışdır. Texniki ali məktəblərdə riyaziyyatın tədrisinin təkmilləşdirilməsi, onların ənənəvi metodlardan üstünlüklərinin müəyyənləşdirilməsi və onun müasir tələblərə uyğun tədrisi metodikasının hazırlanması aktual bir problem kimi özünü əks etdirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахметова Д.З., Гурье Л.И. Преподаватель вуза и инновационные технологии. Высшее образование в Россию, 2001.
2. Верилова М.Н. Интеграции содержания образования. М.: Совершенство, 1998.
3. Шарыгин И.Р. Математическое образование: вчера, сегодня, завтра. М., 2001.
4. Васильев Ю.С., Козлов В.Н. Концепции, структура и содержание многоуровневой системы высшего технического образования. России, Петербург, 1993.
5. Müdafiə Mahmudov. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2006.
6. Müdafiə Mahmudov. Bolonya prosesi: problemlər, prespektivlər. reallıqlar. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
7. M.C. Mahmudov. Dünyada təhsil sistemləri. Bakı: Mütərcim, 2014.

Э. Азиз

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ ВНЕДРЕНИЯ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ И ВУЗАХ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

РЕЗЮМЕ

В статье исследованы цели и задачи преподавания теоретического и практического курса математики путем инновационных методов в средних общеобразовательных школах и вузах технического профиля. Одновременно рассматриваются некоторые проблемы и перспективы математического обучения в настоящее время в соответствии с современными требованиями.

E. Aziz

GOALS AND OBJECTIVES OF IMPLEMENTING NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF LEARNING MATHEMATICS IN SECONDARY SCHOOLS AND HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF TECHNICAL PROFILE

SUMMARY

The article deals with the goals and objectives of teaching theoretical and practical math course by innovative methods in secondary schools and higher educational institutions of technical profile. It also notes some problems and perspectives of current mathematical teaching with modern requirements.

Redaksiyaya daxil olub: 29.03.2017

MÜASİR DÖVRDƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASI

Xuraman Səlimova,
ARTİ-nin böyük elmi işçisi
E-mail: xuraman.salimova@mail.ru

Rəyçilər. *ped. ü. fəl. dok. N.L. Axundov,*
ped. ü. fəl. dok. K.F. Mahmudova

Açar sözlər: *təhsildə keyfiyyət, didaktik tələblər, nəticələrin qiymətləndirilməsi, təhsil islahatları*

Ключевые слова: *качество образования, дидактические требования, оценка результатов, реформы образования*

Key words: *the quality of education, didactic requirements, evaluation of results, education reforms*

Hazırkı qloballaşma prosesinin və inteqrasiyanın getdikcə sürətləndiyi bir dövrdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafı tələb olunur. Elm və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq təhsilə yeni yanaşmanın formalaşmasına və təhsildə innovasiyaların tətbiqi ilə keyfiyyət göstəricisinin də rolu və yeri dəyişmiş oldu. Təhsildə keyfiyyətin təminatı üçün innovativ yanaşmaların əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır. Son illərdə ölkəmizdə aparılan islahatlar, təhsil sahəsində görülən tədbirlər bilavasitə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir. Bəs təhsilin keyfiyyəti deyərkən nələr nəzərdə tutulur? Keyfiyyət göstəriciləri müəyyən olunubmu? Bu göstəricilərin obyektivliyinə təminat varmı? Bu və ya digər bu istiqamətdə sualları əsas götürməklə təhsilin keyfiyyətinin müəyyən edilməsi istiqamətində nələrin olub olmamasını və nələri diqqətdə saxlamaqla keyfiyyətin ölçülməsini müəyyən etmək olar.

Hazırda dünyada, eləcə də ölkəmizdə təhsilin keyfiyyəti deyərkən abstrakt bir mövzuya maraq kimi deyil, cəmiyyətdə yetişmiş və təhsil sahəsində olan problemlərinin praktik həllinə yönəlişi nəzərdə tutulur. Təhsilin keyfiyyəti yeni sosial – iqtisadi şəraitdə və cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq, məzmunun bütövlüyü baxımından subyektin şəxsiyyət kimi özünün təyininə, tədris texnologiyalarına nəzarət, metodlarına və nəticələrin qiymətləndirilməsinə yönəldilir.

Ramiz Məmməd zadə “Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi” əsərində qeyd

edir ki, təhsilin keyfiyyəti özündə təhsil müəssisəsinin məzunlarına cəmiyyətin münasibəti, onların ixtisas seçimi, ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrinə qəbulunun da nəzərə alınmasını tələb edir. Müasir Azərbaycan təhsil konsepsiyasında orta təhsilin məqsədyönlü, demokratik şəraitdə biliklərin əldə edilməsi və həyata hazırlığı kimi başa düşülür”.

Görüldüyü kimi təhsilin keyfiyyəti anlayışına müxtəlif yanaşmalar vardır. Ümumilikdə Təhsilin keyfiyyəti təlim nəticələrinə uyğun məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsinə, eləcə də təhsil prosesinin iştirakçılarının tədris prosesinin təminatından gözləntilərinə əsaslanır. Təkcə bununla kifayətlənməyərək yetişməkdə olan şəxsiyyətin bilik səviyyəsinin bacarıqlarının, kompetensiyalarının, əqli, fiziki və mənəvi inkişafın səviyyəsinin təyin olunması, həmçinin bu sistem, modellərin və prosedurların tədris alanların yəni öyrənənlərin ictimai inkişafının qarantıdır.

Əgər didaktikanın tələblərini nəzərə almaqla təhsilin keyfiyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirsək yeni keyfiyyət ölçülərini əsas tutmuş olarıq. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni yanaşmalar və aparılan islahatlar keyfiyyətli təhsilin ortaya çıxması və bu istiqamətdə görüləcək tədbirlərin əsaslanmış şəkildə həyata keçirilməsinin tərəfdarıdır. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsi didaktik mövqə baxımından növbəti xarakteristikaları meydana çıxır. Bu xüsusiyyətlərinə elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsinin məzmununun konseptual səviyyəsi ilə uyğunluğu, eləcə də öyrənənlərin vizual xüsusiyyətlərin onların maraqlarının, arzularının,

Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin müəyyən olunması

imkanlarının istiqamətləri ilə uyğunlaşdırılması əsasdır. Həmçinin informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə müxtəlifliyə, alternativliyə və problemə əsaslanan öyrənməyə, müxtəlif tipli təhsil üçün müxtəlif mədəniyyətli mühitlərin yaradılması mənəvi zənginliyə və çoxmillətli mühitdə yaşamaq hazırlığını formalaşdırmağa, təhsilin nəticələrinin müstəqil qiymətləndirilməsi və şəxsiyyətinin inkişaf dərəcəsini (fərdin inkişaf dərəcəsi) müəyyən etməyə və bununla yanaşı özünüqiymətləndirmə, özünü təlimləndirmə və inkişaf üçün tədbirlər görməyə və buna hazır olmağa əsaslanır.

Baxmayaraq ki monitoring və qiymətləndirmə prosesləri təhsil üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir, təhsilin keyfiyyətinin inkişafı tək-cə bu amillərlə xarakterizə olunmamalıdır. Qeyd olunduğu kimi, bu (monitorinq və qiymətləndirmə prosesləri) təhsilin bütün komponentlərinin, tərkib elementlərinin cari nəticələrinin vahid xəttində dəyişiklik etmək və yaranmış dəyişiklikləri vaxtında aşkar etmək üçün zəruridir.

Mükəmməl strukturlaşdırılmış keyfiyyətli qiymətləndirmə sistemi etibarlı və effektivdir. Bu özlüyündə təlim idarəetmə keyfiyyətinə və təlimçilərin inkişafına da xidmət edir.

Təhsil prosesinin effektiv və keyfiyyətli idarəetmə sistemi ən azı üç vəzifəni ehtiva etməlidir: keyfiyyət standartlarının formalaşdırılması (standartlaşdırma); nail olunmuş təlim standartı səviyyəsinin müqayisəsi və bunun əsasında keyfiyyətin qiymətləndirilməsi, həmçinin aşkarlanmış problemlərin minimuma endirilməsi, nəzarət tədbirlərinin inkişaf etdirilməsi. Göstərilən vəzifələr təhsil sistemi də daxil olmaqla istənilən sahədə monitoring və keyfiyyətli nəzarət ölçmək üçün klassik addımlardan hesab olunur. Təhsildə keyfiyyətə zəmanət vermənin konseptual aspektləri lap əvvəldən öyrənmə mühiti-

nin yaradılması ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan əsas məqsəd kimi təhsildə keyfiyyət siyasətinin inkişafı, təhsil məhsullarının keyfiyyət standartları, qaydaları və aydın düzəldilmiş meyarları, müəllim və şagirdlərin keyfiyyət səviyyəsi, təhsil proqramlarının didaktik materialların keyfiyyəti, təhsil müəssisələrinin sosial və informativ infrastrukturunu, eləcə də təhsil prosesində spesifik təşkilati texnologiyalar daxil olmaqla təhsil prosesi subyektlərinə effektiv təsir, təhsilin keyfiyyət qiymətləndirilməsinin metodları zəruridir. Həmçinin təhsil keyfiyyətinə obyektiv nəzarət üçün müasir alət və texnologiyaların müəyyən olunması, təhsilin informasiyalaşdırılması (elektron dərsliklər və kitabxanalar, siniflərdə telekommunikasiya imkanları, müstəqil akademik iş), keyfiyyət perspektivindən təhsil fəaliyyəti idarəetməsi alətləri və mexanizmləri nəzərdə tutulmalıdır.

Beləliklə, təhsilin keyfiyyəti onu nəzarət sistemi də daxil olmaqla bütün təhsil sisteminin və onun ayrı-ayrı subyektlərinin ayrılmaz, ən əsas hissəsidir.

Problemə aktuallığı. Müasir dövrdə təhsil və təhsilin keyfiyyəti xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmaqla öz aktuallığını qorumaqdadır. Araşdırılan problem təhsildə keyfiyyət və onun göstəricilərinin nədən ibarət olması istiqamətində aparılmış və müasir dövrdə bu sahə ən aktual problem kimi önə çəkilməkdədir.

Problemə elmi yeniliyi. Araşdırılan problem müasir dövrdə maraq doğuran sahələrdən biridir ki, bu problemin sistemli şəkildə araşdırılması ilkdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Məqalədə araşdırılan problem gənc tədqiqatçılar və sahə ilə maraqlananlar üçün, həmçinin Təhsilin keyfiyyətin nəzəri məsələləri araşdırılması ilə məşğul olanlar və ali məktəblərdə bu sahədə mühazirələr oxumaq üçün əhəmiyyətli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Kurikulum, 2013, № 5
2. Təhsil Qanunu. Bakı, 2009.
3. Ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Nizamnaməsi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 13 yanvar tarixli 5 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
4. <http://edu.gov.az/upload/file/monitorunqveqiymetlendirme/cisishlar/monitorinq-ve-qiymetlendirme-tehsilin-keyfiyyeti.pdf>
5. http://anl.az/el/m/mr_tkaibk.pdf
6. R.Məmmədzadə. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010.
7. М.Поташиник. Педагогическая «стерилизация» директоров школ или менеджмент в образовании по-Российски // Народное образование, 2008.

Х. Салимова

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о качестве образования и дидактических требованиях на основе определения новых критериев. Автор подчеркивает эффективность в образовательном процессе новой качественной системы управления и создания условий для формирования качественных стандартов.

Kh. Salimova

DETERMINATION OF THE QUALITY EDUCATION IN THE MODERN ERA

SUMMARY

The article determines the quality of education and its characteristics accordance with didactic requirements and reflects the new quality measures. It contains effective and quality management system, factors contributing to the formation of quality standards.

Redaksiyaya daxil olub: 29.03.2017

ÜMUMİ TƏHSİLİN İDARƏ OLUNMASINDA MƏKTƏB DİREKTORUNUN ROLU

Könül Mahmudova,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,

ARTİ-nin aparıcı elmi işçi

E-mail: konul-mahmudova@mail.ru

Rəyçi: *ped. ü. fəls. dok., dos. İ.A. Cavadov*
ped. ü. fəls. dok. L.A. Məmmədli

Açar sözlər: *idarəetmə, rəhbərlik, təhsil konsepsiyası, şəxsiyyətyönlü, səmərəli idarəetmə, peşəkar müəllim, dövlət siyasəti*

Ключевые слова: *руководство, лидерство, концепция образования, личноно- ориентированное, эффективное управление, профессиональный преподаватель, государственная политика*

Key words: *management, leadership, the concept of education, personal orientation, effective management, professional teachers, public policy*

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsasını təhsilin uzun müddətli dövr üçün əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən milli təhsil konsepsiyası və təhsil sisteminin bütün sahələrinin inkişafını nəzərdə tutan dövlət proqramları təşkil edir.

Artıq neçə illərdir ki, respublikamızın təhsil sahəsində müxtəlif istiqamətdə ciddi islahatlar həyata keçirilir. Şəxsiyyətyönlü təhsil, insan resurslarının müasirləşdirilməsi, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması, təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi məsələləri ön plana çəkilir.

Lakin nəticə yönlü, şəxsiyyət yönlü, inteqrativ təhsilin məzmununun yaradılması hələ təhsilin inkişafının tam təmin olunması demək deyildir. Təhsilin yeni məzmunun reallaşdırılması üçün məktəblərdə maddi-texniki baza, potensialı ilə müasir tələblərə cavab verən, hazırlıqlı pedaqoji kadrlar, nəticələrin reallaşdırılmasına demokratik, şəffaf nəzarət edən məktəb rəhbərliyi olmadan islahatın uğurlu tətbiqindən danışmaq çətindir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası sənədi təsdiq edilmişdir. Strategiya Azərbaycan Respublikasında keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqe tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil

sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur.

Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticə yönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir. Təhsil strategiyasının uğurla həyata keçirilməsində və təhsilin keyfiyyətinin dayanıqlı yüksəlişində maraqlı tərəflərin cəlb olunmasını təmin edən səmərəli idarəetmə mühüm rol oynayır. Bu, ilk növbədə, bütün növ təhsil müəssisələrinin müstəqilliyinin artırılmasını, valideyn, şagird, müəllim və təhsil prosesinin digər iştirakçılarını cəlb etməklə təhsil ocaqlarının idarə olunmasını, nəticəyönlü menecmentin və digər müasir idarəetmə texnologiyalarının prosesə tətbiqini tələb edir.

Təhsilin keyfiyyəti hər hansı bir təhsil müəssisəsində həyata keçirilən təlim prosesinin sonunda şagirdlərin əldə etdiyi bilik, bacarıq, vərdislər və onlarda formalaşdırılmış şəxsi keyfiyyətlərin dövlət təhsil standartlarının tələblərinə uyğunluğu ilə müəyyən edilir. Bu tələblər cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilir və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olur. Elmi-texniki tərəqqinin, ümumi mədəni səviyyənin, istehsalın və ümumiyyətlə, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təhsilin məqsədi və uyğun olaraq təh-

sili idarəedənlərə (o cümlədən məktəb direktorlarının fəaliyyətinə və peşəkarlıq səviyyəsinə) qoyulan tələblər də dəyişir. Bu tələblər konkret olaraq müəyyən normativ-hüquqi sənədlər vasitəsilə tənzimlənir. Bu sənədlərdə təhsili idarəedənlərin və təhsil verənlərin hüquq və vəzifələri, fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri və çəki əmsalları ifadə olunur.

Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması sistemi keyfiyyət, fəaliyyətin səmərəliliyi və monitorinq kimi üç anlayışın vəhdətini təşkil edir. Keyfiyyət fəaliyyətin xarakteristikasıdır, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi keyfiyyətin müəyyən edilmə üsuludur, monitorinq isə bu üsulun necə reallaşdırılmasını ifadə edən mexanizmdir.

Təəssüf ki, bu günə qədər Azərbaycanda bu sahədə ciddi bir iş görülməmiş, zəruri normativ-hüquqi baza yaradılmamışdır. Məqsədimiz ümumtəhsil məktəblərində təhsilin keyfiyyətinə cavabdeh şəxs kimi məktəb direktorunun fəaliyyətinə qoyulan tələblərə, onun peşə bacarıqlarına və liderlik keyfiyyətlərinə aydınlıq gətirməkdir.

Məktəb səviyyəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlər sırasına fənlərin tədrisinin monitorinqi, zəruri təlim materialları ilə təmin etmə, fənn kurikulumlarının tətbiqi məsələləri, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması, aparılma qaydaları, yoxlanması və s. kimi məsələlər daxil edilməlidir.

Məktəbin idarə olunmasında dərin bilik, bacarıq, peşəkarlıq, çeviklik, səriştəlilik və s. bu kimi keyfiyyətlərə malik menecmentlərin (məktəb direktorunun) olması vacib amildir. Məktəb

direktorunun müəllimlərin dərslərini dinləyib təhlil etmək, nöqsanları, eyni zamanda yaradıcılıq imkanlarını aşkarlamaq, səmərəli tövsiyələr vermək, təkmilləşmələrinə şərait yaratmaq, şagirdlərin nailiyyətlərinin monitorinqini təşkil etmək, valideynlərlə sistemli iş aparmaq və s. üçün məhz hərtərəfli inkişaf etmiş, təhsil siyasətini həyata keçirən idarəedən olmalıdır. Məktəbin idarə olunmasından asılı olaraq təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək olar.

Yalnız şagirdlərin nailiyyətlərini möhkəmləndirən, kollektivlə birgə işləyərək dəyişən şəraitə adekvat reaksiya verən, nəyə nail olmaq istədiklərini dəqiq müəyyənləşdirən və bunu necə etməli olduğunu bilən məktəblər məktəb tipləri (hərəkətdə olan, tələsməyən, azanlar, mübarizə aparanlar, tənəzzülə uğrayanlar) içərisində ilk pillədə ola bilərlər.

Məktəbin bütün fəaliyyətinə nəzarət məktəbdaxili idarəetmənin məhz demokratik əsaslarla qurulmasını tələb edir.

Problemin aktuallığı. Təhsilin və təlimin məzmununun idarə edilməsi üzrə rəhbər və pedaqoji işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi təhsilin vəzifəsidir.

Problemin elmi yeniliyi. Ümumtəhsil məktəblərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün yeni idarəetmə mexanizminin hazırlanması, idarəetmənin səmərəli yollarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı yeni təkliflər irəli sürülmüşdür.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ümumtəhsil məktəblərində təhsil keyfiyyətinin idarə olunmasına üç yanaşmanın tətbiqinin - məqsədə görə idarəetmə, prosesə görə idarəetmə, son nəticəyə görə idarəetmə - idarəetmənin şəffaflığına və nəticə yönlüyyəinə təsir edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Təhsil Haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009.
2. Afət Süleymanova "Təhsilin əsasları". Bakı, 2014.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində "Qiymətləndirmə Konsepsiyası". Bakı, 2009.
4. Ramiz Məmmədşad Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Muəllim, 2010.
5. Загвязинский В.И., Гильманов А. Управление качеством образования: Методические рекомендации. Тюмень, 2009.
6. Шарова С.М. Мониторинг как средство повышения качества образования. Санкт-Петербург, 2012.
7. Р. Х Шакиров, А. А. Буркитова, О. И. Дудкина. Оценивание учебных достижений учащихся. «Билим», 2012.

К. Махмудова

РОЛЬ ДИРЕКТОРА ШКОЛЫ В УПРАВЛЕНИИ ОБЩИМ ОБРАЗОВАНИЕМ

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что для того чтобы улучшить управление средних школ, нужно определить эффективные пути и новые механизмы управления. В конце статьи подробно описаны проблемы в управлении средними школами, а также представлены пути преодоления этих трудностей.

К. Mahmudova

THE ROLE OF SCHOOL DIRECTOR IN MANAGING GENERAL EDUCATION

SUMMARY

The article notes that in order to improve the management of the secondary school, it is necessary to determine effective ways and a new management mechanism. At the end of the article, the problems in the management of the secondary school are described in detail and the ways of overcoming these difficulties are presented.

Redaksiyaya daxil olub: 30.03.2017

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

Sevil Bəhrəmovə,

ARTİ-nin böyük elmi işçisi

E-mail: sevil_behremova@mail.ru

Rəyçilər: *ped.üz. elm. dok. İ. Cəbrayilov,*
ped. üz. fəl.dok. T. Paşayev

Açar sözlər: *təhsildə keyfiyyət, təhsil islahatları, müəllim peşəsi, yaxşı müəllim, müəllim-şagird münasibətləri*

Ключевые слова: *качество образования, реформы образования, профессия педагога, лучший учитель, отношения учителя и учеников*

Key words: *the quality of education, education reforms, teacher profession, good teacher, teacher-pupil attitudes*

Bildiyimiz kimi, müəllim öyrədən, tərbiyə edən, bilik və bacarıq verən, eləcə də şəxsiyyətin formalaşmasına, onun inkişafına təsir edən bir şəxsdir. Bu şəxs şəxsiyyətin yetişməsində, onun cəmiyyətə hazırlanmasında əsaslı rol oynayır və oynamaqdadır. Müəllim peşəsi digər peşələrdən özünəməxsusluğu ilə seçilir. Çünki bu peşənin nümayəndələri gələcəkdə özünə müxtəlif peşələr seçəcək nəslin yetişməsinə təsir edir, onu mühitə, gələcəyə, cəmiyyətə hazırlayır.

Bu gün aktualığı ilə özünə xüsusi yer ayıran problemlərdən biri də təhsilin keyfiyyəti və bu keyfiyyətə təsir edən amillərdən biri kimi müəllimin keyfiyyət göstəriciləri məsələsidir.

Müəllim peşəsinə elmi-pedaqoji yanaşmalarda müxtəlif cür tərif verilsə də, həmçinin, münasibətlər bildirilsə də, cəmiyyətdə də bu peşənin cavabdehlərinə müxtəlif tələblərlə yanaşmalar var. Mövcud cəmiyyət müəllimdən çox şey gözləyir və bu gözləntiləri nəticələrlə əlaqələndirir. Nəticədə yaxşı şagird yaxşı müəllimin məhsulu kimi dəyərləndirilir. Yaxşı müəllim kimdir? O hansı göstəricisinə görə yaxşı hesab edilə bilər?

Tədqiqatçı Kseniya Bukşan öz yazılarının birində qeyd edir ki, Məktəbi qiymətləndirmək üçün ən əsas meyar müəllimdir. Amma “Yaxşı müəllim necə olmalıdır?” sualına bəzən özümüz də cavab verməkdə çətinlik çəkirik. Müəllif qeyd edir ki, yaxşı müəllim xeyirxah yaşlı qadın da ola bilər, dinamik universitet məzunu da. Amma hər ikisi səriştəli, sağlam ruhlu və şagirdə bilik vermə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Kseniya Bukşanın yaxşı müəllim anlayışına ya-

naşması demək olar ki, hər kəsin qəbul edə biləcəyi bir versiyadır. Bəs görəsən elmi cəhətdən bu belədirmi?

Müasir dövrün tələbinə əsasən müəllim faslitator olmalıdır. O şagirdlə ünsiyyətdə mü-kəmməl səriştə göstərməli, onunla birgə iş prosesinə qatılmalı, onu yönləndirən şəxsə çevrilməlidir və s.

Kseniya Bukşan qeyd edir ki, yaxşı müəllimin sinfində bütün şagirdlər insandır. Yaxşı müəllim heç vaxt şagirdə fiziki cəza verməz, onu alçaltmaz, təhqir etməz, sinfin bir hissəsini o birinə qarşı qoymaz.

Müasir dövrdə təlimdə əsas tələblərdən biri də müəllim-şagirdlə əməkdaşlığıdır. Əgər sinfdə müəllim-şagird münasibətləri tənizimli, əməkdaşlıq şəraitində olmazsa, o sinfin keyfiyyət göstəricisi yüksək olmaz. Bəzən keyfiyyət dedikdə dərhal əlaçısı çox olan sinfi və ya fənnindən yüksək qiymət alan müəllimin şagirdlərin nəticəsini təkcə nəzərə almaqla yekunlaşırıq. Əslində keyfiyyətə təkcə alınan qiymətmə daxil-dir? Müəllimin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricisi təkcə bilikdirmi?

Müəllimin keyfiyyət göstəricisini araşdırarkən onun fəaliyyətindəki istiqamətləri mütləq nəzərdə saxlanılmalıdır. Müəllimin hərəkətləri nümunəvi, dinamik olmalıdır. Bununla yanaşı o, münasibətlərdə səmimi olmalıdır. Şagird onun üçün “canlı əşya” hesab edilməməli, o da bir cəmiyyətə hazırlanan şəxsiyyət kimi görülməlidir. Sağlam mühit yaratmaqla sinfdə şagirdin özünü rahat hiss etməsini təmin etməlidir. Bəzən müəllim çalışır ki, şagird onun xüsusiyyətlərinə uy-

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllimin rolu

ğunlaşsın. Əslində müəllim şagirdlərin xüsusiyyət və xarakterlərinə uyğunlaşmalı, onlarla ortaqlıq bir ünsiyyət xətti tapmalıdır ki, dərs uğurlu və səmərəli alınsın. Müəllimin həddindən artıq temperament nümayiş etdirməsi və ya aşağı temperamenti malik olması sinfin ümumi atmosferinə təsir etmiş olar. Ona görə də dərs zamanı müəllim müəyyən aktyorluq bacarığı nümayiş etdirməli, yorucu olmayan bir dərs mühiti yaratmalıdır. Keyfiyyətə təsir edən amillərdən biri də mühitdir. Yorucu mühitdə dərs şagirdlərin gərginləşməsinə, müəllimin idarəçiliyinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Ona görə də müəllim mütləq fəallaşmanı nəzərdən qaçırmamalı, lazımı məqamlarda fəallaşmalar etməlidir.

Təhsilin keyfiyyətində yaxşı müəllimin rolu mühümdür. Yaxşı müəllim bir çox xüsusiyyətlərə malik olmalıdır ki, bu xüsusiyyətlərə daxildir:

- ✓ səbirlilik
- ✓ qərəzsizlik
- ✓ demokratik mühitə meyilli
- ✓ tolerantlıq
- ✓ çevik düşüncə
- ✓ situasiyaya görə çevik çıxış yolları tapmaq
- ✓ bərabər imkanların yaradılması
- ✓ qiymətləndirmə bacarığı
- ✓ intellektuallıq
- ✓ fasilitatorluq və s.

Özünü inkişafa meyilli müəllim bu kimi xüsusiyyətlərə malik olmaqla, təlim mühitində sağlam rəqabətə əsaslanan dərs keçməli, səmərəli strategiyadan istifadə etməklə şagirdlərin bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Təhsilin inkişafında müəllim təkə özünü inkişafı məşğul olmamalı, məktəbin inkişafı ilə bağlı işlərə də cəlb olunmalı, məktəblə valideyn əlaqələrinin qurulmasına, müəllim – şagird - valideyn, eləcə də məktəb əməkdaşlığına can atmalı, bunun üçün müəyyən işlər görməlidir.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün ilk növbədə məktəbdə bilik və bacarıqlara, eləcə də pedaqoji səriştəyə malik olan müəllimin olması və yetişməsi əsasdır. Təlim - tərbiyə mühitini formalaşdıran müəllim Təhsil Qanunu ilə yanaşı, müəllimə lazım olan bir çox sualların cavabını bilməlidir ki, bunlara aşağıdakılar daxildir:

✓ Dövlətin Təhsil siyasətini əks etdirən sənədlərlə tanışlığınız varmı?

✓ **Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları** (kurikulumları) sənədi haqqında məlumatınız varmı?

✓ Sağlam təlim mühitinin yaradılması üçün nə edirsiniz?

✓ Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan və istedadlı şagirdlərlə hansı işləri aparırsınız?

✓ Kurikulumların tətbiqi ilə bağlı məktəbdə hansı problemlər yaranır və bu problemləri necə aradan qaldırırsınız?

✓ Fənn kurikulumlarının tətbiqi zamanı təlimdə müasir texniki vasitələrdən necə istifadə edirsiniz?

✓ Fənniniz üzrə hansı məzmun standartlarının reallaşdırılması zamanı çətinliklə üzləşirsiniz?

✓ Sizcə təqdim edilən resurslar standartların reallaşmasına imkan verirmi?

✓ Dərslük komplekti haqqında fikirləriniz?

✓ Şagirdin qiymətləndirilməsi zamanı qiymətləndirmə vasitəsini nəyə əsasən seçirsiniz?

✓ Qiymətləndirmə standartlarından nə vaxt istifadə edirsiniz?

✓ İş təcrübənizi həmkarlarınızla necə bölüşürsünüz?

✓ Təlim prosesi zamanı yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə şagirdlərin idrak fəallığına necə təsir edir?

✓ Perspektiv planlaşdırmanı tərtib edərkən mövzuları nəyə əsasən müəyyənləşdirirsiniz?

✓ Perspektiv plan tərtib edərkən mövzulara ayrılan saatları necə müəyyən edirsiniz?

✓ Dərstdə integrativliyi necə həyata keçirirsiniz?

✓ Təlim tapşırıqları zamanı resurs kimi hansı əlavə ədəbiyyatlardan istifadə edirsiniz?

✓ Formativ qiymətləndirmə zamanı müəyyən etdiyiniz problemləri necə aradan qaldırırsınız?

✓ Summativ qiymətləndirmə nəyə əsasən aparılır?

✓ Dərsin məqsədini nəyə əsasən müəyyən edirsiniz?

✓ Valideynlərlə əməkdaşlığı hansı formada həyata keçirirsiniz?

- ✓ Şagirdləri stimullaşdırmaq üçün hansı tədbirləri həyata keçirirsiniz?
- ✓ Sınıf otağını tərtib edən zaman daha çox nələrə fikir verirsiniz?
- ✓ Tədris prosesi zamanı hansı üsul və vasitələrdən daha çox istifadə edirsiniz?
- ✓ Dərsinizi necə qurursunuz və dərsin hansı mərhələsində çətinliklə üzləşirsiniz?
- ✓ Müasir dərs hansı mərhələlərdən ibarət olur?
- ✓ Motivasiya nədir və onu qurmaqda məqsəd nədən ibarətdir?
- ✓ Təlimdə geri qalan şagirdlərlə işi necə qurursunuz?
- ✓ Təlim ekskursiyalarını nəyə əsasən planlaşdırırsınız?
- ✓ Dərs prosesi zamanı şagirdlərlə məsuliyyəti necə bölüşürsünüz?
- ✓ Sağlam təlim mühitinin yaradılması üçün nə edirsiniz?
- ✓ Məktəbin pedaqoji şurasında müzakirə olunan məsələlərin həllinə fənn müəllimi kimi sizin münasibətiniz nəzərə alınır mı?
- ✓ Sizin əməyiniz məktəb rəhbərliyi tərəfindən stimullaşdırılır mı?
- ✓ Məktəbin həyatında öz rolunuzu nədə görürsünüz?

Qeyd olunan suallar əsasında hər bir müəllim öz üzərində işləyərsə, yetişməkdə olan gələcək nəslin inkişafına yol açmış olar. Müəllim istər müasir dövrdə, istərsə də əvvəllər həmişə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas rola malik olmuşdur. Millətə, vətənə, dövlətə layiqli vətəndaş yetişdirmək təhsilin keyfiyyət göstəricilərindən biridir ki, bu şərəfli işin ən ağır yüklü hissəsi də müəllimin üzərinə düşür. Ulu Öndər Heydər Əliyev öz çıxışlarının birində söyləmişdir: “Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır”.

Problemin aktuallığı. Təhsilin keyfiyyətinin göstəricilərindən biri olan müəllimin fəaliyyəti, onun üzərinə düşən vəzifələr, yaxşı müəllimin xüsusiyyətləri, şagird-müəllim - valideyn münasibətləri, dərsin keyfiyyəti, müəllimin özünü inkişafı və s. hal-hazırda təhsil siyasətinin, eləcə də cəmiyyətin ən aktual problemlərindən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəllim fəaliyyətinin rolu sistemli şəkildə araşdırılaraq öyrənilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə öz əksini tapan müəllim fəaliyyətinin göstəriciləri, eləcə də yaxşı müəllim olmaq üçün nələri bilmək və bacarmaq kimi məsələlər öz əksini tapdığı üçün bu problem gənc müəllimlər və tələbələr üçün vasitə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

9. <http://www.cabmin.gov.az/?/az/pressreliz/view/437/>
10. Əliyev H. Pedaqoji ustalığın əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 1999.
11. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991.
12. A.O. Mehrafov. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı, 2012.
13. Müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar. Bakı, 2012.
14. F.N. İbrahimov, R.L. Hüseynzadə. Pedaqogika. Bakı, 2012.
15. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика.М.: Академа, 2000.

С. Бахрамова

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Одна из актуальных проблем, занимающих особое место в области образования – это качество образования и показатель уровня знаний учителя как один из факторов влияющих на качество образования. В статье отражены действия, особенности, а так же качество знаний учителя.

TEACHERS' ROLE IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

SUMMARY

One of the actual problems in education is the quality of education and the level of teachers' knowledge of subject which is an important factor in education. The main attention is paid to the teachers' activity and the quality of knowledge.

Redaksiyaya daxil olub: 16.03.2017

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA ÖZÜNÜAUDİT İŞİNƏ SİSTEMLİ YANAŞMA

İlhamə Əsədova,

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant

ARTİ

E-mail: ashadova@inbox.ru

Rəyçilər: *ped. ü. elm. dok., prof. P.B.Əliyev,*
ped. fəls. dok., dos. M.S.Kazımov

Açar sözlər: *özünüaudit, ictimai auditor, daxili audit, diferensiyalaşdırılma, qiymətləndirmə, avtoritar, iyerarxiya, cari planlaşdırma, varislik, reyting*

Keywords: *self-audit, public audit, inner-auditor, differentiation, evaluation, authoritarian, hierarchy, current planning, inheritance, rating*

Ключевые слова: *самоаудит, общественный аудитор, внутренний аудит, дифференциация, оценивание, авторитарный, иерархия, текущее планирование, наследие, рейтинг*

Təlim-tərbiyə cəmiyyətin formalaşdırılmasında həlledici funksiyaya malik fəaliyyətlərdən biri olub, iqtisadi və siyasi həyatda olduğu kimi mənəviyyətə də ciddi təsir göstərir. Müasir şəxsiyyətin yetişdirilməsi, cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşdırılması təlim-tərbiyə anlayışına yeni yanaşmalar tələb edir. Sürətli inkişaf təlim-tərbiyənin yeni metodlarının, yollarının axtarılması tələbi ilə pedaqoqların qarşısında yeni vəzifələr qoyur, təlim-tərbiyənin keyfiyyətini yüksəldən yolların axtarılması ön plana çəkilir. Təhsildə keyfiyyətin əldə olunması yollarından biri onun necə idarə olunmasıdır. Müasir dövrün tələbi baxımından ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunması yeni texnologiyalı informasiya cəmiyyətində mövcud olan idarəetmə modellərinə uyğun formalaşmaqdadır. Akademik M. Mehdişadənin fikrincə, idarəetmə elminə daxil olan sahələrdən ən mürəkkəbi təhsil fəaliyyətidir. Təşkilati, kadr, metodiki, tərbiyə, plan, maliyyə, təchizat təhsili idarəetmənin əhatə etdiyi sahələrdir. Onların yerinə yetirilməsi təhsil sisteminə daxil olan müəssisələrin normal fəaliyyət göstərmələrini və sistemin inkişafını təmin edir.

Dövlət strategiyasının 3-cü istiqamətində nəzərdə tutulan nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli tənzimləmə mexanizminə malik, dövlət ictimai xarakterli və dövlət biznes partnyorluğuna əsaslanan təhsildə yeni idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının reallaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər sırasından olan özünü audit məsuliyyətin artırılması, vətəndaş məmnunluğunun, geriliyin aradan qaldırılmaqla

yanaşı, qabaqlayıcı tədbirlər, keyfiyyəti yüksəldən, idarə olunmanın səmərəliliyini artıran amillərdəndir.

Özünü audit əsasən iqtisadi termin kimi başa düşülsə də, idarəetmənin bütün sahələrini əhatə edir. Beynəlxalq təcrübədə təhsilin bütün sahələrində geniş tətbiq olunan nəzarət sistemidir. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayaraq, bütün təhsil səviyyələrini əhatə edir. Hər təhsil müəssisəsi özünə xas xüsusiyyətlərə malik olduğu kimi, özünü auditin aparılması metodlarına görə də özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir. Ümumtəhsil müəssisələrinin özünü auditini dedikdə, idarəçiliyin baza elementləri sistemi kimi müxtəlif bölmələrdən ibarət metodik fəaliyyət başa düşülür.

Məktəbin keyfiyyət göstəricisinin aşkarlanması, geriliyin vaxtında aradan qaldırılması məqsədli təklif yönlülük özünü auditin xarakterik cəhətlərindəndir. İnzibati amirlikdən uzaq vətəndaş məmnunluğu, şəffaflyq, demokratiklik və humanistlik özünü auditin rəhbər tutduğu prinsiplərdəndir. Bütün təhsil müəssisələri kimi, ümumtəhsil məktəblərinin də idarə olunmasında əsas məsələ təhsilin demokratikləşməsinə, humanistləşdirilməsinə, diferensiyalaşdırılmasına, milliliyinə, bərabərliyinə, keyfiyyətliyinə, səmərəliliyinə, fasiləsizliyinə, varisliyinə, liberallaşmasına və inteqrasiyasına bir prinsip kimi diqqət yetirilməlidir. Məktəb direktorları rəhbərlik etdiyi məktəblərdə pedaqoji kollektivin mənəvi sağlamlığının səviyyəsini yüksəltmək, pedaqoji işin təşkilində kollektiv üzvlərindən daha səmərəli istifadə etmək, pedaqoji kollektivin hər bir

üzvünün şəxsi təhsilinin artırılması, intellektinin yüksəldilməsi yollarını axtarıb tapmaq, tədrisdə yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinə nail olmaq kimi vəzifələri həyata keçirir. Günün tələblərindən biri də daha demokratik və şəffaf idarəetmənin bərqərar olunması üçün rəhbərlik səlahiyyətlərinin paylanmasına ehtiyacın ödənilməsidir. Bu dəyişiklik cəmiyyətin açıq ünsiyyət və rəqabət, tənqidi yanaşma, cəmiyyət qarşısında cavabdehlik kimi yeni davranışlar tələb edir. Piramida formalı idarəetmə modelində fəaliyyət göstərən ənənəvi idarəetmə insan resurslarından və dəyişiklikdən optimal yararlanmağa maneə olur. Avtoritar iyerarxiyalı idarəetmə sistemlərinin əksinə olaraq bu gün məktəb direktorları elə bilik və bacarıqlarla təmin olunmalıdırlar ki, onlar yeni məsuliyyət və səlahiyyət meyarları modernləşdirilsin. Eyni zamanda daxili və xarici münasibətləri tənzimlənməsinə nail olsun, tabeliyində olan idarə edənlərə vəzifə səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə nail olaraq kollektivin tam gücündən istifadə edə bilsin.

İdarəetmədə sistemli yanaşma təşkilatın ayrı-ayrı fəaliyyət istiqamətləri üzrə diaqnostik məlumatlar əsasında planlaşdırma aparılırsa və iş sistemli şəkildə yerinə yetirilsə, onda nəticəni ardıcıl olaraq saatın işləmə prinsipi kimi təxmin etmək olar. Sistemli yanaşma təşkilatlarda xaus nəzəriyyəsinin deyil, mürəkkəbliyin, ünsiyyətin, dəyişkənliyin qəbul olunmasının tərəfdarıdır. İdarəetmədə davamlılıq, münasibət, etibar, daxili motivasiya, şəffafılıq, təşəbbüs və yaradıcılıq kimi vacib amillərin keyfiyyətə təsir göstərən vasitələrdəndir. Məktəb kollektivinin hər bir üzvünün gətirdiyi yenilik ümumi keyfiyyətin və məktəbin reytinginin yüksəldilməsinə səbəb olur. Avtoritar idarəetmə strukturundan dövlət-ictimai xarakterli idarəetməyə keçid cəsarət, bilik, aydın məqsəd, münasibət və məlumat şəbəkələri tələb edir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində daxili nəzarətə yeni yanaşma tələb olunur. İnzi-bati amirlikdən uzaq, vətəndaş məmnunluğu yaradan, dövlət ictimai xarakterli idarəetmənin elementlərini özündə birləşdirən özünü audit daxili auditin yeni modelidir. Bu model məktəbdə şəffaf informasiya mühiti yaratmaqla onun fəaliyyətinin daha dərin və əsaslı təhlilinə, daha səmərəli fəaliyyət sisteminə şərait yaradır, bir sıra məsələləri əhatə edir:

- ❖ məktəbin hazırkı vəziyyətinin araşdırılması və ona nəzarətə;
- ❖ rəhbərliyin istifadə etdiyi informasiyanın dəqiqliyinin təsdiqinə;
- ❖ məktəbdaxili nəzarətə ictimai və valideyn nəzarətinin cəlb olunmasına;
- ❖ daxili nəzarət və informasiyanın izlənməsi və səmərəliliyinin təhlilinə;
- ❖ keyfiyyətin qiymətləndirilməsinə və s.

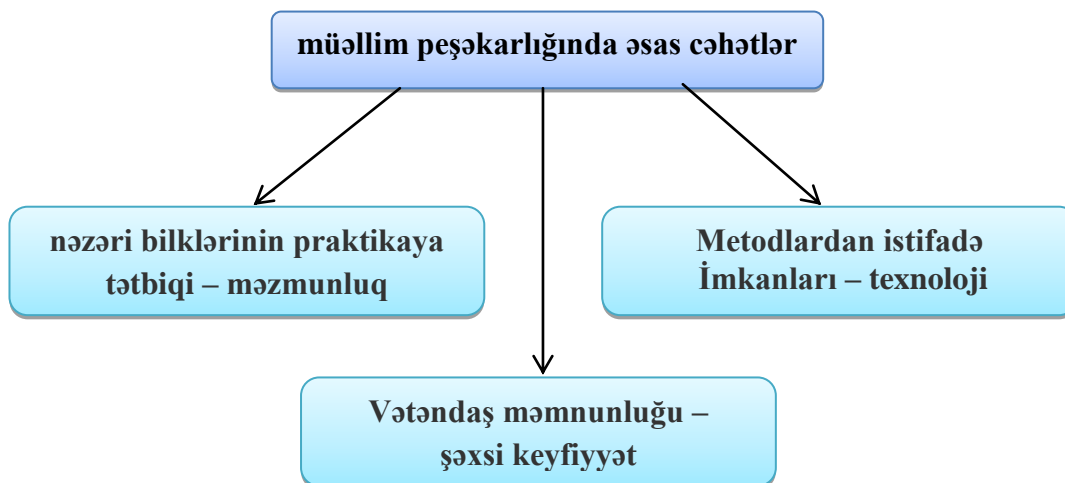
Auditorların diqqəti idarəetmə sistemlərinin öz məqsədlərinə necə nail olmasına, eyni zamanda onların nə dərəcədə səmərəli təşkil olunmasının və təkmilləşdirmə sahəsində nə kimi işlər aparılmasının təhlilinə yönəlir. Özünü audit qurumunun fəaliyyəti təkcə çatışmazlıqların qeyd alınması və onların aradan qaldırılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşmır. O, hər şeydən əvvəl, aşkara çıxarılmış uğursuzluqların səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirir, kollektivi təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin artırılmasının daha səmərəli yollarını axtarmağa, özünü təhsilə sövq edir. Həmçinin özünü audit kənar audit üçün bir sıra əsaslı məsələlərdə informasiya mənbəyi olmaqla, mövcud qanunçuluğun gözlənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məktəbin reytinginin göstəriciləri ali məktəbə qəbul səviyyəsi ilə yanaşı, həm də müəllimlərin şəxsi təhsil səviyyəsi və şagird dəyərləri ilə də ölçülür. Valideyn övladı üçün yaxşı məktəb və yaxşı müəllim seçimi edərəkən məktəbin və müəllimin yetirmələri və digər göstəricilərini nəzərdən keçirir. Səmərəli idarəetmə üçün kadrların işini arzu olunan istiqamətə yönəltmək, onları işə ruhlandırmaq vacibdir. Çünki işin nəticəsi də, qurumun nüfuzu və məhsuldar fəaliyyəti də, ilk növbədə, kadrların işindən asılıdır. Kadrların fəaliyyətini yönəltmək və iş prosesində səmərəliliyi qaldırmaq üçün ən vacib mexanizmlərdən biri onların şəxsi təhsillərinin yüksəldilməsidir. Unutmaq olmaz ki, yaxşı nəticələr əldə etmək üçün fasiləsiz təhsil və özünü təhsil, təcrübənin yayılması və inkişafı istiqamətində görülən dövlət, ərəzi təhsil idarəsi və məktəbdaxili tədbirlərdir. Kadrların şəxsi təhsili məktəbin idarə olunmasında əsas məsələlərdəndir. Yeniliyin öyrənilməsi və tətbiqi, təcrübənin zənginləşdirilməsi və yayılması məqsədli tədbirlər sırasına daxil olan müəllimlərin təlimlərə cəlb olunması kütləvi şəkildə həyata keçirilsə də, araşdırmalar göstərir ki, təlimdən kənar

qalan, yayınanlar da var. Məktəb direktoru müəllim heyətinin şəxsi təhsili artırmağa olan tələbatını öyrənməli və onların öz üzərində işləmələri üçün görüləcək tədbirləri məktəb şurası

və metodbirləşmə ilə müzakirə etməli, planlaşdırılmalıdır. Özünü audit məktəbin daxili audit zamanı müəllim peşəkarlığında üç əsas cəhəti aydınlaşdırır (sxem1):

Sxem 1

Müəllimin peşə kompetensiyalarının, funksiyalarının, prinsiplərinin müvəffəqiyyətlə icrası üçün zəruri olan bilik, bacarıq, müvafiq təcrübə və şəxsi keyfiyyətlərin məcmusunu özündə ehtiva olunmasına yönəlmişdir. Bura daxil olan vacib amillərdən biri də təlimin təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəal (interaktiv) metodlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaqdır.

Özünü auditin araşdırılmalı olduğu məsələlərdən biri də müəllimin istifadə etdiyi metodlardan nə dərəcədə səmərəli, səriştəli istifadə etmək kompetensiyalarına malik olmasıdır. Müəllimin şəxsi keyfiyyəti, onun pedaqoji ustalığı, qazanmış olduğu bacarıqlar istifadə etdiyi interaktiv metodlar cəmiyyətdə bütün sahələr üzrə insan şəxsiyyətinin formalaşmamasında müasir səviyyəli kadrların hazırlığında mühüm rol oynayır. Qloballaşma şəraitində informasiya cəmiyyətinin formalaşması istiqamətində baş verən sürətli dəyişikliklər müəllim hazırlığı sahəsində ciddi texnoloji dəyişikliklərin aparılmasına önəm verir.

Özünü audit prosesində ictimai auditor müəllimin şəxsi təhsil səviyyəsini araşdırarkən bir sıra məqamlara diqqət yönəldir. Bu zaman müxtəlif istiqamətdə araşdırma aparılır:

- ✓ idarəetmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə yönəldilən tədbirlər;
- ✓ idarəetmə bacarıqları aşılaraq, təlimçi statusu verən, müəllimlər üçün yeni təlim və İKT- dən istifadə bacarığı aşılaraq, təlimlər;

- ✓ yeni təlimdən istifadə səviyyəsi;
  - ✓ İKT-dən istifadə imkanları və bacarığı;
  - ✓ rəqəmsal interaktiv təhsil resurslarının yaradılmasının öyrənilməsi və bu resursların pedaqoji fəaliyyətdə səmərəli istifadəsinə nail olmaq üçün məktəbdə olan şərait və müəllimlərin bacarığı;
  - ✓ ixtisas üzrə dərslər bölgüsü və müəllimlərə verilən dərslərə uyğun əlavə təhsili;
  - ✓ məktəblər arası təcrübə mübadiləsi;
  - ✓ ustad dərslərin təşkili;
  - ✓ abunə olduğu metodik və digər mətbu orqan;
  - ✓ elmi-praktik konfranslarda iştirak, dərc olunan məqalələr;
  - ✓ şəxsi göstəricilər;
  - ✓ yetirdiyi şagirdlərinin xüsusi göstəriciləri;
  - ✓ ictimai vəzifəsi;
  - ✓ ictimai-siyasi həyatda mövqeyi və s.
- Özünü auditin tövsiyə etdiyi məsələlər müəllimlərin əldə etdiyi yeni nailiyyətlərin təcrübə mübadiləsinə və tədris prosesinə tətbiqidir. Onların müasir texnologiyanın tələblərinə uyğun səviyyədə hazırlığa və təcrübəyə malik olmasıdır. Həmçinin müasir tələblərə uyğun təlimlərdə mənimsədiyi yeni metod və yanaşmaların, nəzəri və praktik istiqamətlərdə həyata keçirilməsidir. Müəllimlərin hazırlığında peşəkarlığın yüksəldilməsinin səmərəliliyinə nail olmaqdır. Elmi seminarlarda mütəmadi iştiraka böyük həvəslə can atmasıdır.

Dinamik inkişaf hər sahədə yeniliyi öyrənmək tələbatı yaradır. Pedaqoji inkişaf pedaqoji və metodoloji fəaliyyətdə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Müəllimlərin bir hissəsinin fənnin məzmununu ilə bağlı biliklərini yeniləməyə, digərlərinin metodiki yönümdən təkmilləşməyə, bəzi müəllimlərin isə həm bilik, həm də bacarıqlarını inkişaf etdirməyə ehtiyacı var. Məktəbdaxili sınaq qiymətləndirilməsinin keçirilməsi müəllimlərin ixtisas üzrə bilik və bacarıqlarının, tədris fəaliyyətinin səviyyəsi haqqında məlumatlar əldə etməklə onların hansı təlimə olan ehtiyacını öyrənir. Düzdür, bu işi tənzimləyən (müəllimlərin diaqnostik sınaq imtahanları və təlimlərin təşkili) dövlət tədbirləri var, amma məktəbdaxili sınaqların təşkili də əhəmiyyətlidir. Məktəbdaxili, məktəblərarası açıq dərslərin dinlənilməsinin və təhlilinin təşkili təcrübə mübadiləsinə şərait yaradır. Digər tərəfdən onların dövlət səviyyəli sınaq qiymətləndirməsinə hazırlıq xarakteri daşıyır. Nəticələrə və müəyyən məlumatlara əsaslanaraq müəllimlərin təlimə yönəldilməsi məktəbdəki tədris fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədini daşıyır, onları öz üzərində məsuliyyətlə işləməsinə tənzimləyir. Bu, müəllimlərin nəzəri biliklərə dərinlən yiyələnmələrindən başqa, həm də mütəşəkkil olaraq əldə olunan biliklərin tətbiqini həyata keçirmələri üçün imkan yaradır. Ümumtəhsil məktəbinin müəllimləri beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi üçün hələlik yalnız təşkil olunan təlimlər və KİV-ə müraciət edirlər. Gələcəkdə onların beynəlxalq təcrübəni öyrənmək məqsədilə başqa ölkədə staj keçmə imkanının yaradılması arzu olunandır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yeni işə başlayacaq müəllimlər üçün internatura təhsilinin olması da vacib məsələlərdəndir. Bu zaman onların işə qəbul olunmaq üçün müsabiqədən

keçməsinə ehtiyac olmaz və ya müəllimin çətinliyi aradan qaldırılır. Nəzəriyyə ilə praktikanın inteqrasiyanın reallaşması müəllimlərin mütəmadi olaraq yüksək səviyyədə təkmilləşməsinə tələb edir. Ona görə də əsas problemlərdən biri də məktəbdaxili kadrlarla iş yönümünün metodologiyası, məzmun və strukturu daim təkmilləşdirilməli və onlarla işin yeni modeldə qurulmasıdır. Müəllimin əvvəlki hazırlığında əldə olunan biliyin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması fənnin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərdəndir.

Müəllimlərin müxtəlif istiqamətlər üzrə distant təhsilə yönəldilməsi də şəxsi təhsilinin artırılmasının yollarından biridir. Həmçinin distant konfrans, müzakirələrə, təlimlərə qoşulmaq və bunu kollegiyaları ilə bölüşmək beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi üçün faydalıdır. Özünü audit metod birləşmə rəhbərlərinin fəaliyyət planında bu məsələlərin öz əksini tapmasını tövsiyə edir. Çünki müəllimin şəxsi təhsilinin artırılmasında metod birləşmələrin rolu böyükdür. Müəyyən mövzuları əhatə edən dəyirmi masa, müzakirə saatları müəllimlərin şəxsi təhsilinin artırılmasına yönəldilən tədbirlərdəndir. Özünü audit zamanı müəllimin şəxsi təhsilinin araşdırılmasında başlıca məqsəd məktəbdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Bunun üçün isə məktəb kadrlarının ümumi biliklərinin yüksək olması vacibdir. Özünü audit qurumunun işi məktəb rəhbərliyinə müəllimlərin şəxsi təhsilinin aşkarlanmasında yaxından kömək edir. Özünü audit qurumu müəllimlərin şəxsi təhsilinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı sxemdə göstərilən istiqamətlərdə istifadə edir. İctimai auditor bu sxem əsasında öz işini qurur (sxem 2):

Sxem 2

Ölkəmizdə təhsil siyasətinin yönəldiyi istiqamətlərdən ən başlıcası insan kapitalının inkişafıdır. Bu istiqamət səmərəli sosial müdafiə sistemini yaradır, müasir təhsil sisteminin formalaşdırır. Təlimin keyfiyyətini yaxşılaşdırılması və kadrların şəxsi təhsilinin yüksəldilməsində motivasiya nailiyyətləri qiymətləndirmək əhəmiyyəti kəsb edir. Əməkdaşı yeni nailiyyətlərə həvəsləndirməyin bir yolu da onun əməyinin stimullaşdırılmasıdır. Nailiyyətləri qiymətləndirməyi kollektiv qarşısında, kütləvi tədbirlərdə qeyd edilməlidir. Uğur əldə etmiş kadri müəyyən işlərdə irəli çəkmək lazımdır. Onun dərslər saatlarının artırılması, rayon səviyyəli müəyyən tədbirlərdə iştirakına dəstək olmaq

əhəmiyyətlidir. Belə olarsa, kollektivin nüfuzu artar, məktəbin reytingi yüksələr.

Problemin aktuallığı. Ümumtəhsil məktəblərində idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə beynəlxalq standartlara əsasən müstəqil, obyektiv, təminat verici və məsləhət verici fəaliyyəti olan özünü auditin təşkili, həyata keçirilməsinə olan tələbatdır.

Problemin elmi yeniliyi. İnzibati amirlikdən uzaq, vətəndaş məmnunluğu yaradan, dövlət ictimai xarakterli idarəetmənin elementlərini özündə birləşdirən özünü audit daxili auditin yeni modeli kimi təqdim olunmasıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. ümumtəhsil məktəblərində keyfiyyət göstəricilərinin aşkarlanması, geriliyin vaxtında aradan qaldırılması, məktəblərin idarə olunmasına sistemli yanaşmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Daxili audit haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 22 may, 2007. /<https://www.google.ru/>
2. Əsədova İ.M. Özünü audit ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunmasının əsaslarından biri kimi (Təhsilin idarə edilməsinin aktual problemləri topluda məqalə) 2016.
3. Əliyev P.B. Ümumtəhsil məktəblərinin idarəedilməsi işinin planlaşdırılması. Bakı, 2016.
4. Qəribov Ş.H., Əsədova İ.M. və b. Təhsilin idarə edilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2016.
5. Adem Yaman İç Denetim Raporu Millî Eğitim Bakanlığı İç Denetim Birimi Başkanlığı, 2010.
6. İnayət Aydın Öğretimde Denetim Pegem akademi yayıncılık, 2016.
7. Лизинский В. Модернизация школы или новая школа, 2011.
8. Тихолоз А.С. Самоаудит классного руководителя 2014-2015 учебный год <http://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/materialy-mo/2014/>
9. Коллектив аворов Школьный самооаудит. Матерялы по критериям и технологиям самоообследования школы. М., 2014.

И.Асадова

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К РАБОТЕ САМОАУДИТА В УПРАВЛЕНИИ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о значении системного подхода к работе самооудита в управлении общеобразовательных школ. Самоаудит, как новая модель внутреннего аудита, далек от административно-командного стиля, создает гражданское удовлетворение и объединяет в себе элементы управления государственно-общественного характера. Отмечается, что системный подход к работе самооудита не представляет применения теории хаоса, предпочитает принятие сложностей, коммуникативности и изменений. Также подчеркивается роль самооудита в выявлении научных и методических потребностей в подготовке педагогических кадров.

I.Asadova

SYSTEMATIC APPROACH TO SELF-AUDIT IN THE MANAGEMENT OF SECONDARY SCHOOLS

SUMMARY

The article deals with the importance of a systematic approach to work self-audit in the management of schools. Self-audit, representing itself as a new model of internal audit is far from the administrative-command style, creates a civil satisfaction and combines controls public-public nature. It is noted that a systematic approach to the application is not self-audit chaos theory which prefers the adoption of difficulties, communication and change. Also emphasizes the role of self-audit to identify scientific and methodological training needs of teachers.

Redaksiyaya daxil olub: 02.03.2017

KİTABXANA MÜDİRİNİN FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

Aygül Nağıyeva,
ARTİ-nin elmi işçisi
E-mail: aygul.nagi@mail.ru

Rəyçi: *ped.ü. fəl. dok. dos. İ.Cavadov,*
ped.ü. fəl. dok. L.N.Nağıyeva

Açar sözlər: *məktəb, kitabxana, kitabxana müdiri, oxucu, keyfiyyət*

Ключевые слова: *школа, библиотека, руководитель библиотеки, читатель, качество*

Key words: *school, library, library director, reader, quality*

“Azərbaycanda lap qədim dövrlərdən başlayaraq zəmanəmizə qədər fəaliyyət göstərən həm dini, həm dünyəvi məktəblərin, həm də ali məktəblərin yanında təhsil kitabxanaları təşkil edilmiş, onların inkişafına qayğı göstərilmişdir. Respublikamızın məktəb tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, elə bir məktəb yoxdur ki, onun kitabxanası olmasın. Kitabsız təhsil olmadığı kimi, kitabxanasız da məktəb yoxdur” [3, 126].

“Respublikamızda məktəb kitabxanalarının keçdiyi yolu nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, 1920-ci illərdən başlayaraq məktəb kitabxanaları həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə daim inkişaf edib təkmilləşmiş, məktəb quruculuğu sistemində özünə layiqli yer qazana bilmişdir. 1920-50-ci illərdən başlayan inkişaf yolu XX əsrin ikinci yarısından sonra daha böyük uğurla davam etdirilmiş, respublikamızın ən böyük kitabxana şəbəkələrindən birinə çevrilmişdir. Məktəb kitabxanalarının məzmununda, şagirdlərə xidmət işinin forma və üsullarında, uşaqların mütaliəsinə rəhbərlik işinin təşkilində, məktəb proqramlarının mənimsənilməsində, oxucuların bir vətəndaş, vətənpərvər kimi tərbiyə edilməsində böyük dəyişikliklərin baş verməsi onların pedaqoji ictimaiyyətin böyük qayğısı ilə əhatə edilməsinə gətirib çıxarmışdı. Kitabxanalar məktəbin bir nömrəli laboratoriyasına çevrilmişdi” [3, 127].

“Ümumtəhsil müəssisəsinin kitabxanası məktəbin müəllim və şagird kontingentinə kitabxana-informasiya xidmətini həyata keçirən struktur bölmədir. Kitabxanaya rəhbərlik kitabxana müdiri yaxud bu vəzifəni icra edən və işin nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyan məktəb kitabxanasının işçiləri tərəfindən həyata keçirilir. Məktəb kitabxanasının işçiləri ümumtəhsil

məktəbinin Pedaqoji şurasının üzvüdür. “Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun 31-ci maddəsinin 31.02 bəndinə əsasən ümumtəhsil müəssisəsinin kitabxanaçıları təhsil verənlər (pedaqoji işçilər) statusuna malikdirlər” [2, 3]. Təhsil verənlərin-məktəb kitabxanaçıları hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Təhsil Qanunu və digər normativ aktlar, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsi və daxili intizam qaydaları, işəgötürənlərlə təhsil verənlər arasında bağlanmış əmək müqavilələri, eləcə də Respublika Elmi Pedaqoji Kitabxanasının təlimat və tövsiyələri ilə tənzimlənir.

Məktəb kitabxanası bütöv kitabxana şəbəkəsi və digər məlumat mənbələri ilə əlaqə yaratmağın birinci dərəcəli vasitəsidir. Tutaq ki, on il əvvəl nəşr edilən və vəsait çatışmazlığına görə yeniləşdirilə bilməyən köhnə ensiklopediya deyil, elektron məlumat bazasında bir dəqiqəlik axtarış ən yaxşı və sərfəli məlumat mənbəyi hesab oluna bilər. Bu həqiqət dərk edilməlidir. XXI əsrin məktəb kitabxanası çap olunmuş, səsli, cizgili və rəqəmli məlumat daşıyıcılarından ibarət olmalıdır. Kitabxana istifadəçisi isə elektron kanallardan istifadə etməklə, həmin məlumat toplusu vasitəsilə digər kitabxanalara və məlumat təminatçılarına məxsus olan vəsaitlərdən istifadə etmək imkanına malik olmalıdır. Buna görə də XXI əsrin məlumat toplama əməliyyatı həqiqi və virtual məlumat toplama üsullərindən ibarətdir. “Virtual məlumat toplama” əməliyyatı elektron avadanlıq vasitəsilə məlumatları nəzərdən keçirməkdən və toplamaqdan ibarətdir. Məktəb kitabxanaları müasir dünyada məlumatın bir əmtəə kimi həqiqi

cəhətlərini öz məktəblərinin müəllimlərinə və şagirdlərinə göstərməlidirlər. Pedaqoji və iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən bu yeni qaydaları tətbiq etməklə, təlim fəaliyyətinə daha yaxşı kömək etmək olar.

“Məktəb kitabxanasının işi dedikdə elm, informasiya, mədəniyyət təhsil və tərbiyə sahəsində şagirdlərin biliklərinin inkişaf etdirilməsi başa düşülür” [2, 4]. Kitabxana müdiri kitabxananın maliyyə resurslarından effektiv istifadə etməyə cavabdehdir. Buraya həmçinin fondun formalaşdırılması və işlənməsi, oxuculara (şagird və müəllimlərə) kitabxana-informasiya, soraq-biblioqrafiya xidmətinin təşkili, maddi-texniki bazanın yaradılması və inkişaf etdirilməsi, müasir şəraitdə kitabxana işinin kompüterləşdirilməsi və s. komponentlər daxildir. Məktəbin kitabxanaçısı şagird kontingentini nəzərə alaraq kitabxana fondunun komplektləşdirilməsi, fondun uçotunun və inventar kitabının aparılması, fondun beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş təsnifat qaydalarına əsasən düzülməsi və kataloqlaşdırılması, cari fəaliyyət planının işlənilməsinə həyata keçirir. Müasir məktəb kitabxanalarına verilən tələblərə görə kitabxanaçı yüksək peşə ustalığına, kurikulumun əsas müddələrinə uyğun məktəb kitabxanasının işini qurmağa və kitabxana işində interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən istifadə bacarıqlarına, eləcə də onlardan kitabxana tədbirlərində istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Hər bir kitabxanaçının əsas vəzifəsi mədəniyyət və təhsilin inkişafını müəyyən edən qanunvericiliyi, dövlət proqramlarını; kitabxana işinə dair sənədləri; kitabxana-şünaslıq və biblioqrafiyaşünaslığın nəzəriyyəsi; oxuculara xidmət qaydalarını, kitabların qəbul edilmiş təsnifat sistemini; kataloqların tərtib edilmə qaydalarını; ədəbiyyat fondunun komplektləşdirilməsini, qorunmasını və uçotunu; kitabların təbliği üzrə kütləvi işin forma və metodlarını; xarici və ölkə daxili kitabxanaların qabaqcıl iş təcrübəsini; əməyin mühafizəsi, texniki təhlükəsizlik, istehsalat sanitariyası və yanğından mühafizə norma və qaydalarını bilməkdir.

“Kitabxana müdirinin əsas funksiyaları: daxil olan ədəbiyyatın qəbulunu və kitabxana fondunun uçotunu aparmaq; kitabxana fondunun və kataloqlarının elmi əsaslarla təşkilini təmin etmək; informasiya daşıyıcılarının saxlanması, sistemləşdirilməsini və yerləşdirilməsini

təmin etmək; oxuculara göstərilən informasiya-biblioqrafiya və kitabxana xidmətini müntəzəm olaraq təkmilləşdirmək; multimedia materiallarının, elektron informasiya daşıyıcılarında (CD, DVD) olan dərsliklərin (dərslik komplektləri) və müxtəlif tədris ədəbiyyatının sistemləşdirilməsi və tədris prosesində istifadəsini təmin etmək; kurikulumun məqsədləri, kitabxana resursları və istifadə səviyyəsi arasında əlaqəni təmin etmək; interaktiv təlim üsullarını bilmək və onlardan kitabxana tədbirlərində istifadəni təmin etmək; məktəb kitabxanasında kompüter, printer və skanerlə təchiz olunmuş mediateka yaratmaq; professional biliklərini və iş bacarığını müntəzəm olaraq təkmilləşdirmək; müvafiq biblioqrafik göstəricilər, ədəbiyyat siyahıları hazırlamaq; oxucular üçün kitabxana dərsləri (kitabxana ilə tanışlıq) və kitabxanada (fakultativ) dərslər keçirmək; müxtəlif yaş qrupuna daxil olan istifadəçilər üçün müvafiq ədəbiyyatı və elektron informasiya resurslarını müəyyənləşdirmək; kitabxana resursları və informasiya texnologiyalarından istifadə etməkdə oxuculara köməklik göstərmək, oxucuların sifarişi əsasında lazımı informasiyanı onların elektron ünvanına göndərmək; hesabatlar və sənədlər hazırlayıb məktəb direktoruna təqdim etmək: mövcud formalar əsasında Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə və Respublika Elmi Pedaqoji Kitabxanasına göndərilən illik və statistik hesabatları hazırlamaq; respublikada çap olunan pedaqoji, psixoloji və tədris metodik nəşrlərin, habelə elektron resursların məcburi ödənişli nüsxələrini almaq; məlumat-biblioqrafiya aparatı yaratmaq; kitabxanaya daxil olan dövrü nəşrlərin müvafiq təsnifata uyğun kartotekasını yaratmaq; məzmunca köhnəlmiş və ya istifadəyə tam yararsız ədəbiyyatın fondan çıxarılmasını təmin etmək; kitabxananın iş rejiminə əməl etmək; texniki və yanğı təhlükəsizliyi, sanitariya-giyenik normalara riayət etməkdir.

Kitabxana müdiri kitabxana işi sahəsinə aid hüquqi normativ aktları; təhsil müəssisəsinin inkişaf perspektivlərini, bu sahədə qanunvericiliyi, dövlət proqramlarını; müvafiq orqanların kitabxana işinə aid qərar, əmr və sərəncamlarını; kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyanı; oxuculara xidmət qaydalarını; kitabxana fondunun uçotunu və saxlanması; kitabların qəbul edilmiş beynəlxalq təsnifat sistemini və kataloqun tərtibi

Kitabxana müdirinin fəaliyyət istiqamətləri

qaydalarını; kitabxana informasiya texnologiyaları sahəsində yeni bilikləri, informasiyanın axtarılması strategiyası və texnikasını, əmək qanunvericiliyinin əsaslarını bilməlidir”[2,10].

Məktəb kitabxanaları tarixən, eləcə də bu gün kütləvi mütaliənin təşkilatçısı olaraq qalır. Çünki kitabxanalar oxucuların mütaliəsini təşkil etmək üçün sistemli qaydada seçilmiş, oxucuları maraqlandıran problemləri öyrənmək əsasında yaradılmış kitab fondlarına malikdirlər.

Məktəb kitabxanaları mütaliənin təşkilatçısı kimi ölkə ərazisində planlı qaydada yerləşdirilmiş, şagirdləri müntəzəm mütaliyə cəlb etmək üçün böyük imkanlara malikdirlər.

Burada hər bir oxucunun mütaliəsi üçün lazım olan kitabların məqsədyönlü şəkildə seçilməsinə kömək göstərmək, oxuculara kitabxananın məlumat aparatından istifadə etmək vərdişi aşılamaq imkanına malik mütəxəssis işçilər üçün səmərəli fəaliyyət göstərir. Bütün bunlar əhalinin intellektual tələbatının ödənilməsi üçün və ən əsası məktəblərdə təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün mütaliənin sosial zərurətə çevrilməsini şərtləndirən amillərdir.

Kitabxana müdirinin vəzifə və funksiyaları qiymətləndirmə meyarlarına uyğun şəkildə hazırlanır.

Kitabxana müdirlərindən tələb edilən keyfiyyətləri belə ümumiləşdirmək olar:

1. Müasir kitabxana-informasiya fəaliyyəti üzrə peşəkar biliklərə və təcrübəyə malik olmalıdır;

2. Kitabxanaların fəaliyyəti ilə əlaqədar müxtəlif situasiyalarda əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyi bacarmalıdır;

3. Bütövlükdə idarəçilik işinin xarakteri, prinsipləri və məzmununa dərinləndirən bələd olmalıdır;

4. İşçi heyətini yüksək səviyyədə idarə etmək bacarığına malik olmalıdır;

5. İdarəetmə fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün müasir informasiyaya malik olmalıdır;

6. Öz fəaliyyətinə qiymət verməyi, öz-özünü idarə etməyi bacarmalıdır;

7. Öz fikir və mühakimələrini dəqiq və aydın ifadə etməyi bacarmalıdır.

Problemin aktuallığı. Kitabxana müdirinin fəaliyyət istiqamətlərini araşdırmağa ciddi ehtiyac vardır.

Problemin yeniliyi. Kitabxana müdirinin fəaliyyətinin təhsilin keyfiyyətinə təsiri məsələsinə aydınlıq gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə verilmiş yanaşma təhsil müəssisələrində kitabxana müdirlərinin fəaliyyətinə istiqamət olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: hüquq ədəbiyyatı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Respublika Elmi Pedaqoji Kitabxanası. Ümumtəhsil müəssisəsi kitabxanaçıları, onların hüquq və vəzifələri Kitabxana işinə dair əsas terminlər (metodik vəsait). 2014.
3. Xələfov A. Kitabxanaşünaslığa giriş: Dərslik. III hissə – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003.

A.M.Нагиева

НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ БИБЛИОТЕКИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о деятельности руководителя библиотеки в средних школах, о его правах и обязанностях. Автор статьи отмечает важность существенного влияния деятельности руководителя библиотеки на качество образования. В заключении подчеркивается, что важным показателем качества библиотечного обслуживания является оперативность.

A.M.Nagiyeva

ACTIVITY DIRECTIONS OF LIBRARY DIRECTOR

SUMMARY

The article deals with the activities of library directors, their rights and duties in schools. As a result it is pointed out that the activities of library director has an important effect on the quality of education. In conclusion the author notes that an important quality indicator of the effectiveness of library service is operativeness.

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2017

**ORTA İXTİSAS MƏKTƏBLƏRİNDƏ RİYAZİYYAT MÜƏLLİMLƏRİNİN
HAZIRLIĞININ PSIXOLOJİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI**

Arzu Əliyeva,

fəlsəfə doktoru programı üzrə dissertant

ADK-nın direktor müavini

E-mail: a.aliyeva73@bk.ru

Reyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. M. Mahmudov,
ped. ü. fəl. dok. Ə. Gərayev*

Açar sözlər: *təhsil sistemi, psixoloji problem, müasir riyaziyyat, idrak fəaliyyəti, İKT*

Ключевые слова: *система образования, психологическая проблема, современная математика, познавательная деятельность, ИКТ*

Key words: *system of education, psychological problems, modern mathematics, intelligence activities, ICT*

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi, həm də təhsil sistemində əhəmiyyətli şəkildə dəyişikliklər və yeniliklər özünü əks etdirdi. Təhsilin bütün pillələrində olduğu kimi həm də orta ixtisas məktəblərində müasir tələblərə uyğun riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisinin təkmilləşdirilməsi yollarının və psixoloji problemlərin həlli yollarının müəyyənləşdirilməsi aktual bir problem kimi qarşıda durur. Göstərilən problemlərin həllində vəziyyət köklü şəkildə dəyişmişdir. Buna görə də orta ixtisas məktəblərində riyaziyyatın tədrisi metodikasının müasir tələblərə uyğun qurulması qarşıda duran vacib məsələlərdən biridir. Bu problemin həllində müəllim hazırlığının rolu danılmazdır və hər bir müəllim öz fəaliyyətində ancaq müəllim yox, həm də tədqiqatçı olmalıdır. Buna görə də müəllimlərin pedaqoji təcrübələrinin nümunələri öz əksini tapmalıdır.

XX əsrin sonları XXI əsrin əvvəllərində orta ixtisas məktəblərində riyaziyyat kursuna bir sıra müasir riyaziyyatın elementləri daxil olunmuşdur. Digər tərəfdən riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində İKT-nin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biridir. Riyaziyyatın təlimi prosesində nəzəriyyə və praktika arasındakı əlaqə riyaziyyatın tədrisi metodikanın məğzini təşkil edən amillərdən biridir. Orta ixtisas məktəblərində riyaziyyatın tam şəkildə mənimsənilməsi üçün onu praktika-da tətbiq etmək lazımdır. Hər hansı bir mövzunun izahı tələbəyə daha mükəmməl aydın olsa

belə, ayrı-ayrı situasiyalarda tələbələr həmişə çətinliklərlə qarşılaşır. Buna görə də müəllim tələbələrin əldə etdiyi bilikləri tətbiq etmək, onların qarşılaşdığı çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün nəzəri biliklərin tətbiqini tələb edən müxtəlif nümunələrdən istifadə edilməsi öz əksini tapmalıdır. Bu proses tələbələrin müasir riyaziyyatın elementlərini müəyyən məsələlər üzərində sərbəst ümumiləşdirmə apararaq mənimsəmələrinə kömək edir.

Orta ixtisas məktəblərində müasir riyaziyyatın elementlərinin öyrədilməsi böyük psixoloji marağa malikdir. Funksiyanın kəsilməzliyi və törəməsi, qeyri-müəyyən inteqral, müəyyən inteqral və s. tədris edərkən müəllimin fəaliyyətində səhvlər olduqda tələbələrin yeni materiala keçidini çətinləşdirir. Biliyin şüurlu şəkildə əldə edilməsi onun tətbiqi prosesində özünü əks etdirir. Orta ixtisas məktəblərində riyaziyyatın təlimində məntiq elementlərindən bilavasitə istifadə məntiqin xüsusi şəkildə, ayrıca bir elm sahəsi kimi öyrənilməsi deyil, onun zəruri elementlərinin riyaziyyat elminin ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi məqsədini daşıyır ki, bu da təlimin səmərəliyini və tələbələrin məntiqi inkişafını artırır.

Riyaziyyatın tədrisi metodikasının əsaslarından biri psixologiyadır. Riyaziyyatın tədrisi metodikasının problemlərini tələbənin psixologiyasını, onun faktiki düşünmə qabiliyyətinin səviyyəsini nəzərə almadan həll etmək mümkün deyil. Məntiq düzgün fikir yürütməyin formalarını araşdırır, konkret fikir haqqında yekun nəticə çıxarmaq qaydalarını öyrədir. Bu halda insa-

nın idrak fəaliyyəti həm də psixologiya əsasında öyrənilir.

Riyaziyyatın tədrisi metodikası psixologiyada heç bir yenilik etmir, yalnız psixoloji araşdırmaların nəticələrindən istifadə edir. Riyaziyyatın tədrisi metodikasının problemlərinin həllində psixoloji faktorun nəzərə alınması orta ixtisas məktəblərində riyaziyyatın təliminin tələbələrin psixologiyasına sadə şəkildə uyğunlaşdırılması demək deyil. Bu faktor tələbələrin müəyyən inkişaf səviyyəsinə maksimum dərəcədə uyğun olan, daha yüksək düşünmə səviyyəsinə keçidin sürətləndirilməsini təmin edən metodların olmasını nəzərdə tutur.

Orta ixtisas məktəblərində riyaziyyat kursunun nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisi araşdırılarkən təhsil psixologiyasının hansı aspektlərinə nəzər yetirilməsi və hansı prinsiplərə əsaslanaraq auditoriyanın idarə olunması müəyyənləşdirilməlidir, çünki müəllimin öz fənnini mükəmməl bilməsi tədrisdə müvəffəqiyyət qazanmağın şərtlərindən biridir.

Pedaqogika və psixologiya sahəsində tədqiqatların nəticələrindən aydındır ki, tədris prosesində meydana çıxan çətinlikləri və ziddiyyətləri psixologiya ilə əlaqələndirmədən onları həll etmək mümkün deyil. Əsas problemlərdən biri də müasir tələblərə uyğun müəllimlik peşəsinin necə formalaşdırılması məsələsidir. Hazırda orta ixtisas məktəblərində riyaziyyatın tədrisi informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafında öz müsbət həllini əks etdirir. Müəllimlərin müasir tələblərə uyğun hazırlığı tədris prosesinin tərkib hissəsi kimi özünü əks etməlidir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, indiki dövrdə orta ixtisas məktəbləri qarşısında yeni tədris bazasının qurulması mürəkkəb bir problem kimi həllini gözləyir. Riyaziyyatın tədrisində İKT-nin tətbiqi təlimin yeni forma və metodlarla aparılmasını əks etdirir, bu isə riyaziyyatın pedaqogikasının, psixologiyasının, fəlsəfəsinin və varislərinin, fənlərarası əlaqələrin reallaşdırılması və s. kimi problemlərin həllinin müəyyənləşdirilməsini qarşıya qoyur.

Təhsilin bütün səviyyələrində riyaziyyat pedaqogikası riyaziyyat elminin təliminin yaxşılaşdırılmasında, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, elmin müstəqil formada öyrənilməsində onun təlimi prosesi ilə məşğul olan bir elm kimi özünü əks etdirir. Eyni zamanda riyaziyyat

pedaqogikası bu elmin təfəkkür üçün xarakterik olan və indiki dövrdə müasir tələblərə uyğun yenilik və modernləşmələr özünü əks etdirir.

Orta ixtisas məktəblərində təhsilin bütün səviyyələrində riyaziyyat pedaqogikasının didaktikasını müəyyənləşdirərkən kursun tam şəkildə nəzəri və praktik istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsi yollarını araşdırmaq lazımdır. Bu halda riyaziyyat pedaqogikası həm də riyaziyyatın tədrisi metodikası, psixologiya, məntiq, fəlsəfə və s. elmlərə əsaslanmalıdır. Riyaziyyat pedaqogikasının məntiqlə əlaqəsini araşdırarkən onun hansı təfəkkürlə həyata keçməsinə müəyyənləşdirmək lazımdır. Funksiya limitinin, kəsilməzliyinin, parçada kəsilməyən funksiyaların xassələrini və s. öyrənərkən riyazi məntiq elementlərinin tətbiqi ilə öyrənilməsi orta ixtisas məktəblərin riyaziyyat kursunun təliminə uyğunlaşmalıdır. Orta ixtisas məktəblərində riyaziyyat kursunun təlimində meydana çıxan çətinlikləri, boşluqları, ziddiyyətləri, problemləri və s. tələbənin psixoloji xüsusiyyətlərini, yəni təfəkkürünü, təxəyyülünü, idraki qabiliyyətlərinin və s. səviyyəsini nəzərə almadan aradan qaldırmaq mümkün deyil.

Riyaziyyat kursunun təlimində əldə olunan nəticələrin yaxşılaşdırılmasında, yəni təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas faktorlardan biri yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqidir. Bu prosesdə istifadə olunan yeni təlim texnologiyaları, kurikulumlar (proqramlar), elektron resursları və başqa innovasiyalar yeni pedaqoji üsulların yaranmasına, inkişafına, genişlənməsinə, müəllimlərdə passiv metodların dəyişilməsinə, eyni zamanda təhsil sistemində strukturun dəyişilməsinə səbəb olur. Bu halda riyaziyyat kursunun nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisinin təkmilləşdirilməsinin yeri və rolu mahiyyətə dəyişilir, bir isə indiki dövrdə cəmiyyətin tələblərinə uyğun mütəxəssis hazırlığı modellərinin yaranmasına səbəb olur. Müşahidələrdən aydın olur ki, orta ixtisas məktəblərində tələbələrin riyaziyyat kursundan bilik, bacarıq, vərdislərə malik olması ilə yanaşı, həm də onlarda qarşıya çıxan problemləri görmək, qiymətləndirmək və aradan qaldırmaq yollarını öyrətməkdir.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq elmi-texniki tərəqqi, cəmiyyətin inkişafı, informasiya və kompüter inqilabı, yeni pedaqoji texnologi-

yaların inkişafı, orta ixtisas məktəblərində qloballaşma və s. orta ixtisas məktəblərinin qarşısına yeni mərhələlərin həllini qoyur. Orta ixtisas məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas cəhətlərdən biri də tam təhsil kurikulumunun (proqramının) müasir tələblərə uyğun həyata keçməsidir, bu isə orta ixtisas məktəblərində yüksək səviyyədə keyfiyyətli təhsilə malik olan kadr hazırlığında mühüm əhəmiyyətə malik olur. Əsas problemlərdən biri də pedaqoji prosesin layihələşdirilməsidir, bu halda ənənəvi forma və üsulların təkmilləşdirilməsi diqqətdən qaçmamalıdır və təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılması yollarının tapılması onun təkmilləşdirmə şərti kimi özünü əks etdirməlidir.

Riyaziyyat pedaqogikası problemlərinin həllində riyaziyyat kursunun tədrisinin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması demək deyil, o, tələbələrin müəyyən inkişaf səviyyəsinə uyğun olan metodların olmasını nəzərdə tutur. Bu metodlardan biri də riyaziyyatın müasir tələblərə uyğun öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və yeni təlim metodlarından istifadə olunmasıdır, bu isə riyaziyyat pedaqogikasının inkişafına səbəb olan aspektlərdən biridir. Əsas problemlərdən biri də riyaziyyat kursunun nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisi zamanı hansı psixoloji problemlərin meydana çıxmasıdır, yəni meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması, ziddiyyətlərin araşdırılması və problemlərin həlli yollarının müəyyənləşməsidir.

İndiki dövrdə orta ixtisas məktəblərində riyaziyyatın tədrisi metodikasına böyük ehtiyac hiss olunur, çünki bu sahədə metodistlərin azlığı, müasir tələblərə uyğunlaşmaması və bu sahədə elmi əsərlərin, dərslik və dərs vəsaitlərinin yox dərəcədə olmasıdır. Orta ixtisas məktəblərində yüksək səviyyədə riyazi hazırlığı olan müəllimlər pedaqogika, psixologiya, məntiq, fəlsəfə və s. elmlərlə əlaqələri dərk edərək yeni təlim metodlarının yaranması istiqamətində axtarışlar aparmalıdırlar, məsələn, mürəkkəb mövzuların tədrisində, yəni törəmə, Lopital qaydası, çox dəyişənli funksiyalarda ikiqat limitlə təkrar limit arasında əlaqə və s. kontur misalların həlli yollarını göstərməlidir.

Hazırda elmin bütün sferalarında islahatlar geniş surətdə həyata keçirilir və xarici təcrübələrin müsbət aspektlərinin öyrənilməsi, tətbiq

olunması nəyi öyrətmək, necə öyrətmək kimi sualları qarşıya qoyulur. Bu problemlərin həlli isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rol oynayır. Bu proses zamanı fənn daxili, varislik və fənlərarası əlaqələrə üstünlük verilməlidir. Orta ixtisas təhsili səviyyəsində əldə olunan təhsil gələcək mütəxəssislərin əldə edəcəyi əməyi, mürəkkəb prosesləri düzgün təhlil edən dərin və möhkəm əqli əməyə çevirir. Orta ixtisas məktəblərində riyazi təhsilin keyfiyyətinin inkişafı dedikdə düzgün planlaşdırılmış və istiqamətləndirilmiş təhsilin dərinliyinin, möhkəmliliyinin, şüurluluğunun və sistematikliyinin ideya və metodlar əsasında hazırlığı başa düşülür.

Son zamanlar ölkəmizin tanınmış psixoloq və pedaqoqlarının elmi nəticələrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, riyaziyyat kursunun nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində təlimin nəticələrinin yaxşılaşdırılması problemini psixologiya ilə əlaqələndirmədən heç bir müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün deyil. Bu halda pedaqogika-psixologiyanın yeri və rolunu müəyyənləşdirmək, riyaziyyatın tədrisində psixoloji çətinlikləri və ziddiyyətləri tapmaq, araşdırmaq keyfiyyətli təhsilin əldə olunmasında rol oynayır.

Orta ixtisas məktəblərində riyaziyyat kursu proqramı ilə orta məktəb riyaziyyat proqramı dərinliyi və sistematikliyinə görə bir-birindən az fərqlənir. Buna görə də riyaziyyatın tədrisi elə qurulmalıdır ki, tələbələrdə həmişə maraq oyatsın, təkrarçılıq xarakteri daşmasın və ali məktəb riyaziyyat kursuna hazırlıq kursu kimi özünü əks etdirdirsin. Orta məktəb riyaziyyat kursunun tədris proqramına müasir riyaziyyatın elementlərinin tez-tez daxil olması onun dəyişilməsinə səbəb olur, ona görə də bu situasiyanın orta ixtisas məktəblərinə necə təsir etdiyini düzgün həll etmək lazımdır. Digər tərəfdən orta məktəbdə tədris olunmayan yeni nəzəriyyələrin tətbiqi istiqamətdə tədrisi müəllimlərin pedaqoji ustalığını qarşıya qoyur. Çünki orta ixtisas məktəb tələbələrinin riyaziyyat kursundan hazırlığı zamanı psixoloji tədqiqatların az sayda olması, psixoloji amilləri yaradan səbəbləri qeyd etməklə müvafiq qanunauyğunluqların göstərilməsinə imkan yarada bilmir. Məsələn, tələbələr yazılı imtahanlarda məsələ və misalları həll edir, lakin nəzəri ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər, yəni bu formada olan problemlərin həlli psixoloji xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Riyaziyyat kursunun tədrisinin pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilmədən orta ixtisas məktəblərində tələbələrin müasir tələblərə uyğun keyfiyyətli təhsilə malik olması mümkün deyil.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən ideyalar təhsilin bütün pillələrində tətbiq oluna bilər. Həm də riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində müəllimlərin peşakarlığının formalaşmasında daha səmərəli nəticə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Кудрявцев Л.Д. Современная математика и ее преподавание. М.: Наука, 1980.
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии, учебное пособие // Народное образование, 1998.
3. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования М.: Аспект Пресс, 1995.
4. Mahmudov M.C. Riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2006.

А. Алиева

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ПО МАТЕМАТИКЕ СРЕДНИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

РЕЗЮМЕ

В статье нашли отражение психология обучения математике и теоритическое, практическое направление курса, перспективы путей усовершенствования некоторых проблем в средних специальных учебных заведениях.

Освещены пути усовершенствования обучения математике согласно современным требованиям с применением информационной коммуникационной технологий.

A. Aliyeva

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL BASES OF PREPARATION MATHEMATICS TEACHERS IN SPEACIALITY SCHOOLS

SUMMARY

In the article the ways of improving some problems and prespectives in teaching mathematics in theoretical and practical point of view in speciality schools are expressed. As well as the application of ICT and some modern ways of improving mathematics are elucidated.

Redaksiyaya daxil olub: 31.03.2017

ANTİK DÖVRÜN RİYAZİYYATI FALES VƏ İLKİN SÜBUTLAR

Muxsə Əzizli,

ADPU magistrant

E-mail: musxa-ilham@gmail.com

Rəyçilər: *prof. A. Adıgözəlov,*
dos.T.M. Əliyeva

Açar sözlər: *riyaziyyat, həndəsə teorem, çertyoj, cəbr*

Ключевые слова: *математика, геометрическая теорема, чертеж, алгебра*

Keywords: *mathematics, geometry theorem, draft, algebra*

Bizim fikrimizə görə riyaziyyatın elm kimi meydana gəlmə tarixini dəqiq müəyyən etmək mümkündür- b.e.ə. VI əsr. Keçmiş 20-30 əsr ərzində qədim Şərq xalqları cəbrdə, həndəsə, astronomiyada bir çox ixtiralar etsələr də, vahid riyaziyyat elmini yaratmamışlar. Yunanlar isə bunu cəmi bir əsrə etdilər və bu indiyə kimi möcüzəyə bənzər bir ixtira sayılır.

B. e. ə. VIII əsrdə yunanlar əsl mədəni inqilab yaşadılar. Sait hərfləri olan əlifba meydana çıxdı. Elə həmin dövrdə "İlliada" və "Odiseya" əsərləri yazıldı. O, dövrlərdə Olimpiya oyunları silsiləsi yaradıldı. Bu oyunlarda hər dörd ildən bir Elladanın (yunanlar öz ölkələrini belə adlandırdılar) şəhərlərinin ən aktiv və maarifli vətəndaşları görüşürdü.

B. e. ə. VIII əsrin ortalarından əsasən dənizətrafi koloniyalarda şəhərlərin sayı sürətlə artmağa başladı. Kənd təsərrüfatı üçün əlverişli torpaqlar tapmaq ümidi ilə yüzlərlə ailə dənizin o tayına yollanır, Aralıq və Qara dənizin sahillərində yerli aborigenlərlə qonşuluqda yaşamalı olurdular. Ellinlər qonşu xalqların mədəniyyəti ilə tanış olur, onlardan nə isə öyrənir və öyrətməyə çalışırdılar.

B. e. ə. VI əsrin ortalarında ellinlərin torpaqları, öz nəhəng imperiyalarında möhkəm sülhü bərqərar edən farsların əsarəti altına düşdü. İndi bir çox ellinlər Fars imperiyasının torpaqlarına kimi ticarət, kimi də misirlilərin və ya babilistahlıların müdrikliyinə yiyələnmək üçün səyahət edirdilər.

Evinə qayıtmış belə səyahətçi öz qonşuları tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı. Amma onun hər sözünə də inanmırdılar. Məsələn, O, Misirdə qədim şahların sərdabələri olan 200 və ya 300 dirsək hündürlüyündə daş təpələrin oldu-

ğunu deyə bilərdi. Məgər onların hündürlüyünü o özü ölçüb? Necə? Qoy sözlərinin həqiqət olduğunu sübut etsin! Səyahətçi müdrik misirlilərin Günəşin və Ayın növbəti tutulmasının vaxtını müəyyən edə bildiklərini deyirdi. Bəs biz öz şəhərimizdə növbəti tutulmanı nə zaman görəcəyik?

Yəqin ki, yunanlardan bu suallara ən dolğun cavab verməyi bacaran ilk səyahətçi Fales oldu. Fales (b. e. ə. 625-547-ci illərdə) Milet (Kiçik Asiyada qədim yunan mərkəzi idi) şəhərində doğulmuşdur, ona görə də onu Miletli Fales adlandırırlar. Fales yunan malları ilə yüklənmiş şəxsi gəmisində Aralıq dənizində üzürdü. Fales Misirə, Assuriyaya, Babilistana səyahət edərək riyaziyyat və astronomiya ilə tanış oldu. O, öz boş vaxtlarını məhz bu elmlərə həsr edirdi.

Falesin sevimli məşğuliyyəti astronomiya deyil, riyaziyyat oldu. O, həndəsi məsələləri isbat edən ilk alimlərdən oldu və məhz belə cəhdlər həndəsəni praktiki qaydalar məcmuəsində əsl elmə çevirdi.

İki qarşılıqlı bucağın bərabər olmasını istənilən qədər ölçərək əmin olmaq olar. Bəs ölçülməsi mümkün olmayan bucaqlarda belə deyilsə necə? Amma ağlabatan fikirlər təsdiq edir ki, bu bütün bucaqlar üçün məqbuldur.

Fales öz sübutlarını hansı yolla gətirirdi? Bu məqsədlə o "hərəkətdən" istifadə edirdi. Əgər iki fiqur hərəkət zamanı tamamilən uyğun olarsa, deməli, bu fiqurlar eynidir.

Fales məhz bu yolla ilkin həndəsi teoremləri isbat etdi. Fales elə bu yolla diametrin dairəni yarıya böldüyünü sübut etdi, yəni iki yarım dairə bərabərdir.

Əlbəttə indi həndəsə ilə hər bir şagirdin tanış olduğu dövrdə, hər şeyin aydın olduğu gö-

Antik dövrün riyaziyyatı fales və ilkin sübutlar

rünür. Halbuki Falesə qədər sübut sadəcə yox idi! İndi dulmuşunun da fırlanan dəzgahın köməyi ilə dairəvi qab düzəltməsi adi görünür.

Amma bunu ixtira edən insan təbii ki, öz dövrü üçün böyük bir möcüzə yaratmışdır.

Fales bərabərtərəfli üçbucağın bucaqlarının bərabərliyini sübut etdi. O belə fikirləşirdi: bərabərtərəfli üçbucaq tərə bucağının tən böləninə görə simmetrikdir, deməli çertyoju qatlayan zaman oturacağa bitişik bucaqlar da üst-üstə düşəcək.

O, üçbucaqların bərabərliyi haqqında daha bir əlamət müəyyən etmişdir: əgər iki üçbucağın bərabər tərəfi varsa və bu tərəfə bitişik iki bucağı bərabərdirsə, deməli, bu üçbucaqlar bərabərdir. Deyilənlərə görə o bu üsulu dənizlərdə olan gəmilərə qədər məsafəni ölçmək üçün tətbiq edirdi.

Əlbəttə ki, indi Fales teoremi adlandırığımız müddəanı qeyd etmək lazımdır. Əgər bucağın bir tərəfində bərabər parçalar ayırısaq sonra isə bu bölgü nöqtələrindən paralel xətlər keçirilsə, bucağın ikinci tərəfində də bərabər parçalar əmələ gəlir.

Beləliklə, Fales qədim və müqəddəs elmi mübahisə mövzusunə çevirmişdir. İdman yarış-

larından həzz alan yunanlar, o dövrə qədər şahmat kimi intellektual oyunu tanımırdılar. Falesin təşəbbüsü ilə həndəsə bu oyunlardan birincisinə çevrildi. Tezliklə o fəxri məşğuliyyətə, siyasət və ya Olimpiya oyunları ilə yanaşı milli idman növünə döndü. Həndəsədə Falesdən də irəli gədən ustadlar meydana gəldi və onlar öz xələflərinin heç yuxusuna girməyəcək ixtiralar etməyə başladılar.

Problemin elmi yeniliyi: Fales həndəsə elmində Fales teoremi adlanan qanuna uyğunluğu kəşf etmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Falesin fikrincə yer yastıdır və suyun üzərində durur, o hər tərəfdən su ilə əhatələnmişdir. Kainatda hər şey suyun buxarlanmasından yaranır. Suyun və ondan yaranan şeylərin həyatverici ruhu vardır, onlar ölü deyildir. Bunu əsaslandırmaq üçün Fales maqnitin dəmiri özünə doğru çəkməsini örnək kimi göstərirdi. Bu fikir sonralar hillozoizm (maddi aləmin canlı olması) adlandırılmışdır.

Problemin aktuallığı: Fales ilk dəfə olaraq ay işığının əslində günəş şüalarının əks olunması olduğunu iddia etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ван-гер-Ваген Б.Л. Пробуждающаяся наука. М., 1959.
2. Выгодский М.Я. Арифметика и алгебра в древнем мире. М., 1967.
3. Математика, ее содержание, методы и значение. Т.1-3. М., 1956.
4. Мəmmədbəyli Н.С.Мүһəmməd Nəsirəddin Tusi. Bakı, 1967.
5. Энциклопедия элементарной математики. Т.1. М.,1951; Т.2. М.,1952; Т.3.М., 1963.

М.Азизли

МАТЕМАТИКА АНТИЧНОГО МИРА: ТЕОРЕМА ФАЛЕСА И ПЕРВИЧНЫЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВА

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о доказательствах теоремы Фалеса. Отмечается, что если параллельные прямые, пересекающие стороны угла, отсекают на одной его стороне равные отрезки, то они отсекают равные отрезки и на другой стороне угла. Автор подчеркивает, что, по мнению Фалеса, земля плоская, стоит на воде и со всех сторон окружена водой, а также он впервые высказал мысль, что лунный свет в действительности является отражением солнечного.

М. Azizly

MATHEMATICS IN ANCIENT TIME: THE THEORY FALES AND PRIMARY EVIDENCES

SUMMARY

The article deals with the evidence of Fales theory. According to Fales earth is flat and is surrounded by water. Everything in the world is formed as a result of exhalation. The things which are made of water are life-giving, they are not dead. As we know the magnet attracts iron. Fales used this statement as a sample. It was called hillozoizm (liveliness of material world).

Redaksiyaya daxil olub: 09.03.2017

ABŞERON YARIMADASINDA ÜZVİ VƏ QEYRİ-ÜZVİ ÇİRLƏNDİRİCİLƏR

İnsaf Həmzəyeva,

Eİ-nin şöbə müdiri,

Elnarə Musayeva,

Eİ-nin aparıcı elmi işçisi,

Zemfira Piriyeva,

Eİ-nin böyük elmi işçisi

E-mail: chingiz55@rambler.ru

Rəyçilər: *ped. ü. fəls. dok, dos. S.S. Həmidov,*
ped. ü. fəls. dok, dos. H.M. Hacıyeva

Açar sözlər: *üzvi birləşmələr, kimyəvi elementlər, ağır metallar, biokütlə, təmizlənmə, təmizlənmə dərəcəsi, mikroorqanizm, neft, ekologiya, ekoloji problemlər, çirklənmə, xəstəlik*

Ключевые слова: *органические соединения, химические элементы, тяжелые металлы, биомасса, очищение, степень очищения, микроорганизм, нефть, экология, экологические проблемы, загрязнение, заболевание*

Keywords: *organic joins, chemical elements, heavy metals, biomass, cleaning, degree of cleaning, microorganism, oil, ecology, ecological problems, pollution, disease*

Həlli vacib olan məsələlərdən biri də ekoloji problemlərdir. Ölkəmizdə torpağın və neft məhsulları ilə çirklənməsi əsasən Abşeron yarımadasında baş verir. Abşeronda torpaqlar daha çox antropogen təsirə məruz qalıb. Burada ki, neft yataqlarının düzgün istismar durması, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə elementar tələblərə ziyarət etmədən neft çıxarılması və s. pozuntular Abşeron yarımadasında ayrı-ayrı landşaft sahələrinin çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Neft və qar yataqlarının istismarı zamanı torpaqların münbit qatı nəinki neftli tullantıların, xüsusən lay suları ilə çirklənmiş, eyni zamanda mexaniki pozulmalara, dağılmalara və deqradasiyaya məruz qalıb. Abşeron yarımadasının ümumi sahəsi 222 min hektardır, onun 33 min hektarı yararsız torpaqlardır. Neftlə çirklənmiş torpaqların sahəsi 10,6 min hektar təşkil edir. Digər ekoloji problem yarımada kanalizasiya sistemlərinin lazımı vəziyyətdə olmamasıdır.

Çirklənmiş torpaqların 7,5 min hektarı Dövlət Neft Şirkətinin balansındadır. Ekoloji problemlər – müxtəlif ekoloji amillər nəticəsində təbiətin strukturunun və funksiyasının dəyiş-

məsi nəticəsində yaranan problemlərdir. Texnologiya inkişaf etdikcə oksigen ehtiyatı azalmağa və karbon qazı çoxalmağa doğru gedir. Bu milyonlarla avtomobillərdən çıxan tüstülər, qazanxanalar, zavodların fəaliyyətidir. Düzgün oksigen ehtiyatını okeanlarda buxarlanan su tarazlaşsa da, yaşıllıqlarda fotosintez prosesi getsə də, bu tarazlıq keçən əsirlərdə qalıb. Ekoloji durumun dözülməz hala gəlməsi ozon qatının məhvi və oksigen qazının azalması zəncirvari olaraq digər fəsadlar törədəcək. Günəşin zərərli şüaları, hava çətinləşməsi, kəskin iqlim dəyişkənliyi, təbii fəlakətlərin artması və bunlardan doğan faktorlardır.

Abşeron yarımadasının neft-kimya sənayesinin tullantıları çirklənmiş ərazilərinin torpaq xassələri və TEİ-ə (torpaq ekoloji indeksi) görə bal şkalası.

Beləliklə, Abşeron yarımadasının neft-kimya sənayesinin tullantıları ilə çirklənmiş torpaqları 100 ballıq şkalaya əsasən 44 bal götürülür, zəif çirklənmiş torpaqlar 42 bal, orta çirklənmiş torpaqlar 34 balla qiymətləndirilir.

Torpaqlar	Ballar	
	Torpaq xəssələrinə görə	TEİ
Təmiz boz-qonur	44	21,0
Zəif çirklənmiş	42	16,8
Orta çirklənmiş	34	7,7
Çox çirklənmiş	30	3,5

Abşeron yarımadasında torpaqların neftlə çirklənməsi ətraf mühitin sanitar-gigiyenik vəziyyətini pisləşdirir. Neftlə çirklənmiş torpaqlarda ağır metalların miqdarının artmasına, insan orqanizmi üçün lazımı bəzi mikroelementlərin miqdarının normadan aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu öz növbəsində müxtəlif xəstəliklərin (infeksion, endokrin sistemi xəstəlikləri, şəkərli diabet, sinir sistemi, allergik xəstəliklər və s.) artmasına səbəb olur.

Neftlə çirklənmiş ərazilərdə yaşayan əhali arasında müşahidələr göstərmişdir ki, orqanizmdə müəyyən mikroelementlərin – yod, kobalt, mis, sink, molibden və s. çatışmazlığı, bəzən də artıqlığı meydana çıxır.

Mikroelementlər canlı orqanizmdə fermentlərin, hormonların, vitaminlərin və digər həyat fəaliyyəti üçün mühüm olan birləşmələrin tərkibinə daxil olduğu üçün onların çatışmazlığı mühüm biokimyəvi prosesləri zəiflədir.

Abşeron yarımadasında yerləşən mədən sahələrində yayılmış xəstəliklər

Rayonlar	Neftin miqdarı %	İnfeksion xəstəliklər %	Tənəffüs orqanı xəstəlikləri %	Həzm orqanı xəstəlikləri %
Binəqədi	21,0	3,1	7,3	4,0
Sabunçu	20,8	2,5	4,8	3,6
Suraxanı	20,5	2,3	4,7	3,4
Xəzər	13,2	1,6	4,2	2,8

Abşeron yarımadasının neftlə çirklənmiş torpaqlarında mikroelementlərdən B, Mo, Cu, Mn üstünlük təşkil edir. Mikroelementlər o cümlədən ağır metallar ətraf mühitin çirkləndiriciləri sırasında əsas yer tutur. Torpaq örtüyü kimyəvi maddələrlə çirkləndikdə rekultivasiya tədbirlərinə başlanılarkən, həmin torpaqların qiymətləndirilmə şkalası məqsədəuyğundur. Rekultivasiya tədbirləri yalnız fiziki və kimyəvi proseslərin iştirakı ilə deyil həm də bioloji proseslərin fəal iştirakı ilə baş verir.

Abşeron yarımadasında ekoloji mühitin yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə qəbul edilmiş proqram neftlə çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi

ilə yanaşı digər sənaye və məişət tullantılarının emalı və utilizasiyasını sağlamlıq obyektlərinin inşası işlərinin aparılmasını və s. nəzərdə tutur.

Problemin aktuallığı. Məqalədə Abşeron yarımadasının üzvü və qeyri çirkləndiricilərlə çirkləndirilməsindən və bunun nəticəsində yayılmış xəstəliklərin statistikasından bəhs olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə çirkləndirilmiş ərazinin sanitar-gigiyenik durumu və bunların insan orqanizminə təsirini azaltmaq yolları göstərilir, bu məqsədlərə çatmaq üçün həll olunacaq məsələlər təyin edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə göstərilən metodlardan ətraf mühitin təmizlənməsində istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Məsimov N.M. Azərbaycan Respublikasında ekologiya. Bakı: Mütərcim. 1999.
2. Mustafayev Q.T. Təbiətin qorunması. Bakı: Azərənşr, 1970.
3. Mustafayev T. Ekologiyadan konspekt. Bakı: Azərənşr, 1993.
4. Salmanov M.Ə. Ekologiya və biz. Bakı: Azərənşr, 1989.

5. Мамедов Н.М. Проблемы экологии. М.: Знание, 1989.
6. Евилович А.З. Утилизация осадков сточных вод. М.: Стройиздат, 1989.
7. Жизнов А.И., Мангайт И.Л., Розделлер И.Д. Методы очистки производственных сточных вод. М.: Стройиздат, 1997.
8. Миркин Б.М., Наумова Л.Г. Популярный экологический словарь М., 2003.
9. Небел Б. Наука об окружающей среде. Ирм. 1993.
10. Охрана производственных сточных вод и утилизация осадков. М.: Стройиздат, 1992.
11. Сапунов В.Б., Легков В.В. Основы экологии: Методическое пособие для учителей. М., 2001.
12. Туровский И.С. Обработка осадков сточных вод. М.: Стройиздат, 1984.
13. Чернова Н.М., Былова А.М. Экология. М., 1988.

И. Гамзаева, Э. Мусаева, З. Пириева

**ОРГАНИЧЕСКИЕ И НЕОРГАНИЧЕСКИЕ ЗАГРЯЗНИТЕЛИ
АПСШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются органические и другие загрязнители Апшеронского полуострова и статистика распространенных в связи с этим болезней. В статье также описана санитарно-гигиеническая ситуация загрязненной территории, показаны пути уменьшения их воздействия на организм человека и определены задачи, решение которых способствует достижению данных целей.

E. Hamzayeva, E. Musayeva, Z. Piriyyeva

ORGANIC AND NON-ORGANIC POLLUTANTS IN ABSHERON PENINSULA

SUMMARY

The article deals with organic and non-organic pollutants in Absheron peninsula. The sanitary and hygienic state of polluted area and the ways of preventing it and its influence to human organism are shown in the article, as well as the problems for reaching the goal are defined.

Redaksiyaya daxil olub: 14.03.2017

ÇOX ŞAXƏLİ ƏQLİ QABİLİYYƏTLƏR NƏZƏRİYYƏSİ

Xəyalə Rüstəmli,

ADPU,

E-mail: xeyale__92@mail.ru

Rəyçilər: tarix.u.fəls.dok. S. Seyidova,
ped.u.fəls.dok. D. Musayev

Açar sözlər: çoxşaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi, təhsil, müəllim, şagird

Ключевые слова: теория множественного интеллекта, образование, учитель, ученик

Keywords: the theory of intellectual abilities, education, teacher, student

Müərrəd bir anlayış olan zəkani müəyyən-
ləşdirmək üçün on minlərlə tədqiqatlar aparıl-
mışdır. Üzərində fikir birliyi olan bir zəka tərif
olmamasına baxmayaraq, çox sayda tərif ədə-
biyyata düşmüşdür. İnsan zəkası üzərindəki təd-
qiqatlar XIX əsrin sonları ilə XX əsrin əvvəllər-
ində böyük bir təkən qazanmış, və müxtəlif nə-
zəriyyələri ortaya çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Fərdin zəkasının göstəriciləri nədən ibar-
ətdir? Bu suala ən çox verilən cavablar aşağıda-
kılardır. Problem həll etmə, məntiqini istifadə
etmə və tənqidi düşünmə bacarığı. Bu ənənəvi
yanaşma qərbdə fərdlərin qabiliyyətlərinin tə-
ninması və bunlara görə siniflərə ayrılaraq uy-
ğun təhsil mühitinin yaradılması fikrini doğur-
muşdu. Pedaqoq Paris, Alfred Binetdən bir uşa-
ğın zəka səviyyəsini təhlil edə biləcək bir ölçü
istədikdə IQ (Intelligence Quotient) testi meyda-
na gəlmiş, bu testdən sonra şagirdləri aşağı və
ya üstün zəka səviyyələrinə görə ayıran, və bu
səviyyələri meyar götürən, istedadlılar və xüsusi
tədris sinifləri yaradılmışdır.

Təhsil və psixologiya sahəsi inkişaf etdik-
cə, insanların nələr edə bildiyindən çox, nələr
edə biləcəyi düşünülməyə başlanmışdır. Çox şa-
xəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi bu məqsədlə,
yeni pedaqoji üsulların düşünülməsi üçün ortaya
atılmışdır [4, 4-5]. Zəka anlayışı və IQ deyilən
anlayışlar 1983-cü ildə Harvard Universitetinin
professoru Hovard Gardnerin "Frames of Mind:
The Theory of Multiple Intelligences" (Əqlin
Çərçivəsi: Çox şaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi)
adlı kitabında, psixoloq olan Professor Ho-
vard Gardner ortaya atdığı bu nəzəriyyə ilə, zə-
kanın məlum olandan çox fərqli olduğunu bildi-
rərək, "zəka" anlayışına yeni bir tərif gətirmiş-
dir. Keçmiş zəka anlayışına zəkanın irsi olduğu-

nu və dəyişdirilməyəcəyi tərfi verilmiş, lakin
çox şaxəli əqli qabiliyyətlər anlayışı zəkanın,
ümumiyyətlə, çox amildən asılı olduğunu, və
onun yalnız "irsi" olmadığını ortaya çıxarmışdır.
Çox şaxəli əqli qabiliyyətlər anlayışı, inkişaf
etməyən qabiliyyət növlərinin isə sonradan inki-
şaf etdirilə və dəyişdirilə biləcəyi fikrini vurğu-
lamışdır [3, 126-130]. Bundan başqa, çox şaxəli
əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi yalnız bir zəka
nəzəriyyəsi deyil, çox şaxəli əqli qabiliyyətlər
nəzəriyyəsi zəka sahələrini inkişaf etdirməkdən
çox, bir tədris yanaşması və öyrənmə üsuludur.
Çox şaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi psixolo-
giya və digər elmlərdən istifadə edərək hər bir
fərdin zəka səviyyəsinin müstəqil güclər və qabi-
liyyətlər tərəfindən yarandığını və 8 əqli qabiliy-
yətini olduğunu bildirmişdir. Qabiliyyətlər hər
zaman bir-biri ilə əlaqəlidir. İnsanın qabiliyyət-
ləri inkişaf edir. Qardner nəzəriyyəsinə görə hər
bir şagird aşağıda göstərilən 8 qabiliyyətin tək-
rar olunmaz kombinasiyasına malikdir [4, 5-6].

1. Verbal (linqvistik) qabiliyyət. 2. Mən-
tiqi (riyazi) qabiliyyət

2. Vizual (fəza) qabiliyyət
3. Kinestetik (bədən) qabiliyyət
4. Ritmik (musiqi) qabiliyyət
5. Şəxsiyyətlərə qarşı qabiliyyət
6. Şəxsiyyət daxili qabiliyyət
7. Naturalistik qabiliyyət

Gardner, Çox şaxəli əqli qabiliyyətlər ide-
yasını ortaya atandan sonra, bir çox yeni qabi-
liyyətlər ortaya çıxmışdır. məsələn, yumor, ye-
mək bişirmək, altıncı hissə bacarığı kimi, v.s.
Ancaq alimlər bununla razılaşmamışlar. Gard-
nerin son qabiliyyət növü kimi təklif etdiyi natu-
ralistik qabiliyyət də, alimlər tərəfindən müzakirə
edilmişdir. Bu mübahisələrə son qoymaq

üçün Gardner meyarlar müəyyənləşdirmişdir. Bir xüsusiyyətin qabiliyyət olması üçün, o bir sıra simvollara malik olmalı, mədəni formada dəyəri olmalı, onun vasitəsilə mal və ya xidmət istehsal edilə bilməsi, daxilində problem həll edilə bilməsi lazımlıdır [1, 16].

Çox şaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsinin digər nəzəriyyələrdən fərqi vardır. Çünki digər nəzəriyyələrdə, verbal və məntiqi qabiliyyətləri əsas götürülmüşdür. Halbuki çox fərqli düşüncələrə malik olan şagirdlər var. Bu nəzəriyyəyə görə, hər bir şagird 8 qabiliyyətin təkrar olunmaz kombinasiyasına malikdir və bu qabiliyyətlər bir-biri ilə əlaqəlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, çox şaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi şagirdlərin idrakı vərdişlərinə mənə vermək üçün ideal şəraiti təmin edir. Çox şaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsi idrakı yanaşmanı öyrənmə ilə qovuşduran təhsil işçilərinin ən çox vurğuladıqları, yaddaş, problemin həll olunması və yüksək dərəcəli düşünmənin digər formaları olan sahələrə tətbiq olunur. Bu nəzəriyyənin 8 müxtəlif əqli qabiliyyət sahəsinin mövcudluğundan bəhs etməsi, təhsil mühitində gözlənilən nəzəri bazanın yaranmasına zəmin hazırlamışdır. Beləliklə, təhsil mühiti müxtəlif tədbirlərlə canlanmağa başlamış, təhsil anlayışı həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün monotonluqdan xilas olmuşdur.

Professor Gardnerin çox şaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsinin ortaya atmasında məqsədi "öyrənən cəmiyyətlərin" yaradılmasıdır. Çün-

ki nəzəriyyəyə görə, həyat boyu inkişaf və öyrənmə həyəcanı daşıyan uşaqlar kiçik yaşdan etibarən təhsil və öyrənməyə qarşı müsbət duyğularla yetişərkən, beyinlərini maksimum şəkildə fəal olaraq istifadə edə bilirlər. Gardner, çox şaxəli əqli qabiliyyətlər nəzəriyyəsinin təhsilə nə gətirəcəyi ilə bağlı suala, bu nəzəriyyənin bir təhsil hədəfi olmadığı; nəzəriyyənin hədəflərə çatmaq güclü bir vasitə olduğunu demişdir [2, 12].

Bu gün müəllimlərin şagirdlərin "qabiliyyətlər məkanı" haqqındakı fikirlərini genişləndirmələri lazımdır. Müasir məktəblərin uşaqların hər cəhətdən inkişafına verə biləcəyi ən böyük töhfə, onların malik olduqları istedadları kəşf etmək və onları bu maraq və bacarıqlar istiqamətində gələcəkdə ən xoşbəxt və ən yetərli ola bilən bir sahəyə istiqamətləndirməkdir.

Problemin aktuallığı: Çox şaxəli əqli qabiliyyətlərdən istifadə təlimin keyfiyyətini yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemin çox yüksək təlim-təربiyəvi əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq bu vaxta qədər tədqiqat obyektini kimi seçilməmişdir. Güman edirik ki, təqdim etdiyimiz bu məqalə həmin boşluğun doldurulmasında mühüm rol oynayacaq.

Problemin elmi yeniliyi: Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, sistematiklik və əhatəliliyə əsaslanıb.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Təlimin təşkili zamanı çox şaxəli əqli qabiliyyətlərdən istifadənin əhəmiyyəti üzrə iş sistemindən müəllimlər və bu sahədə tədqiqat aparən gənc tədqiqatçılar faydalana biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Armstrong Thomas. The curriculum Superhighway // Education the Whole Child. Vol. 64, No;8, 2007.
2. Durie Ronnie. "An Interview with Howard Gardner". Zephyr Press, 1997.
3. Fasko Jr.D. "An analysis of Multiple Intelligences Theory their use with the gifted and talented". Roeper Review. 2001, 23(3),
4. Gardner H. and Hatch T. "Multiple Intelligences Go To School: Educational Implications of the Theory of Multiple Intelligences". CTE Technical Report Issue 1990, No.4,

X. Рустамли

ТЕОРИЯ МНОЖЕСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

РЕЗЮМЕ

В этой статье дана информация о множестве интеллектуальных способностей и об их воздействии на образование. По этой теории, лица имеют не только математические и вербальные, но и визуальные, кинестетические, ритмичные, межличностные, личностные, натуралистические способности. По этой причине в обучении должны учитываться не только вербальные, логико-математические способности, но и все другие способности. Ведётся много работ о реализации в классе теории

множественных интеллектуальных способностей, но самая правдивая среди них ещё не определена. Учителя, в зависимости от уровня класса должны определить соответствующие методы и приёмы.

X. Rustamli

THE THEORY OF MULTIPLE INTELLECTUAL ABILITIES

SUMMARY

The aim of this article is to introduce the theory of intellectual abilities and its influence on education. According to this theory, the individuals have not only the mathematical and verbal, but also visual, kinesthetic, rhythmical, interpersonal, individual and naturalistic abilities. In this case, not only verbal and logical-mathematical abilities, but also other abilities should be considered in training process. In the realization of this theory a lot of work is being done at lessons. But defining the right way of realization of this theory is still impossible. The teachers should define the relevant methods according to the levels of the students.

Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2017

СОЗДАНИЕ И СТИМУЛИРОВАНИЕ ИННОВАЦИЙ В РАЗВИТИИ БИЗНЕСА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Гамид Гамидов,
доктор философии по экономике,
доцент кафедры Управление бизнесом
АГЭУ;

Рашид Бадиров,
старший преподаватель кафедры Управление бизнесом
АГЭУ;

Айтан Гусейнли,
доктор философии по экономике,
старший преподаватель кафедры Управление бизнесом АГЭУ

Рецензенты: проф., эком. наук З.Ф.Мамедов,
проф., эконом. наук Р.Ш.Мурадов

Ключевые слова: инновационная деятельность, национальная инновационная система, научно-технический потенциал, финансовые ресурсы, инвестиции.

Keywords: innovation, national innovation system, scientific and technical capacity, financial resources, investments.

Açar sözlər: yenilik, milli innovativ sistem, elmi və texniki potensial, maddi mənbələr, investisiya

Экономика Азербайджана вступила в новую фазу своего развития. Для быстрого и устойчивого развития страны в ближайшие годы есть сильная материально-техническая база, финансовые ресурсы, политическая стабильность, а также научно-технический потенциал. Особенно в последние годы в результате проведенных реформ была создана правовая база характерная для рыночной экономики, сократилось до минимума государственное вмешательство в экономику, были созданы благоприятные условия для деятельности частного сектора, обеспечена среда для свободной конкуренции, сформированы рыночные институты, либерализована внешнеэкономическая деятельность и экономика страны превратилась в экономику управляемая на основе конкретных программ. В то же время, развитию бизнеса в стране уделяется особое внимания. Для развития этой области разрабатываются Государственные программы и для поддержки предпринимателей выделяются кредиты. Одна из особенно важных задач в этой области является их инновационное развитие и стимулирование инвестиций.

Государство выступает в качестве ключевого инструмента в продвижении инноваций. В этом случае могут быть использованы некоторые методы:

➤ Прямое стимулирование научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ со стороны государства. В этом случае проводится распределение государственных ресурсов (заказы, гранты и кредиты) между различными научно-исследовательскими сферами разработок и исследований, и это осуществляется в зависимости от структуры научных приоритетов правительства.

➤ Стимулирование научно-исследовательской деятельности государства косвенным образом. Этот процесс применяется с помощью налогов, амортизации, антимонополья, патентов, внешней торговой политикой и, в частности, путем сохранения малого бизнеса и усвоения научных достижений в развитии государственного и частного сектора.

В области стимулирования инновационной деятельности одним из важных инструментов государственной политики является система финансирования. При отсутствии такой системы не может быть и речи об эффективном развитии инновационной дея-

тельности. Для проведения активной инновационной политики необходимо осуществление необычных мер, направленные на улучшение внебюджетных механизмов финансирования, а также системы кредитной и налоговой политики. А также следует повысить ответственность за эффективное использование бюджетных средств [2, 230-231].

В состав механизма финансовой политики должны быть включены следующие основные элементы:

- создание благоприятных условий для страховых компаний и финансово-кредитных организаций действующих в рамках корпоративных структур, с целью страхования кредитных рисков связанные с усвоением инновационных продуктов и финансирования инноваций;

- использование механизма возврата средств выделенные для финансирования инновационных разработок характеризующиеся высокой эффективностью;

- Развитие венчурных инвестиций;

- разрешение государственным предприятиям прошедшие государственную аккредитацию - научным организациям (по лицензионному соглашению) использования в качестве намеренного источника финансирования до 70% средств от продажи научно-технической продукции для научных целей,

- финансирование инновационных проектов, научно-исследовательских, опытно-конструкторских и технологических работ связанные с развитием высокотехнологичных областей;

- стимулирование и поддержка инвесторов вкладывающие средства в наукоемкие высокотехнологичные производственные предприятия, а также выдача кредитов и государственных гарантий (гарантированное ипотечное кредитование ресурсов в виде реальных активов) организациям различных формы хозяйствования;

- развитие лизинга наукоемких редких оборудования;

- предоставления финансовой поддержки деятельности патентов и изобретений, защита прав интеллектуальной собственности и обеспечение признания их в зарубежных странах;

Если мы обратим внимание на мировой опыт стимулирование инновационной деятельности в развитых странах, то увидим, что с начала 70-х годов прошлого века особое внимание уделяли вопросам научного оценивания способствующие решению социальных проблем и развития экономики. В связи с этим, в разных странах для создания необходимых условий и с целью активности роли науки и техники в экономическом развитии были созданы национальные инновационные системы. На основе принципов рыночной экономики, организационная структура НИС постоянно совершенствуется, с поправкой на нынешние реалии.

В Азербайджане в последние годы эта область имеет особо важное значение. Необходимо отметить указы Президента Республики в области создании и использовании инноваций. В «Государственной Программе по сокращению бедности и устойчивому развитию в 2008-2015 гг.» утвержденный приказом Президента № 3043 от 15.09.2008 г. было поручено Министерству Промышленности и Энергетики, Министерству Экономики и Национальной Академии Наук Азербайджана «Стимулировать внедрения инновационных технологий в существующих и создаваемых промышленных предприятиях» и развитие предпринимательства. Государство несет большую ответственность в формировании и развитии современной научной среды, подготовке кадров и финансировании долгосрочных фундаментальных и прикладных исследований. Отсутствие льгот на правовой основе во вложения инвестиций в инновационные процессы в Азербайджане, практически осложняло ситуацию. Чтобы устранить эту проблему в этой отрасли, президентом Азербайджанской Республики был подписан указ от 18 января 2016 г. утверждающий порядок выдачи поощрения инвестиций.

Основная цель свидетельства о поощрении инвестиций направлена на достижение и улучшение бизнес-среды в стране, а также стимуляции. Главная цель выдачи этого документа соответственно «Государственной программе по развитию отрасли Азербайджанской Республики в 2015-2020», укрепле-

ние механизма поощрения инвестиций. Государство придает большое значение развитию нефтегазового сектора, расширению инвестиционной и инновационной деятельности в стране, улучшения бизнес-среды а также увеличению промышленного производства. Основными целями в этом направлении являются увеличение капитальных вложений, укрепление экспортного потенциала предпринимателей, расширение инвестиционных возможностей, поиск потенциальных партнеров и реализации совместных проектов.

В целях обеспечения устойчивого экономического развития разработана концепция «Азербайджан 2020: видение будущего» и утверждена постановлением Президента Азербайджанской Республики от 29 декабря 2012 г. В этой концепции отмечается, что для обеспечения долгосрочного устойчивого экономического развития, с целью ускорения создания продукции, наукоемкой технологии, формирования «экономики знаний», будет одним из основных направлений расширения инновационной деятельности. В связи с этим, развитие науки, с учетом местных особенностей и глобальных тенденций по-прежнему будут приоритетными и будет постепенная интеграция мировой науки. [1, с. 2]

Основываясь на мировом опыте, мы видим, что основой привлечения инвестиций в страну является развитие особых экономических зон. Историческое значение создания особых экономических зон в основном объясняется следующими факторами: [3, 57]

➤ увеличение торгового оборота, ускорение купли-продажи, обеспечение интересов торговых партнеров;

➤ устранение пограничных и таможенных барьеров, ограничение бюрократического контроля и вмешательства государственных органов;

➤ Повышение стимулов для инвестиций и капиталовложений, повышение уровня рентабельности вложенных капиталов;

➤ стимулирование экспортно-ориентированного производства и защита интересов иностранных партнеров;

➤ стимулирование производства товаров народного потребления на потребительском рынке, который находится в дефиците;

➤ Усиление занятости, создание новых рабочих мест, подготовка квалифицированных кадров;

➤ Расширение материально-технической базы инфраструктуры, реализация новых проектов и т. д..

Создание особых экономических зон ускоряет развитие экономики страны и повышает инвестиционную привлекательность. Именно поэтому, следует обратить внимание развитию этой отрасли и разработать специальные программы.

Следует также отметить, что на сегодняшний день развитие нефтегазового сектора как основа инновационного развития экономики является приоритетной отраслью. В последние годы, особенно эта область стремительно развивается. Обращая внимание на статистику, в 2014 году доля нефтегазового сектора в ВВП составил 36189,2 млн. Манатов, а в 2015 году этот показатель составил 37670.0 мил. манатов (см. табл.1).

Таблица 1. Доля нефтегазового сектора в ВВП за 2014-2015 гг. [5]

	2015	2014	2015 г. по сравнению с 2014 г., в процентах
Внутренний Валовой Продукт	54352,1	59014,1	101,1
В том числе:			
– нефтегазового сектора	16682,1	22824,9	101,2
- нефтегазового сектора	37670,0	36189,2	101,1

Источник: таблица составлена автором на основе статистических данных

Следует отметить, что особенно в последние годы, большое внимания было уделено инновационной деятельности в промышленных предприятиях. Например, в соответствии с типом экономической деятельности и уровня новизны, объем инновационной продукции в 2013 году составляло 883,1 млн. манатов, а в 2014 году этот показатель

составил 1118.0 млн. манатов. Расходы по типам деятельности связанные с технологической инновационной деятельностью и источниками финансирования в 2013 году составило 13877 тысяч манат, в то время как в 2014 году увеличившись составило 21534 тысяч манат.

Таблица 2. Факторы мешающие инновациям

Экономические факторы	2011	2012	2013	2014
отсутствие личных денежных средств	30	22	25	35
отсутствие государственной финансовой помощи	17	9	13	12
пониженный спрос на новые продукты	3	3	4	4
высокая стоимость инноваций	13	13	8	10
повышенный экономический рис	5	9	7	8
продолжительность возмещения расходов на новые продукты	9	7	5	4
Производственные факторы				
пониженный инновационный потенциал предприятия	7	5	8	15
нехватка квалифицированных работников	7	2	3	2
нехватка информации о новых технологиях	4	3	5	10
принятие со стороны предприятий новшеств	5	5	3	3
нехватка информации о рынках	4	3	2	4
отсутствие возможностей для сотрудничества с другими предприятиями и научными организациями	2	3	-	-
Другие причины				
отсутствие спроса на новые продукты в результате предыдущей инновации	6	2	2	2
отсутствие законодательных и нормативно-правовых документов, регулирующих и мотивирующих инновационную деятельность	2	1	2	3
неопределенный срок инновационного процесса	2	2	2	2
низкий уровень развития инновационной инфраструктуры (посредничество, информация, право, банк и др.)	4	2	4	2
развитие рынка технологий	5	6	3	4

В результате реализации инновационной политики, экономика Азербайджана стремительно развивается и интегрируется в мировую экономику. В целом, в 2014 году в стране открыто более 230 промышленных предприятий. В настоящее время только при поддержке льготных кредитов государства со стороны частного сектора создаются и

расширяются более чем 30 промышленных предприятий. В 2014 году развитию экономики, различным социальным и инфраструктурным проектам вложено 21,8 млрд. манат (27,7 млрд. долларов). 58,5 процента от инвестиций, финансировалась за счет внутренних источников, в то время как 41,5% были из-за рубежа [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон АР «о особых экономических зонах» (Сборник Законодательства АР), Баку, 2009.
2. Гасымов Ф.Н, Алиев Т.Н. Организация и управление национальной инновационной системы. Наука и Образование, Баку, 2013.
3. Мустафаев Ш.А. Создатель развития азербайджанской модели. Баку, 2012.
4. www.mincom.gov.az
5. www.stat.gov.az

Н.Һәмидов, R.Бәдилов, А.Һүсейинли

**AZƏRBAYCANDA BİZNESİN İNKİŞAFINDA İNNOVASIYANIN
YARADILMASI VƏ YÜKSƏLDİLMƏSİ**

XÜLASƏ

Hər hansı bir ölkənin qlobal miqyasda iqtisadi inkişafının amillərdən biri yeniliklərdən istifadə, onların dəstəklənməsi və dövlət tərəfindən nizamlanmasıdır. Müasir bazar iqtisadiyyatına keçdikdən sonra Respublikamızın əsas iqtisadi məqsədi xalq təsərrüfatının müəyyən sahələrinin, istehsal güclərinin və qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin edən güclü iqtisadi sisteminin yaranmasına xüsusi diqqət yetirir. Bu məqsədlə, məqalədə Azərbaycanada müasir innovativ fəaliyyətin inkişafını stimullaşdıran üsulların hazırki xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilir.

H.Hamidov, R.Babirov, A.Huseynli

**CREATING AND PROMOTING INNOVATION IN THE DEVELOPMENT
OF BUSINESS IN AZERBAIJAN**

SUMMARY

One of the main factors of economic development of the country on a global scale is to use innovation and their support of government regulation. Our republic after the transition to a modern market economy, as the main economic objectives focuses on the development of a strong economic system, ensuring the development of individual sectors of the economy, production capacity and the non-oil sector of the country. To this end, this article describes methods of stimulating innovation, particularly appreciated the current state of development and modern innovation in Azerbaijan.

Redaksiyaya daxil olub: 30.03.2017

Təqdim olunan məqalələrə tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABS) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlar, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnədə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda «ardı növbəti nömrədə» adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalələrdə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

QEYDLƏR ÜÇÜN

QEYDLƏR ÜÇÜN

*Məcmuə “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 03.05.2017
Format: 60x84 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 24 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 136.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139 b
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az**